

ІНСТИТУТ ІСТОРІЇ УКРАЇНИ
НАЦІОНАЛЬНОЇ АКАДЕМІЇ НАУК УКРАЇНИ

ІСТОРИЧНИЙ ФАКУЛЬТЕТ
КИЇВСЬКОГО НАЦІОНАЛЬНОГО УНІВЕРСИТЕТУ
ІМЕНІ ТАРАСА ШЕВЧЕНКА

МІСТО: ІСТОРІЯ, КУЛЬТУРА, СУСПІЛЬСТВО

Е-журнал урбаністичних студій
№ 1 (5)

Фахове видання з історії (Наказ МОН України від 10.05.2017 № 693
«Про затвердження рішень Атестаційної колегії Міністерства
щодо діяльності спеціалізованих вчених рад від 27 квітня 2017 року»)

Київ 2018

Місто: історія, культура, суспільство. Е-журнал урбаністичних студій / Інститут історії України НАН України, Історичний факультет Київського національного університету імені Тараса Шевченка; редкол.: Мирослав Борисенко (гол. ред.), Тетяна Водотика (шеф-редактор). – Київ, 2018. № 1 (5). – 251 с.

Редакційна рада:

- Мартін Баумейстер* – доктор історії, професор Мюнхенського університету, директор Німецького історичного інституту в Римі
- Геннадій Боряк* – доктор історичних наук, професор, член-кореспондент НАН України, заступник директора Інституту історії України Національної академії наук України
- Ярослава Верменич* – доктор історичних наук, завідувача відділом історичної регіоналістики Інституту історії України Національної академії наук України
- Валерій Капелюшний* – доктор історичних наук, професор, завідувач кафедри етнології та краєзнавства Київського національного університету імені Тараса Шевченка, заслужений працівник освіти України
- Вікторія Константінова* – доктор історичних наук, професор, директор Інституту історичної урбаністики
- Станіслав Кульчицький* – доктор історичних наук, професор, науковий співробітник відділу історії України 20–30-х років XX століття Інституту історії України Національної академії наук України. Заслужений діяч науки і техніки України
- Іван Патриляк* – доктор історичних наук, професор, декан історичного факультету Київського національного університету імені Тараса Шевченка
- Віктор Ставнюк* – доктор історичних наук, професор, завідувач кафедри історії стародавнього світу та середніх віків історичного факультету Київського національного університету імені Тараса Шевченка
- Валентина Шандра* – доктор історичних наук, професор, науковий співробітник відділу історії України XIX – початку XX ст. Інституту історії України Національної академії наук України

Редакційна колегія:

- Мирослав Борисенко* – доктор історичних наук, професор кафедри етнології та краєзнавства Київського національного університету імені Тараса Шевченка
- Тетяна Водотика* – кандидат історичних наук, науковий співробітник відділу історичної регіоналістики Інституту історії України Національної академії наук України
- Олександр Галенко* – кандидат історичних наук, керівник сектору дослідження цивілізацій Причорно-

- мор'я відділу історичної регіоналістики Інституту історії України Національної академії наук України
- Андрій Заярнюк* – доктор історії, викладач кафедри історії університету у м. Вінніпег (Канада)
- Геннадій Казакевич* – доктор історичних наук, доцент кафедри етнології та краєзнавства Київського національного університету імені Тараса Шевченка.
- Наталія Кашеварова* – кандидат історичних наук, науковий співробітник відділу спеціальних галузей історичної науки та електронних інформаційних ресурсів Інституту історії України Національної академії наук України
- Ксенія Кузіна* – кандидат історичних наук, доцент кафедри історії слов'ян Донецького національного університету
- Роман Любавський* – кандидат історичних наук, доцент кафедри історії України, заступник декана з наукової роботи історичного факультету Харківського національного університету імені Василя Каразіна
- Оксана Міхєєва* – доктор історичних наук, викладач Українського католицького університету
- Остан Серєда* – кандидат історичних наук, доктор філософії, завідувач кафедри нової та новітньої історії України Українського католицького університету
- Сергій Тараненко* – кандидат історичних наук, завідувач науково-дослідного сектору археології Національного Києво-Печерського історико-культурного заповідника
- Артем Харченко* – кандидат історичних наук, доцент кафедри політичної історії Національного технічного університету “Харківський політехнічний інститут”

Головний редактор

Мирослав Борисенко

Шеф-редактор

Тетяна Водотика

Над випуском працювали:

Відповідальний секретар – *Ігор Постольник*
Відповідальний за випуск – *Володимир Шевченко*
Верстка – *Ірина Собко*

За підтримки Фонду Катедр
Українознавства (США)

web page: mics.org.ua
email: editorial.mics@gmail.com

За достовірність наданої інформації відповідають автори

© Інститут історії України НАНУ, 2018
© Історичний факультет Київського національного університету імені Тараса Шевченка, 2018
© «Місто: історія, культура, суспільство», 2018

З М І С Т

Від редакції	5
Ранньомодерне місто	
<i>Лук'янченко В.</i> Деякі невідомі факти еволюції оборонних споруди Верхньої Лаври	9
<i>Сапронов А.</i> Полковий «секвестр» Гетьманщини: зовнішній вигляд і стан споруди на середину XVIII ст.	31
<i>Левус Н.</i> Представницькі видатки магістрату 1577–1583 рр. На прикладі книг щотижневих видатків м. Львова	46
<i>Заяць А.</i> Лентвійти у містах Волині XVI – першої половини XVII ст. склад, персоналії, повноваження	59
Модернізаційні процеси в містах на зламі XIX–XX ст.	
<i>Заярнюк А.</i> Позачергові парламентські вибори 1908 р.: штрихи до біографії Миколи Ганкевича та історії соціалістичного руху у Львові	73
<i>Куліков В.</i> Неформальні трудові відносини на промислових підприємствах Російської імперії в останній третині XIX – на поч. XX ст.	84
Революція 1917–1921 років у місті	
Безпорадне та критично важливе. Місто в революційні роки. Інтерв'ю з Владиславом Верстюком	101
<i>Вінцовський Т.</i> Кривавий «Алмаз»: де/конструкція одного міфу революції в Одесі	113
Сучасні трансформації міського простору	
<i>Мусін О.</i> Історична пам'ять у міському просторі: парадокси церковно-політичного відтворення національних святинь у Росії та Україні	131
Джерела до історії міст	
<i>Білоус Н.</i> Привілеї польського короля Стефана Баторія для Лоева 1576 та 1582 рр.	159
<i>Гюго В.</i> Демонтувальникам – бій (переклад та передмова О.Малишева)	174
<i>Спицька О.</i> Адміністративно-фінансова діяльність керівництва Української делегації на Паризькій мирній конференції 1919–1920 рр. крізь призму нового історичного джерела	188
<i>Редько О.</i> Як міста переживали революцію? Документальні свідчення з фондів ЦДАВО України	214

Рецензії. Огляди. Хроніка

- Боженко А., Чорний Д.* Огляд конференції «Мова/«мови» міста та формування ідентичності населення Харкова (кінець XVIII – початок XX ст.)» (Харків, 23 лютого 2018 р.) 231
- Otrishchenko N.* (In)visible Traces: The Presence of the Recent Past in the Urban Landscape of Sarajevo 235
- Курій С., Румілець Т.* Воркшоп ARCHINTEGRATION 2018 – сучасні рішення публічного простору бібліотеки (м. Київ, 13–17.03.2018) 245

ВІД РЕДАКЦІЇ

Черговий, п'ятий, номер часопису «Місто: історія, культура, суспільство» продовжує добру традицію наповнення українського наукового простору актуальними матеріалами з найрізноманітніших міських студій. Ми тримаємо руку на пульсі сучасної урбаністики та відкриті до співпраці з авторами, аудиторією та всіма зацікавленими у даній тематиці.

У випуску, як зазвичай, маємо спеціальну тему, котра цього разу присвячена тематиці Української революції 1917–1921 рр. Формуючи цю рубрику, ми намагались заохотити авторів показати специфічний аспект революції, її вплив на міський простір, побут, зміну парадигми урбаністичного розвитку, демографічні процеси тощо. Зазначимо, це таки нетрадиційний підхід для сучасної української історіографії.

Продовжуючи практику інтерв'ю, рубрику відкриває розмова з одним із найвизначніших дослідників теми – професором Владиславом Верстюком. Вчений здійснює короткий аналіз досягнень у дослідженнях Української революції 1917–1921 рр. від 1991 року до наших днів та вказує на перспективну проблематику, котра ще чекає на своїх дослідників.

Тарас Вінцовський зосередився на буремних революційних подіях в Одесі, а саме на (де)конструкції міфу про «кривавий «Алмаз» – чи-то катівня-крейсер, чи-то крейсер-герой. У рубриці «Джерела до історії міст» представлені раніше не публіковані документи періоду, люб'язно надані Центральним державним архівом вищих органів влади України. У тому ж розділі Олена Спицька вводить до наукового обігу матеріали про адміністративно-фінансову діяльність керівництва української делегації на Паризькій мирній конференції 1919–1920 рр.

Розділ «Ранньомодерне місто», як зазвичай, насичений цікавими та ґрунтовними статтями. Вадим Лук'янченко, Андрій Сапронов, Назарій Левус та Андрій Заяць діляться своїми розвідками та напрацюваннями. Географія та хронологія зацікавлень авторів дуже широка – від XIV до XVIII ст., від Волині до Гетьманщини.

«Модернізаційні процеси в містах на зламі XIX–XX ст.» – ця рубрика представлена двома статтями. Андрій Заярюк розглядає нові аспекти біографії Миколи Ганкевича та історію соціалістичного руху у Львові в контексті позачергових парламентських виборів 1908 р. Історик Володимир Куліков звертається до своєрідного елементу життя промислових центрів Російської імперії останньої третини XIX – початку XX ст., а саме неформальних трудових відносин на підприємствах.

«Родзинкою» випуску є авторський переклад статті Віктора Гюго «Демонтувальникам - бій», авторства Олександра Малишева. Видатний французький письменник та публіцист своїм скурпульозним дослідженням гостро критикує містобудівні практики французької столиці.

Редакція часопису висловлює подяку всім причетним до випуску. Авторам – за співпрацю та цікаві дослідження. Рецензентам – за фахові зауваження та неабияку витримку. Дякуємо за підтримку видання Інституту історії України НАН України та історичному факультету Київського національного університету імені Тараса Шевченка. Окрема вдячність заступнику директора Інституту історії України НАН України Геннадію Боряку. Ми працюємо для наших читачів, зворотній зв'язок з якими надає наснаги та бажання і надалі працювати над вдосконаленням та втіленням нових ідей. Пишіть нам на редакційну пошту та на сторінку у Facebook.

РАННЬОМОДЕРНЕ МІСТО

Вадим Лук'янченко

Заслужений архітектор України

ДЕЯКІ НЕВІДОМІ ФАКТИ ЕВОЛЮЦІЇ ОБОРОННИХ СПОРУД ВЕРХНЬОЇ ЛАВРИ

Дослідження оборонних споруд Києво-Печерської лаври охоплюють багато важливих аспектів, що вимагають серйозних архітектурних, археологічних та бібліографічних досліджень. Серед них є питання про етапи їх спорудження та будівельну еволюцію. У статті висувуються припущення про початкове функціональне призначення приміщень Південної бапти (Годинникової), Онуфріївської бапти та бапти Івана Кушника не тільки для стрільби з рушниць під час бойових дій а й для проживання караулу.

Вперше подано реконструкції деяких ділянок монастирських мурів Верхньої Лаври та бапти Кушника на початковий будівельний період.

Ключові слова: Києво-Печерська лавра, монастирські мурі.

Стіни і вежі Києво-Печерського монастиря, побудовані коштом І. С. Мазепи, 1698-1701 рр., які збереглися до сьогодні, мали захищати верхню територію монастирського подвір'я, перетворивши його на укріплену фортецю.

Відомо¹, що до 1698 року верхню територію Києво-Печерської лаври захищали дерев'яні або дерево-земляні стіни. Заміна їх на нові, цегляні, сталася не відразу. У ті буремні часи не можна було залишати монастир без захисту на тривалий час. Тобто, розібрати існуючі стіни, а потім на їхньому місці будувати нові було неприйнятним рішенням. Модернізацію захисту у ті часи виконували за рахунок спорудження нового зовнішнього кола оборони. Після завершення його будівництва внутрішнє коло назавжди демонтували. Саме така послідовність еволюції оборонних стін викликала наявність курдонеру біля Троїцької надбрамної церкви.

Щоб зрозуміти, чому так сталося, треба уважно роздивитися гравюру з книги Атанасія Кальнофойського «Тератургіма», що була надрукована у 1638 році. На гравюрі (Іл. 1) бачимо верхню територію монастиря, яка огорожена дерево-земляними стінами, які можливо, не відрізнялися від літописного стовп'я². На територію монастиря можна було потрапити через два в'їзди: східний і західний. Східний в'їзд – це звичайні дерев'яні двостулкові ворота, а західний – цегляна Троїцька церква.

А тепер уявімо, що нам потрібно побудувати нові оборонні стіни з цегли, а старі стіни до завершення будівництва руйнувати не можна. Відступивши на якусь відстань від існуючої дере-

¹ Зображення Києво-Печерської лаври з книги Атанасія Кальнофойського «Тератургіма», що була надрукована у 1638 році.

² Літопис Руський за Іпатіївським списком. (1989). Пер. Л. Махновець. Київ: Дніпро; Козюба, В. К. (2012). Давньоруське «столпие» за історико-лексичними та археологічними матеріалами. Археологія. 2, 42.; Раппопорт, П. А. (1956). Очерки по истории Русского военного зодчества X-XIII вв. Москва: Издательство Академии наук СССР, 120, рис. 90.

Ил. 1. Фрагмент гравюри
А. Кальнофойського.

Ил. 2. Головний фасад
Троїцької надбрамної церкви
та оборонні мури,
які разом утворюють
курдонер.
Фото 50х років ХХст.

во-земляні стіни «у бік поля» будуємо цегляні брами (Економічну, Онуфріївську, Південну). Після цього по обидва боки до них прибудовуємо нові оборонні мури і обходимо ззовні по всьому периметру існуючу дерево-земляну стіну. Біля Троїцької надбрамної церкви ми не можемо побудувати нові стіни підходячи з обох боків до брами не зруйнувавши існуючу оборонну стіну. Тому, у даному випадку, єдиний вихід – примкнути новими стінами до головного фасаду Троїцької надбрамної вежі, утворивши курдонер³ (Іл. 2).

Таким чином, курдонер існує тільки біля Троїцької церкви, біля інших в'їздів його немає (Іл. 3). На початку XVII ст. Печерський монастир знаходився далеко за межами міста і розширення його у такий спосіб не мало викликати земельних суперечок. Можливо, ця земля на той час вже належала монастирю. Проте, відомо: «У 1674 р. київський воєвода, князь Юрій Петрович Трубецький писав царю про необхідність укріплення Києва... Для прискорення розбудови фортеці був поповнений склад чужоземних фахівців-фортифікаторів. Керівником робіт у 1678 р. призначено генерал-майора Патрика Гордона»⁴ У цій цитаті мова іде про спорудження фортеці в Києві на Подолі. Бо оборонні мури Києво-Печерської лаври будувалися пізніше, у 1698-1701 рр.⁵ Але, імовірно, що розширення території Верхньої Лаври під цегляні оборонні мури відбувалося теж за наказом царя і тому земельні суперечки не виникали.

Підчас комплексних наукових досліджень, які відбувалися на протязі 24 років, починаючи з 1980 р. Спасо-Преображенського монастиря у Новгород-Сіверську, нами було з'ясовано, що розширення і його території підчас реконструкції оборонних мурів відбувалося саме так, як було зазначено вище.

У всі часи до оборонних мурів міст, фортець і монастирів прибудовували різні житлові або господарчі споруди. При цьому спо-

³ Курдонер - парадний двір, утворений головним корпусом і бічними крилами, які виступають по обидва боки

⁴ Крайня, О. О. (2017). Вплив мілітаризації суспільства на життя Церкви в Україні (аналіз документів з історії Києво-Печерської лаври 2-ї половини XVII-XVIII ст.). Церква – наука - суспільство: питання взаємодії. Матеріали П'ятнадцятої Міжнародної наукової конференції (29 травня – 3 червня 2016 р). Київ, С. 19.

⁵ Памятники градостроительства и архитектуры Украинской ССР. Т. 1. Киев, Киевская область. (1983). Київ: Будівельник, С. 58.

Іл.3. План - схема умовного маркування ділянок монастирських мурів Верхньої Лаври

руди прибудовувалися, як правило, з внутрішнього боку оборонних мурів, проте інколи прибудови робилися зовні. Насамперед, це мало місце у випадках, коли оборонні мури втрачали своє функціональне призначення і використовувалися виключно як огорожа. Нове будівництво впритул до існуючих міцних мурів було економічно обґрунтоване тому, що будівельники вже мали одну стіну з чотирьох можливих та ще й значно економили площу всередині кола споруд фортеці (замку, монастиря, міста). З часом ці прибудови могли бути зруйновані, знищені пожежами, перебудовані або розібрані тому, що в них відпала потреба.

Існує 12 двоповерхових цегляних прибудов до оборонних мурів Верхньої Лаври. Вони були зведені в різний час: більшість у XIX ст. (корпуси 6, 10, 14, 15, 16, 18, 23, 34, 35, 100), деякі у XX ст. (прибудова з зовнішнього боку до Часової вежі та книжковий магазин з кафе на ділянці муру №5). Насправді прибудов було набагато більше, але вони не збереглися.

Щодо власне оборонних стін, то вони продовжують існувати, змінивши тільки своє функціональне призначення. Сказати, що ці оборонні мури лишалися незмінними, не можна тому, що після кожної прибудови в їх масиві залишалися гнізда, штраби від нових конструкцій, перекладки мурування (Іл. 4) та інше.

Але іноді прибудови виконувалися одночасно зі спорудженням оборонних стін та веж, і були їх невід'ємною частиною. Йдеться про монастирі, де стіни і башти будувалися як оборонні споруди. Стіни і вежі Троїцького та Єлецького монастирів в Чернігові, що збереглися, не мають жодних оборонних рис, тому, що споруджувалися вони тільки з метою огороження певної території. Їх архітектура несе виключно художньо-декоративне навантаження (Іл. 5-6) з підкресленням майнового статусу її власника (церкви).

Нові стіни і вежі Києво-Печерського монастиря, мали захищати верхню територію монастирського подвір'я, перетворивши його на цитадель Київської фортеці.

Товщина цих стін (Іл. 7) в нижній їх частині дорівнює 2,5-3 м. Їх висота різна (в залежності від рельєфу місцевості – 6-11 м). З внутрішнього боку по всьому периметру стін на широкому виступі кладки, що мав вигляд аркади, розміщувалася бойова дерев'яна галерея і бійниці для стрільби з рушниць. Стіна та бойова галерея були вкриті дахом з гонтовим покриттям.

Не треба забувати, що оборонні стіни самі по собі ворога не зупинять. Для їх захисту потрібен гарнізон. Звичайно, чисельність гарнізону могла змінюватися в залежності від потенційної загрози ззовні. Проте, незалежно від чисельності, для забезпечення боєздатності гарнізону потрібне тепле житло, провіант, туалет та лазня. Не всім відомо, що гарнізон цілодобово охороняє свою територію не у повному складі. Це робить його невелика частина, яка має назву караул. Кожен караул має своє тепле караульне приміщення, розташоване поблизу ділянки, яку він охороняє.

Як приклад наукового відтворення втрачених початкових караульних приміщень, що входили до складу цегляних оборонних споруд у вигляді дерев'яних конструкцій з бруса, можна розгляну-

*Ил. 4. Фрагмент ділянки №11
монастирських мурів,
де проводилися
архітектурно-археологічні
дослідження у 2015 році.*

Вигляд з боку господарського
двору. Дві менші аорчні ніші на
першому ярусі монастирських
мурів – місце, де з 1933
до 1959 рр. існувала
двоповерхова споруда

*Ил. 5. Мури Троїцького
монастиря в Чернігові
після реставрації.
Загальний вигляд із зовні*

*Ил. 6. Мури Єлецького монастиря
в Чернігові після
консерваційних робіт*

Іл. 7. Фрагмент ділянки №12 монастирських мурів Києво-Печерської лаври після реставрації. Вигляд з боку монастирського подвір'я

ти деякі пам'ятки Спасо-Преображенського монастиря у Новгороді-Сіверському, відреставровані у 1996 р. (Іл. 8,9).

Іноді у монастирях як караульні приміщення використовувалися вежі, що стояли на зламах оборонних мурів. Приміщення монастирських веж завжди опалювалися, у баштах навіть облаштовували спальні місця і обов'язково туалети (Іл. 10,11).

Нині здається дивним те, що фекалії скидалися під стіни споруди, а для часів середньовіччя це було нормальним явищем. Сміття і нечистоти мали бути лише винесені за межі власної території. Площі, які перебували у спільному користуванні громади, наприклад, дороги і вулиці, не бралися до уваги (Іл. 12,13).

Деякі башти Києво-Печерської лаври теж початково використовувалися як караульні приміщення і мали всі необхідні атрибути: опалення, спальні місця і туалети. Все це існувало до того часу, поки ці споруди не втратили свого оборонного значення.

На Іл. 14,15,16 позначені початкові дверні прорізи, які знаходяться майже впритул до оборонних веж. На сьогодні ці прорізи закладено цеглою, і виглядають вони як звичайні ніші. Про той факт, що це саме дверні прорізи, свідчить їх місце розташування та інші габарити порівняно з габаритами ніш, де влаштовано бійниці для стрільби з рушниць. Припущення про те, що ці двері слугували для виходу на зовнішню дерев'яну обхідну бойову галерею, можна відкинути з двох причин: по-перше, в оборонних стінах немає дверних прорізів з іншого боку башт; по-друге, якби галереї справді існували, то їхнє огороження заважало б вести рушничну стрілянину з бійниць другого ярусу башт.

У вежах Києво-Печерської лаври, імовірно, теплим був тільки другий ярус, де розміщувався караул. Для захисту стін використовувалися перший і другий яруси. *«В первом ярусе (башни Ивана Кушника) размещались амбразуры для пушек, во втором – бойницы для ружей».*⁶

⁶ Так само, 60.

Твердження про використання гармат на першому ярусі башти (Іл. 17), на мій погляд – хибне. Гармати XVII – XVIII ст. мали великі габарити (Іл. 18). Гармати для захисту фортець, як правило, мали ще більші розміри. *«Слід зробити застереження, що чітко визначеного поняття «фортечна артилерія» (спеціально технологічно пристосована для оборони фортифікацій) в останній чверті XVII й на початку XVIII ст. у Росії, та й узагалі в Євро-*

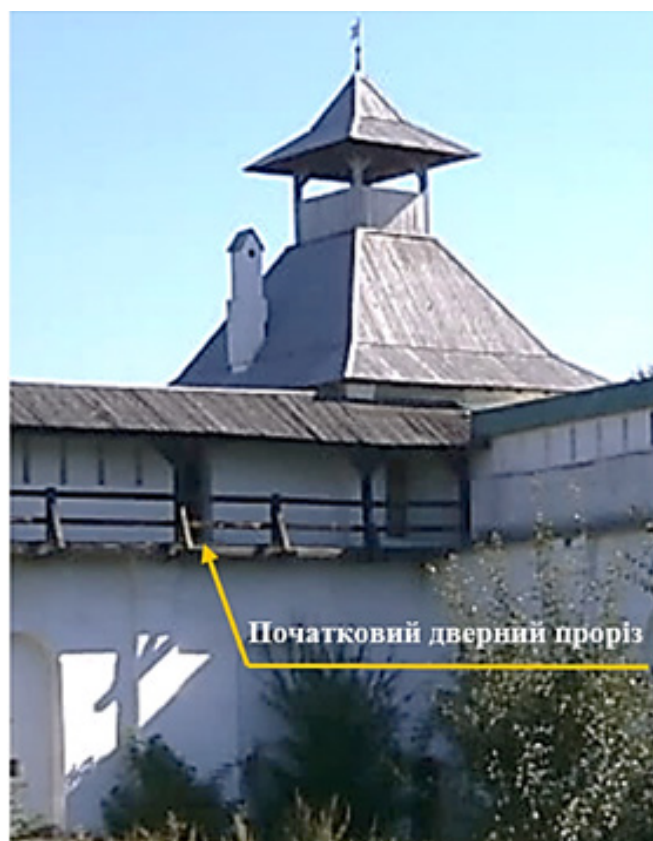
Лл. 8. Північна вежа Спасо-Преображенського монастиря у Новгороді-Сіверському на початок архітектурних натурних досліджень. Січень 1984 р.

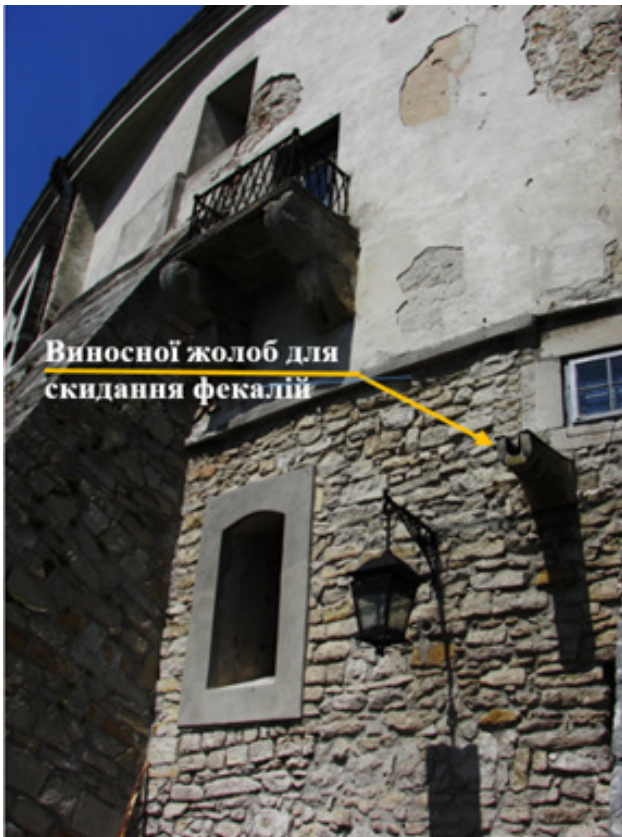
Лл. 9. Північна вежа Спасо-Преображенського монастиря у Новгороді-Сіверському після реставрації. 1998 р.

Лл. 10. Східна вежа Спасо-Преображенського монастиря у Новгороді-Сіверському після реставрації. Вигляд з боку поля. Вежа мала пічне опалення та виносний дерев'яний туалет в рівні бойового ходу монастирського муру. Фото 1998 р.

Лл. 11. Східна вежа Спасо-Преображенського монастиря у Новгороді-Сіверському після реставрації. Вигляд з боку монастирського подвір'я. Початковий дверний проріз, що зберігся – це вхід до зовнішнього виносного туалету

Лл. 12. Україна, замок XIII-XVIII ст. у містечку Олесько. Фрагмент зовнішнього фасаду з виносним жолобом для скидання фекалій з туалетної кімнати

Лл. 13. Чехія, місто Крупна Гора. Будинок XIV ст. Виносний туалет на фасаді будинку з боку вулиці

Лл. 14. Фрагмент ділянки стіни №1 біля Південної башти. Вигляд з боку монастирського подвір'я

Лл. 15. Фрагмент ділянки стіни №14 біля Онуфріївської башти. Вигляд з боку монастирського подвір'я

Лл. 16. Фрагмент ділянки стіни № 1 біля башти Івана Кушника. Вигляд з боку монастирського подвір'я

Іл. 17. Схематичний план першого ярусу башти Івана Кушника

Іл. 18. Загальний вигляд польової середньовічної гармати

Іл. 19. Шведський гармаш закладає в жерло гармати заряд. Поруч знаходиться інший солдат, який в руках тримає банник. XVII ст.

Іл. 20. Французький гармаш прошовує заряд у ствол гармати. XVIII ст.

⁷ Мальченко, О. (2017). Київський артилерійський арсенал у другій половині XVII ст. Київ: Академперіодика.

ні, ще не існувало, як і взагалі не існувало диференціації гармат за родами військ. Одні й ті самі гармати могли передаватися за потреби з фортеці в польову армію (польову артилерію) або ж до піхотного корпусу, сформованого для певної облогової операції (облогова артилерія)⁷».

У XVII ст., щоб зарядити будь яку гармату, потрібно у ствол з боку жерла закласти заряд (Іл. 19) і заштовхати його до кінця (до упору) за допомогою банника (Іл. 20). Таким чином, загальна довжина простору під час заряджання гармати буде дорівнювати довжині самої гармати (280 см) + довжина банника (200 см) + габарит людини (≥ 50 см), який тримає банник + габарит людини (≥ 50 см), що відтягує гармату від амбразури за хвостовик лафету, що складає 580 см. Габарити приміщення першого ярусу вежі Івана Кушника 450 см х 450 см. З цього виходить, що гармати всередині башт Києво-Печерської лаври не встановлювалися. Звичайно, можна заперечити, що існували гармати й менших габаритів (Іл. 21). Але, маленькі гармати зазвичай використовувалися як сигнальні. Вогнепальна зброя кожного калібру має свій особливий звук пострілу – «голос». Сигнальні гармати не застосовувалися під час бою для враження ворога. Їх «голос» мав відрізнятися на тлі загальної стрілянини для надання наказів війську.

Зображені на Іл. 22 гармати на металевих фортечних лафетах у місті Чернігові, які принципово відрізняються від дерев'яних лафетів польових гармат своєю конструкцією та великими габаритами. Ці лафети були привезені з Києва наприкінці XIX ст. на вшанування пам'яті про стародавню фортецю, що колись існувала на цьому місці.

Насправді, в інтер'єрах башт Києво-Печерської лаври архітектурні натурні дослідження не виконувалися в обсязі, достатньому для наукової реконструкції їх початкового вигляду. Ці роботи ще належить виконати. Тільки після їх завершення можна буде з'ясувати, яка зброя застосовувалася для захисту монастирських укріплень. Проте, вже зараз можна сказати, що для ведення бою з мурів Києво-Печерського монастиря, збудованих у 1698-1701 рр., використовувалася саме вогнепальна зброя. Про це свідчать форма бійниць та вентиляційні отвори над ними. Один з таких вентиляційних отворів зберігся на східній грані башти Івана Кушника в рівні другого ярусу (Іл. 23).

Ці отвори були призначені для виходу порохових газів, тобто густого диму – продуктів горіння димного пороху: селітри, сірки, перетертих волокон конопель та льону, а також вугільного пилю. Площі бійниць було недостатньо для обміну повітря в приміщенні під час стрілянини, тому у верхній частині стіни приміщення робили прорізи для виходу диму. Таку систему вентиляції можна простежити на всіх фортифікаційних спорудах Києва від оборонних стін Києво-Печерської лаври до укріплень Київської фортеці (Іл. 24), побудованої в 1856 році. Бездимний порох з'явився в Російській імперії тільки на початку XX ст.

Така сама система вентиляції існувала і на східній вежі Спасо-Преображенського монастиря у Новгороді-Сіверському (Іл. 10), де на першому її ярусі існують дві квадратні бійниці для рушниць,

Ил. 21. Гармата XVII ст.
завдовжки 25 см.

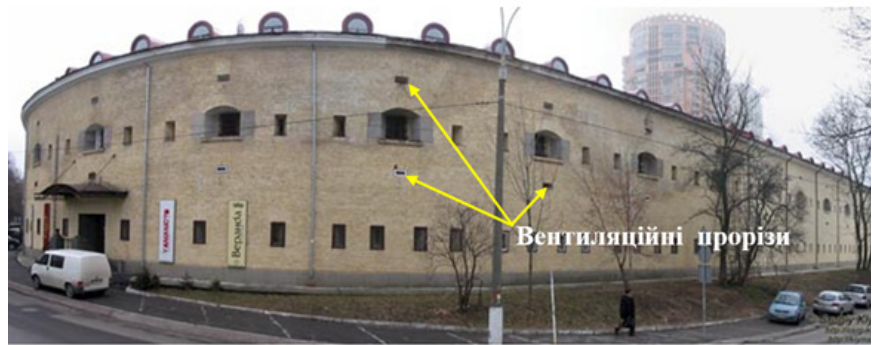
Ил. 22. Гармати XVII–XVIII ст.
для захисту фортець
на металевих лафетах.
Чернігів

Ил. 23. Фрагмент східної грані
фасаду башти Івана Кушника.
Над прямокутною бійницею
круглий вентиляційний отвір

Іл. 24. Київська фортеця. Башта
№ 5, 1833–1846 рр.
(Охор. № 867/23).
Київ, вул. Печерський спуск, 16.
Горизонтальні прорізи на фасаді
першого та другого ярусів
призначені для виходу
порохових газів

а над ними – витягнутий по вертикалі прямокутний проріз для виходу порохових газів. Під час архітектурних натурних досліджень було доведено, що ці три прорізи муровані одночасно. Це ще раз доводить, що для вогнепальної стрільби, яка велася з закритих приміщень, наявність вентиляції є обов'язковою умовою.

У ті часи вогнепальна стрілецька зброя була ще досить важка. Тому нижню частину бійниці використовували як упор. Щоб збільшити сектор обстрілу бійниця проходила не скрізь всю товщину муру, а знаходилася в глибині ніши з боку поля (Іл. 25). Нижня позначка бійниці зобов'язувала стрільця вести вогонь у положенні «з коліна», щоб постріл був більш влучнішим.

З 1886 р. Київська фортеця, до складу якої входила і Києво-Печерська лавра, переведена к фортецям 3-го класу, а 25 квітня 1897 року, з втратою стратегічного значення для оборони пере-

Іл. 25. Бійниця для стрільби
з рушниці на ділянці №12
монастирських мурів.
Вигляд з боку бойової галереї

творена в фортецю-склад. І ось, коли монастирські стіни втратили своє початкове функціональне призначення біля них з'являються прибудови про які вже було зазначено. Наявність прибудов унеможливило визначити загальну кількість бійниць в оборонних мурах. Так само неможливо уявити, що біля кожної бійниці мав стояти чернець з рушницею. На той час у Києво-Печерській лаврі не було стільки ченців, а тим паче рушниць.

Цікаву інформацію з цього питання отримуємо з нових матеріалів наукових досліджень співробітників НКПІКЗ: *«Московський цар і бояри, обговорюючи кошторис заходів для посилення Київського гарнізону «приговорили» бути в Києві 15 тисячам стрільців і солдатів. Безумовно виникали складнощі в розміщенні такої сили військ і розпочався пошук місць для утворення солдатських слобод, бо квартирування по домівках місцевих мешканців не сприяло швидкій мобілізації.»*⁸ 15 тисяч «стрільців і солдатів» це приблизно 50% війська, яке мав шведський король, коли бився з московським військом під Полтавою.

Тобто, спорудження цегляних стін навколо монастиря відбувалося з урахуванням розміщення частини «стрільців і солдатів» московського війська. Виходить, що на території монастиря у відсутності військових дій одночасно перебували ченці і військові. Це припущення підтверджує той факт, що як компенсацію за утиски, яких зазнав Печерський монастир через військово-адміністративні зміни архімандрит Інокентій Гізель отримав у 1681 р. від царя грамоту, що у разі військової небезпеки, можна було б сховатися ченцям Києво-Печерської лаври у Свинському Успенському монастирі коло Брянська і Чолнському Преображенському коло Трубчевська.⁹

Якщо твердження, що в баштах Івана Кушника, Годинниковій та Онуфріївської знаходилися караульні приміщення вірно, то виникає питання, де знаходилася основна частина Московського війська, яка квартирувала на території Києво-Печерської лаври і, відповідно, мала боронити її від нападу з зовні.

Справа в тім, що на час спорудження цегляних мурів вся територія монастирського подвір'я була щільно забудована і для потреб гарнізону місця не вистачало. Єдине правильне рішення при обставинах, що склалися це спорудження казематів і різних прибудов до оборонних мурів з боку монастирського подвір'я. Але де саме, на яких ділянках мурів знаходилися ці прибудови?

Аналізуючи зображення на світлинах Іл. 26,27 задаємося питанням про велику кількість та надмірні габарити вентиляційних прорізів над бійницями галереї другого ярусу монастирського муру. Насправді, на відкритій галереї ці вентиляційні отвори непотрібні. На дослідженій і відреставрованій ділянці муру №12 їх ніколи не було (Іл. 7,25). А наявність цих отворів на ділянках №2, 3, 4, 5 та 14 можна пояснити тільки їх подвійним призначенням (для вентиляції і освітлення). Тобто, з боку монастирського подвір'я, спершу тут існували прибудови, які не збереглися (Іл. 28).

Імовірно, що саме у цих прибудовах квартирували «стрілецькі полки М. Уварова та Л. Из'єдинова»¹⁰. Ці споруди були двоповерховими, стояли впритул до мурів і мали з ними спільний дах.

⁸ Крайня, О. О. (2017). Вплив мілітаризації суспільства на життя Церкви в Україні (аналіз документів з історії Києво-Печерської лаври 2-ї половини XVII-XVIII ст.). Церква – наука – суспільство: питання взаємодії. Матеріали П'ятнадцятої Міжнародної наукової конференції (29 травня – 3 червня 2016 р). Київ, С. 19.

⁹ Там само.

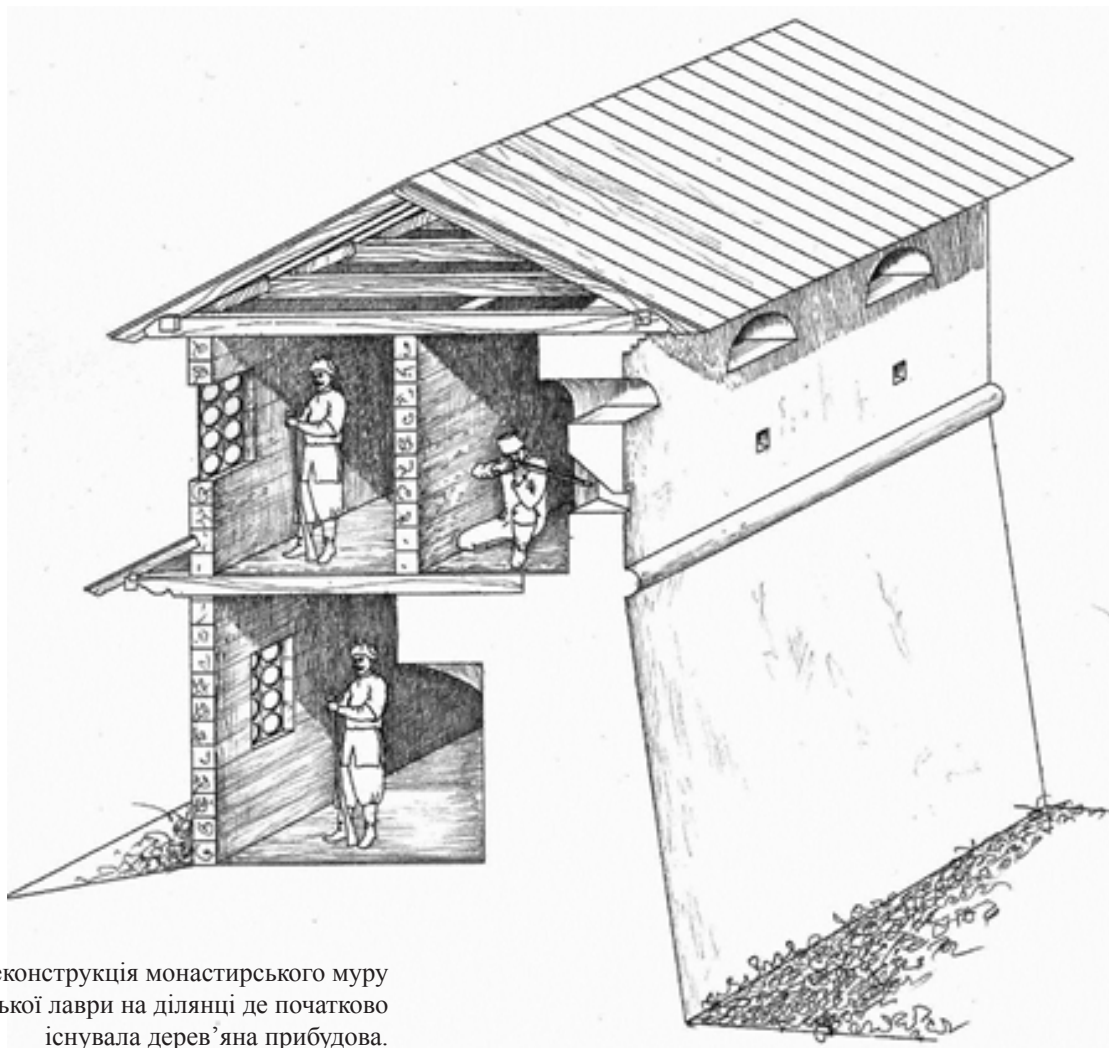
¹⁰ Там само.

Ил. 26. Південна башта та ділянка монастирських мурів № 2 Києво-Печерської лаври. Загальний вигляд з південного сходу, де над бійницями влаштовані великі арочні прорізи

Ил. 27. Фрагмент ділянки монастирських мурів №2 Києво-Печерської лаври з бійницею та арочним прорізом

Ил. 28. Реконструкція монастирського муру Києво-Печерської лаври на ділянці де початково існувала дерев'яна прибудова. Малюнок Лук'янченка В.І.

Вони могли бути побудовані з цегли або з дерева, як у Новгороді-Сіверському (Іл. 10). Денне світло потрапляло у приміщення прибудов через віконні прорізи з боку монастирського подвір'я. Споруджена прибудова разом з монастирським муром в рівні бойової галереї утворювали темний коридор (каземат) значної довжини. Світла, яке мало б потрапляти крізь бійниці, було замало. Тому для освітлення коридору прорізи з завершенням у вигляді арки мурували на всю ширину ніші, де були влаштовані бійниці.

Як зазначалося на початку статті, іноді прибудови будувалися одночасно зі спорудженням оборонних стін та веж і були їх невід'ємною частиною. Визначення «прибудови» вони отримали тільки тому, що для їх будівництва використовували інший будівельний матеріал або їхнє зведення відбувалося під час наступного будівельного сезону.

Проте, є багато прикладів, коли за браком коштів або у випадку зміни пріоритетів наступний будівельний сезон так ніколи і не розпочинався. Така участь спіткала т. з. Кутову башту¹¹ Києво-Печерської лаври, де було закладено підмурки та зведено тільки цоколь. Іншої думки дотримується О. Сіткарьова: «...архівні матеріали не залишають жодних сумнівів щодо її існування. Зображення цієї вежі є в плані 1744 р. та інших планах XVIII ст. Її було розібрано 1822 р.»¹²

Башта проіснувала до початку XIX ст. На той час її функціональне призначення було вже втрачено, і тому конструкції башти демонтували.

Загальновідомо, що фортифікаційні споруди відрізняються від інших зразків будівельної діяльності людини своєю принциповою функціональністю. Ця принциповість підпорядковує собі все інше. В оборонній архітектурі немає нічого зайвого або випадкового. Тому, роздивляючись Іл. 29, де зображено дверний проріз першого ярусу Кутової башти, звертаємо увагу на прямокутні гнізда на його укосах (Іл. 30,31).

Подібних гнізд немає в укосах дверних прорізів першого поверху ані в вежі Кушника, ані в Годинниковій.

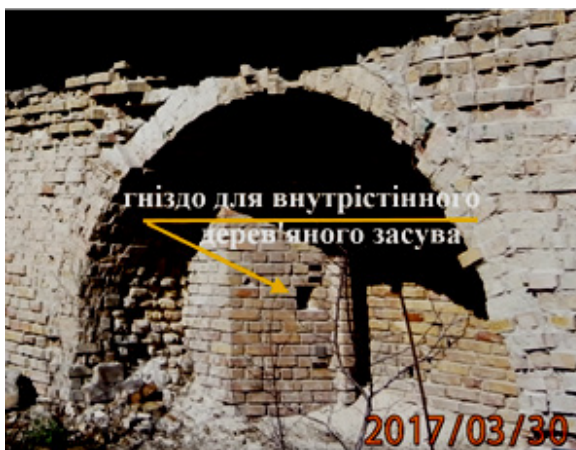
Гнізда в укосах дверних прорізів використовуються для дерев'яних внутрістінних засувів, які завжди знаходяться з боку на пряму відкриття дверного полотна. Одне гніздо має глибину, яка більша за ширину дверного прорізу, інша – 15÷20 см. Під час відкривання дверей (1, Іл. 32), дерев'яний брус, який виконує функцію засуву (2, Іл. 32), повністю ховається у глибокому гнізді. Коли необхідно закрити проріз, двері зачиняються, засув витягують з глибокого гнізда і вводять у менше гніздо з протилежного боку прорізу, а другий край засуву, приблизно 20 см, залишається у глибокому гнізді. Тобто, виходить, що відкрити двері буде неможливо, доки не буде зламано засув. Треба зазначити, що дерев'яний брус, який виконує функцію засуву закладають у стіну під час її мурування, звідси походить і назва «внутрістінний засув».

Такі засуви використовують для запирання дверей із середини приміщення у випадках, коли це необхідно зробити надійно і швидко, і, таким чином, забезпечити безпеку людям, які знахо-

¹¹ Петров, С. С. (2012). Оборонні споруди Києва X-XIX ст. у контексті історії міста і загального розвитку військово-фортифікаційної справи. Київ: Експрес-Поліграф, 232.

¹² Сіткарьова, О. В. (2005). Архітектурний ансамбль Києво-Печерської лаври та її історичного оточення за доби гетьмана І. С. Мазепи. Київ: Довіра, 41.

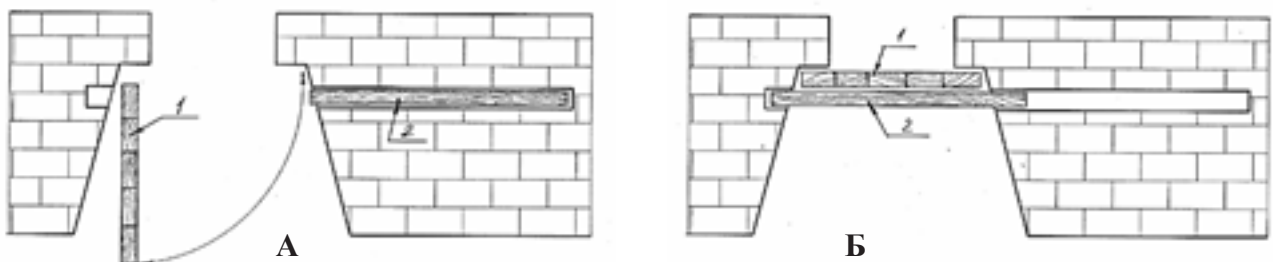
Лл. 29. Сучасний вигляд дверного прорізу з боку монастирського подвір'я до першого ярусу Кутової башти (не зберіглася)

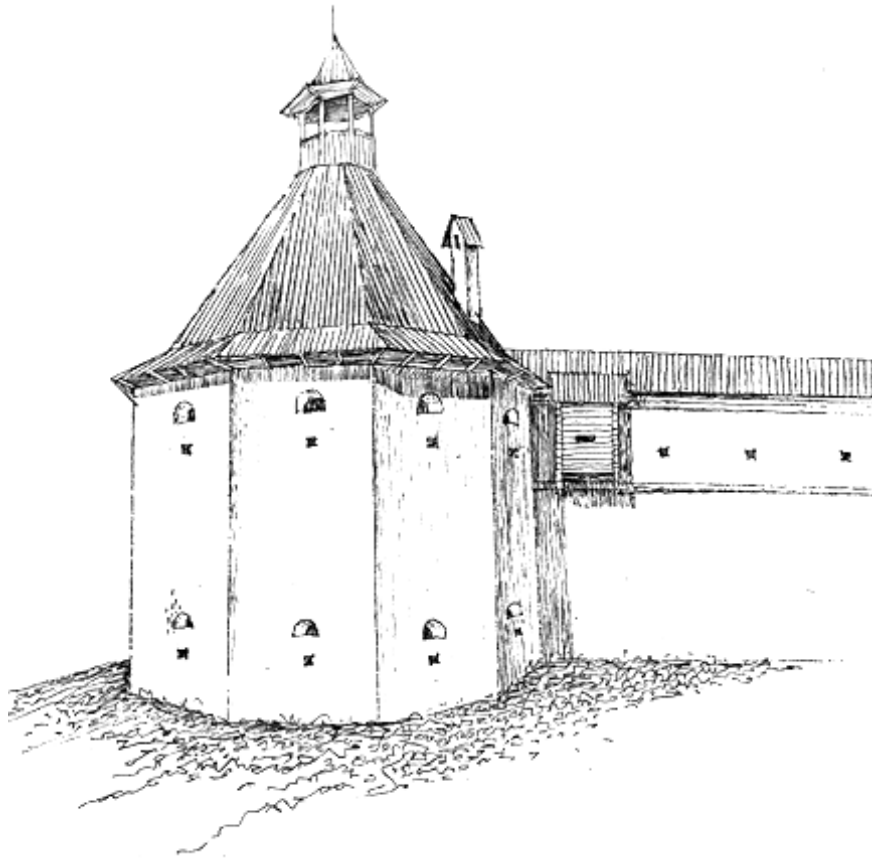
Лл. 30. Західний укіс дверного прорізу до першого ярусу Кутової башти

Лл. 31. Східний укіс дверного прорізу до першого ярусу Кутової башти

Лл. 32. Положення внутрішнього засува під час відкритого (А) та закритого (Б) дверного прорізу

Лл. 33. Початковий вигляд
башти Івана Кушника
з південного боку.
Реконструкція
Лук'янченка В. І.

дяться в середині. Але, у нашому випадку, двері зачинялися ззовні. Так, що було за тими дверима у Кутовій вежі? Що там таке знаходилося, що потрібно було надійно зачинити? Припущення про те, що там знаходилася стайня можна відкинути. Сумнівно, щоб Кутова вежа була значно більша за площею ніж Кушника або Годинникова габарити яких не дозволяють використовувати їх під стайню. А от якщо припустити, що перший ярус Кутової вежі мав бути використаний як гауптвахта¹³, то все стає зрозуміло. Тому, що навіть група буйних але незброєних арештантів не в змозі проломити такі двері. Гауптвахта – невід'ємна складова частина кожного гарнізону або тимчасового військового табору, як казарма, кухня або туалет.

Інакше склалася доля башти Івана Кушника. Вона була побудована як вартова вежа у 1698-1701 рр. і мала два яруси (Лл. 33). При реставрації 1718-1727 рр. надбудували третій ярус, і в такому вигляді вона проіснувала до нашого часу.¹⁴

За час свого існування істотних змін зазнала південна частина ділянки монастирських мурів №14, що знаходиться між корпусами №10 та №100 (Лл. 34,35). Північна частина ділянки стіни №14, яка була відреставрована на початковий період, значно вища за південну, яка знаходиться між корпусами №10 та №100, та за частину стіни, вбудовану у корпус №100. З боку монастирського подвір'я в стіні збереглися ніші від закладених віконних прорізів (Лл. 35), що належали прибудові, котра колись була на цьому місці.

Який вигляд мала ця прибудова на сьогодні визначити важко. Відомо, що до її спорудження у верхній частині муру існували зубці (Лл. 36). Вони збереглися до теперішнього часу, тільки бійниці

¹³ Приміщення для утримання військових під тимчасовим арештом.

¹⁴ Памятники градостроительства и архитектуры Украинской ССР. Т. 1. Киев, Киевская область. (1983). Київ: Будівельник, 60.

Іл. 34. Загальний вигляд
монастирських мурів на ділянці
№14, 14а з боку поля

Іл. 35. Загальний вигляд
монастирських мурів на ділянці
№14а з боку монастирського
подвір'я

Іл. 36. Загальний вигляд
Верхньої Лаври зі східного боку.
Фрагмент світлини другої
половини XIX ст. (до 1883 року)

між ними заклали цеглою. Можливо, це сталося при спорудженні прибудови, мова про яку була вище. Ця південна частина ділянки монастирських мурів №14 має значно меншу товщину стіни порівняно з іншими оборонними мурами Верхньої Лаври. Вона дорівнює всього 80 см і складена з іншої цегли, ніж її північна частина.

Можливо, оборонні мури, які попередньо існували, були демонтовані, і на цьому місці споруджені нові, які майже на два метри були меншої товщини. Таким чином, було заощаджено площу монастирського подвір'я.

Проте, на цій ділянці до другої половини XIX ст. взагалі могло не бути цегляного муру. Так, роботи зі зведення монастирських укріплень мали сезонний характер і тривали чотири роки (1698-1701 рр)¹⁵. Тривалість будівельного сезону у ті часи визначався температурою повітря, коли водний вапняний розчин не міг вкритися кригою (травень – жовтень). Роботи виконувалися саме настільки, наскільки вистачало коштів. Ми вже згадували про незавершене будівництво Кутової башти Києво-Печерської лаври, яка мала постати на північно-західному розі оборонних мурів (між ділянками №8 та №9 по Іл. 3) впритул до стін із зовнішнього боку. Ця башта мала стояти, так би мовити, за межами оборонного кола. Її відсутність не становила істотної загрози для безпеки монас-

¹⁵ Так само.

Іл. 37. Фрагмент монастирських мурів на ділянці №12 з боку монастирського подвір'я

Іл. 38. Фрагмент монастирських мурів на ділянці №6 з боку монастирського подвір'я

¹⁶ Замок князів Острозьких у м. Старокостянтинів. З боку міста стіни замку були з каменю, з боку річок земляні вали з городнями.

тиря. А от недобудовану ділянку стіни, а, тим паче, розрив у оборонному колі лишати було неможна. У таких випадках використовували більш дешевий будівельний матеріал¹⁶. Аби замкнути коло оборонних укріплень, могли використати дерево-земляну стіну, яку ззовні вкривали вапняним тиньком. Таким чином, виходило, що візуально відрізнити потиньковану дерево-земляну стіну від потинькованої цегляної стіни було неможливо. У такому стані південна частина ділянки монастирських мурів №14а проіснувала до середини XIX ст., коли дерево-земляну стіну замінили на цегляну. Але це – лише припущення.

При візуальному обстеженні оборонних мурів, з боку монастирського подвір'я, кидається в очі принципова відмінність арочних ніш в першому їх ярусі на різних ділянках (Іл. 37,38,39).

На ділянці №12 (Іл. 37) простінок між нішами дорівнює габаритам самої ніші, а на ділянці №6 (Іл. 38) простінок удвічі менший за ширину самої ніші. На ділянці №6 арочні перемички звичайні напівциркульні, а на ділянці №12 вони трицентрові, або лучкові.

Цікаву особливість мають перемички на ділянці №2. На відміну від інших, вони в рівні п'яток мають невеличкі полиці для встановлення кружал (Іл. 39,40).

Наявність такого різного підходу до виконання будівельних робіт підтверджує той факт, що роботи по спорудженню монастирських укріплень мали сезонний характер. Щоразу працювали різні будівельні артілі, які намагалися виконати цю роботу краще за своїх попередників. До речі, при використанні полиць у простін-

Іл. 39. Фрагмент монастирських мурів на ділянці №2 з боку монастирського подвір'я

Іл. 40. Фрагмент простінку з полічками для встановлення кружал на ділянці монастирських мурів №2

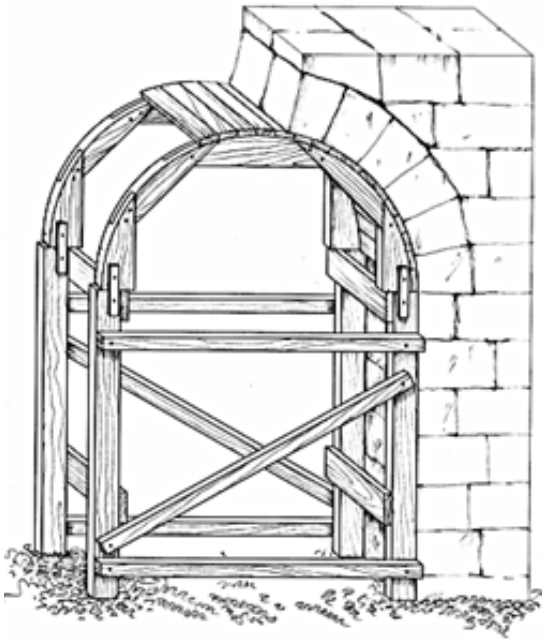

ках для встановлення кружал заощаджувалась значна кількість деревини на встановлення будівельних риштувань (Іл. 41,42).

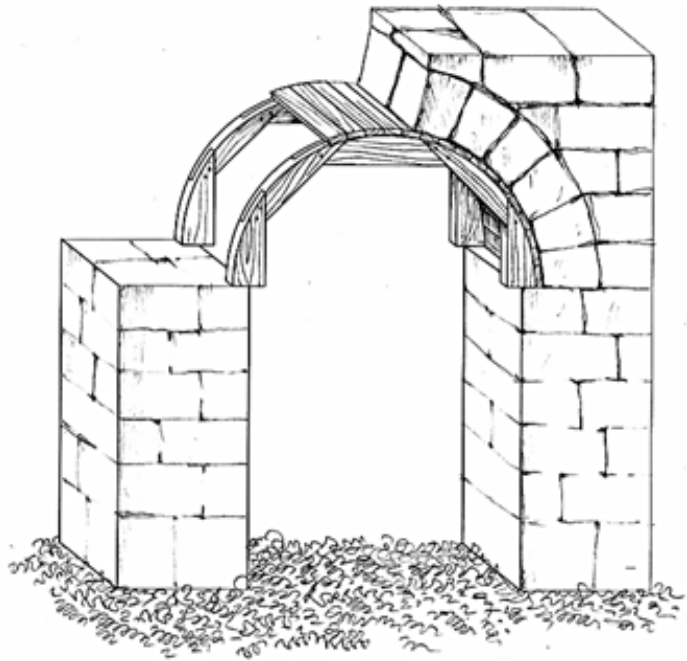
Монастирські мури Києво-Печерської лаври тримають в собі ще дуже багато невідомої і цікавої інформації.

По-перше: аби підтвердити чи спростувати припущення про існування туалетів в рівні бойового ходу, необхідно виконати архітектурні натурні дослідження: зондажі у монастирських стінах з боку поля, в місцях під порогами передбачуваних дверних прорізів. Зондажами з'ясувати наявність гнізд від дерев'яних конструкцій виносних туалетів біля вежі Івана Кушника, Годинникової та Онуфріївської. Необхідно буде виконати комплекс архітектурних натурних досліджень в інтер'єрах для пошуку димохідних каналів від печей або камінів, габаритів та конфігурації початкових бійниць, рівня та конструкції перекриття. Та з'ясувати яким чином здійснювалося сполучення між ярусами веж.

По-друге: необхідно виконати археологічні дослідження біля ділянок монастирських мурів №2-5,14 з метою пошуку передбачуваних підмурків початкових прибудов.

Іл. 41. Звичайна конструкція кружал для мурування арочних перемичок

Іл. 42. Заощаджувана конструкція кружал, де замість дерев'яних стійок використані полиці в рівні п'яток арочних перемичок

По-третє: провести дослідження з метою пошуку історичних мап монастиря з зображенням планів прибудов до оборонних мурів на початковому етапі будівництва.

References

- Kozyuba, V. K. (2012). Davn'orus'ke «stolpye» za istoryko-leksychnymy ta arxeolohichnymy materialamy. *Arkheolohiya*. 2, 42.
- Kraynya, O. O. (2017). Vplyv militaryzatsiyi suspil'stva na zhyttya Tserkvy v Ukraini (analiz dokumentiv z istoriyi Kyievo-Pechers'koyi lavry 2-yi polovyny XVII – XVIII st.). *Tserkva – nauka - suspil'stvo: pytannya vzayemodiyi. Materialy P'yatnadtsyatoyi Mizhnarodnoyi naukovoyi konferentsiyi (29 travnya – 3 chervnya 2017 r.)*. Kyiv.
- Litopys Rus'kyj za Ipatiyivs'kym spyskom. (1989). Per. L. Maxnovec'. Kyiv: Dnipro.
- Mal'chenko, O. (2017). Kyivs'kyj artylerijs'kyj arsenal u druhij polovyni XVII st. Kyiv: Akadempriodyka.
- Pamyatniki gradostroitel'stva i arkhitektury Ukrainskoy SSR*. T. 1 Kiev, Kievskaya oblast'. (1983). Kyiv: Budivel'nik.
- Petrov, S. S. (2012). Oboronni sporudy Kyeva X-XIX st. u konteksti istoriyi mista i zahal'noho rozvytku viys'kovo-fortyfikatsiyanoi spravy. Kyiv: Ekspres-Polihraf.
- Rappoport, P. A. (1956). Ocherki po istorii Russkogo voennogo zochestva X-XIII vv. Moskva: Izdatel'stvo Akademii nauk SSSR, 120, ris. 90.
- Sitkar'ova, O. V. (2005). Arkhitekturnyy ansambl' Kyievo-Pechers'koyi lavry ta yiyi istorychnoho otochennya za doby het'mana I. S. Mazepy. Kyiv: Dovira.

Lukjanchenko Vadym

SOME UNKNOWN FACTS OF THE EVOLUTION OF THE UPPER LAVRA FORTIFICATIONS

The research of the defensive structures of the Kyiv-Pechersk Lavra includes many important aspects requiring serious architectural, archaeological and bibliographic research. Among of them the question of the stages of their construction and the evolution of building. In the article is described assumption about the initial functional purpose of the premises of the South Tower, Onufriyivsky tower and Ivan Kashnikov tower, not only for the rifles firing during combat operations, but also for the guard of residence.

For the first time is presented reconstruction of some sections of the monastery walls and the Kashnikov tower in the initial construction period.

Key words: Kyiv-Pechersk Lavra, monastery walls.

УДК 94(477)«17»

Андрій Сапронов

аспірант кафедри історії України Полтавського національного педагогічного університету імені В. Г. Короленка

ПОЛКОВИЙ СЕКВЕСТР ГЕТЬМАНЩИНИ: ЗОВНІШНІЙ ВИГЛЯД І СТАН СПОРУДИ НА СЕРЕДИНУ XVIII СТ.

У статті здійснено спробу дослідити стан приміщень в'язниць на середину XVIII ст. у полкових містах Гетьманщини та Глухові. Гарний стан споруди в'язниці був запорукою покарання злодія. У правничих джерелах зазначено про існування трьох видів місць для утримання в'язнів: «сподня» і «верхня» в'язниці та окреме приміщення для арештантів із вироком. Зовнішній вигляд секвестру у вітчизняній історіографії є малодослідженим. У статті автор послуговувався матеріалами, де проілюстровано випадки втеч злодіїв із секвестрів. Окрім них, використано документи полкових канцелярій, в яких просили дозволу у столичних органів влади на проведення ремонтних робіт.

У результаті дослідження з'ясовано, що секвестри полкових міст і Глухова зазвичай склалися з острогу, верхньої (1-2 хати) і нижньої тюрми та караулень. Іноді використовувалися будинки жителів для утримання арештантів. В'язні страждали від погодних умов. Не набагато кращими були умови несення служби в охорони арештантів.

Острог та стіни хат з часом трухлявіли і злочинці отримували можливість втекти. Варто зазначити, що споруда значно швидше ставала непридатною через постійні спроби втечі злочинців. Практика часткового ремонту в'язниць не могла вирішити проблему і за деякий час знову виникала необхідність оновлення установи.

На думку автора, існували три шляхи забезпечення матеріалами будівництва або ремонту тюрми. У першому випадку ресурси брали у мешканців полку на основі розподілу, котрий проводила полкова канцелярія. У другому – використовувалися гроші із казни лише на ті матеріали, яких не було у обивателів полку. Третій варіант проведення ремонтних робіт полягав у тому, що кошти на придбання всіх матеріалів брав на себе Військовий скарб.

Ключові слова: Гетьманщина, полкові міста, в'язниця, арештанти, секвестр.

В'язниця була важливою громадською спорудою міста ранньомодерної доби. Невідмінними атрибутами арешту були тюремні стіни і варта, які обмежували свободу дій спійманих злодіїв. Від стану будівлі та якості несення служби охороною значною мірою залежала безпека обивателів, адже втікачі дуже часто поверталися на злочинну стежку¹. Таким чином, гарний стан в'язничних споруд був запорукою успішного покарання злодія і

¹ Це було зумовлено масою факторів, провідним із яких була потреба втікачів забезпечувати себе їжею, грошима і одягом в умовах розшуку.

попередження нових правопорушень. У цій статті спробую дослідити, яким був стан приміщень для арештантів та вартових на середину XVIII ст. у полкових секвестрах Гетьманщини.

Спочатку, вважаю за потрібне вирішити питання категорійного апарату. Серед документів, в яких говорилося про місце про утримання підозрюваних, на середину XVIII ст. найчастіше зустрічалися терміни «секвестрь», «турма», «острог». У більшості випадків вони використовувалися як синонімічні. Однак у випадках, коли мова йшла про ремонт окремих частин в'язниці або для чіткого окреслення способу втечі злочинця – вони різнилися. Так, острогом називали переважно загорожу з дерева, яка оточувала житло арештантів, та обмежений нею простір. По відношенню до підземної частини буцегарні найчастіше послуговувалися словом «турма». Термін «секвестрь» використовувався в якості спільної назви підземного і надземного елементів споруди без острогу. Окрім того, так іноді називали неспеціалізовані приміщення, де тимчасово утримували злочинців. Тому для уникнення плутаниці в якості родової назви для позначення місця позбавлення волі я буду користуватися словами в'язниця, тюрма, буцегарня; а за словом острог залишу первісне значення. Для реалізації поставленої перед статтею мети спробую вирішити такі завдання:

- на основі правничих зводів документів і праць дослідників з'ясувати якими мали бути тогочасні в'язниці та порівняти цей ідеал з фактичним станом споруд у полкових містах на середину XVIII ст.

- дослідити механізм забезпечення ресурсами будівництво та ремонт в'язниць, а також вартість робіт.

Перед викладом основного матеріалу про в'язничні споруди у Гетьманщині вважаю за доцільне спочатку коротко розглянути якими були місця ув'язнення у середньовічній та ранньомодерній Європі, а також на території Речі Посполитої. На мою думку, є доволі зручною класифікація, відповідно до якої варто розрізняти три типи ув'язнень: «превентивне» (утримання підозрюваного у в'язниці на час слідства або до прийняття вироку), «примусове» (випадки позбавлення волі, метою яких було змусити арештанта виконати ту чи іншу процесуальну дію; зазвичай це стосувалося виплати боргових зобов'язань) і «каральне», в якому ув'язнення було безпосередньо формою покарання².

У Середньовіччя та Ранньомодерний час ув'язнення частіше за все використовувалося задля запобігання втеч арештантів і завершення судового процесу покаранням винного. На думку Едварда М. Петерса, витоки практики ув'язнення потрібно шукати в германському та римському праві, в котрих було регламентовано можливі випадки позбавлення волі, а також в функціонуванні Латинської церкви, яка мала «в'язниці» для мирян та кліру³. Гай Гелтнер виділяє три типи середньовічних буцегарень. Першим типом були «духовні», які створювалися церковною владою з подібними умовами утримання до способу життя монахів. Покарання включало в себе усамотнення, обмеження в їжі та молитви. Іншим видом було утримання арештантів у підвалах, вежах та воротах замків. Умови перебування ув'язненого в замках корелювалися

² Langbein, J. H. (1976). The historical origins of the sanction of imprisonment for serious crime. *Journal of Legal Studies*, Vol. 5, P. 38; Geltner, G. (2006). Medieval prisons: between myth and reality, Hell and Purgatory. *History compass*. Vol. 4, P. 261; Dunbabin, J. (2002). Captivity and Imprisonment in Medieval Europe, 1000–1300, New York: Palgrave Macmillan, P. 2-3.

³ Морріс, Н., Ротман, Д. Дж. (ред.). (2009). Оксфордська історія в'язниць. Всесвіт. Київ, С. 48-56.

⁴ Geltner, G. (2006). Medieval prisons: between myth and reality, Hell and Purgatory. *History compass*. Vol. 4, P. 262-263.

⁵ Langbein, J. H. (1976). The historical origins of the sanction of imprisonment for serious crime. *Journal of Legal Studies*. Vol. 5, P. 39.

⁶ Основну мету створення робітничих домів варто вбачати у боротьбі з неробством. Більш детально про мотиви заснування такого типу установ див.: Spierenburg, P. (2007). *The Prison Experience: Disciplinary Institutions and Their Inmates in Early Modern Europe*, Amsterdam: Amsterdam University Press, P. 12–23.

⁷ Див.: A. Ekirch R. (1985). Bound for America: A Profile of British Convicts Transported to the Colonies, 1718-1775. *The William and Mary Quarterly*. Vol. 42, No. 2, Pp. 184-200

⁸ Про трансформацію в системі покарань і набуття в'язницями визначної ролі див. Фуко, М. (1998). *Наглядати і карати: народження в'язниці*. Київ: Основи; Ignatieff, M. (1978). *A Just Measure of Pain: The Penitentiary in the Industrial Revolution, 1750–1850*, New York: Pantheon Books; Rothman, D. J. (1971). *The discovery of the asylum: Social order and disorder in the New Republic*, Little, Brown and Company,

Boston and Toronto. Огляд зазначених фундаментальних праць, автори яких підняли це питання див.: Ignatieff, M. (1981). *State, Civil Society, and Total Institutions: A Critique of Recent Social Histories of Punishment*. *Crime and Justice*, Vol. 3, Pp. 153-192.

⁹ Bieda, J. (2015). Cele i organizacja wiezienie zakładów karnych w I Rzeczypospolitej. *Acta Universitatis Lodzensis. Folia Historica*. 94, S. 79. На думку Наталі Старченко ув'язнення у замку розглядалося шляхетським середовищем «як покута, тобто моральне відшкодування потерпілим». Старченко, Н. (2014). *Честь, кров і риторика. Конфлікт у шляхетському середовищі Волині (друга половина XVI–XVII століття)*, Київ: Laurus, С. 395.

¹⁰ Adamczek, T. (2011). O karze pozbawienia wolności w orzecznictwie krakowskiego sądu grodzkiego w XVIII wieku uwag kilka. *Z Dziejów Prawa*. T. IV(12), S. 52–53.

з соціальним статусом в'язня. Ще одним варіантом позбавлення волі було утримання злодіїв у муніципальних в'язницях, котрі, на думку автора, виникли протягом 1250–1350 рр., що співпало з періодом інтенсивної урбанізації в Західній Європі та розширенням прав міст. Виходячи з цього метою консолідації своїх судових повноважень влада міст намагалася утримувати маргіналів та злодіїв у збудованих муніципалітетами в'язницях⁴.

Починаючи з XIV ст. на території сучасних Англії, Франції, Італії та Німеччини все частіше застосовувалося позбавлення волі в якості покарання. Ця зміна стосувалася злочинців, котрі скоїли дрібні порушення і не мали коштів для виплати штрафів. Однак цю трансформацію не варто розглядати як спробу ресоціалізації злодія, оскільки тюремне ув'язнення не розглядалося в якості способу перевиховання делінквентів⁵. Проте протягом другої половини XVI – початку XVII ст. виник цілий ряд місць позбавлення волі нового типу – робітничих будинків, в яких порушників перевиховували працею. Подібні заклади набули поширення спочатку на території Англії, Нідерландів, Фландрії, Північної Німеччини та Балтійських містах, а згодом на переважній більшості Європейського континенту⁶. У цей самий час на території Середземноморських країн (Іспанії, Італії, Франції) в якості покарання за тяжкі злочини виносили вирок про каторгу на галерах. Дещо пізніше в Англії доволі часто злодіїв засилали до американських колоній, а згодом – до Австралії⁷. Подібні покарання для Середземномор'я та Англії були дещо легшим аналогом смертної кари. Лише наприкінці XVIII – першій половині XIX ст. у Європі та США були засновані установи, котрі були прототипами сучасних пенітенціарних установ⁸.

У Польській державі позбавлення волі переважно мало вигляд утримання у вежі. Такий спосіб покарання був поширеним щодо шляхетства протягом XV – XVIII ст.⁹. Існувало дві форми ув'язнення у вежі – нижня та верхня. Приміщення останньої знаходилося над поверхнею землі, мало вікно та двері. Перебуваючи у верхній вежі, шляхтич мав можливість отримати потрібні речі, лікарську допомогу та не мав обмеження у харчуванні¹⁰. Покарання у нижній вежі відбували за тяжкі злочини (проти життя та здоров'я, іноді – за злочини проти моралі). Вежа мала знаходитися на глибині 12 ліктів (9 метрів) і жодних зручностей у ній не було передбачено,

¹¹ Bieda, J. (2015). Cele i organizacja więzienia zakładów karnych w I Rzeczypospolitej, *Acta Universitatis Lodzensis. Folia Historica*. 94, S. 80–81.

¹² Наприклад у Торуні, Кракові, Шренську, Перемишлі та Гродно. Janicka, D. (2003). Więzienia w Toruniu w XVIII–XX wieku, *Rocznik Toruński*, T. 30, 2003, S. 86–87; Adamczek, T. (2011). O karze pozbawienia wolności w orzecznictwie krakowskiego sądu grodzkiego w XVIII wieku uwag kilka. *Z Dziejów Prawa*, T. IV(12), S. 58; Bartoszewicz, A. (2014). Ratusz w małych miastach polskich w XV–XVI wieku. *Roczniki Dziejów Społecznych i Gospodarczych*, T. LXXIV, S. 171; Кравченко, В. (2009). Ратуша у самоврядному житті громади міста Володимира в кінці XVI століття. Український археографічний щорічник, Вип. 13/14, С. 419–420.

¹³ Мошак, М. (2016). Опис Кам'янецького замку 1570 року, як нове джерело для вивчення складу та устрою середньовічної замкової залоги в Завальнюк, О. (ред.). Кам'янець-Подільський у контексті українсько-європейських зв'язків. Матеріали IV міжнародної науково-практичної конференції, м. Кам'янець-Подільський, 17–18 травня 2012 р. Кам'янець-Подільський: Медобори-2006, С. 34.

¹⁴ Михайловський, В. (2008). Описи кам'янецького та летичівського замків 1613 р. Наукові праці Кам'янець-Подільського національного університету імені Івана Огієнка. Історичні науки. Т. 18, Кам'янець-Подільський, С. 106.

¹⁵ Собчук, В. (2012). Кременецький замок. Студії і матеріали з історії Волині., Кременець: Кременецько-Почаївський ДІАЗ, С. 102.

¹⁶ Старченко, Н. (2007). Вбивство князів Четвертинських 1576 р.: судовий процес та замирення на Волині в кінці XVI ст. Соціум. Альманах соціальної історії, Вип. 7, С. 100.

¹⁷ Кравченко, В. (2009). Ратуша у самоврядному житті громади міста Володимира в кінці XVI століття. Український археографічний щорічник, Вип. 13/14, С. 421.

¹⁸ Штанько, О. (2015). «Місце публічне, де спокій та порядність захованими є»: ратуша в рецепції луцьких і володимирських міщан XVI – першої половини XVII ст. Минуле і сучасне Волині та Полісся. Місто Володимир-Волинський та Побужжя у світовій та українській історії. Успенський собор в історії міста Володимира-Волинського та України. Матеріали 55 Всеукраїнської наукової історико-краєзнавчої конференції, присвяченої 1000-річчю пам'яті київського князя Володимира Великого та 860-й річниці початку будівництва Успенського собору, м. Володимир-Волинський, 23 жовт. 2015 р. Луцьк, С. 108.

¹⁹ Старченко, Н. (2007). Вбивство князів Четвертинських 1576 р.: судовий процес та замирення на Волині в кінці XVI ст. Соціум. Альманах соціальної історії, Вип. 7, С. 100.

²⁰ Кравченко, В. (2009). Ратуша у самоврядному житті громади міста Володимира в кінці XVI століття, Український археографічний щорічник, Вип. 13/14, С. 430.

²¹ Там само, С. 431.

а харчування було обмеженим хлібом та водою¹¹. Окрім покарання вежею також існувала практика досудового ув'язнення, котра застосовувалася проти нижчих станів суспільства. Приміщення в'язниць розташовувалися підземеллях ратуш¹².

Відомості про в'язниці XVI – першої половини XVII ст. на території Волині, Галичини, Поділля, Холмщини і Наддніпрянщини є доволі обмеженими. Так, в описі Кам'янець-Подільського замку 1570 р. загадано про існування місця для утримання злодіїв у верхній та нижній частині вежі «Рожанка»¹³. В описі Кам'янецького замку 1613 р. щодо «Рожанки» вказано, що нижня частина знаходилася на глибині 12 ліктів і досягала фундаменту, а верхня було на рівні з землею. Приміщення верхньої в'язниці мало дубові двері, а поруч розташовувалося приміщення для вартових¹⁴. Щодо тюрми у Кременці відомо, що станом на 1548 р. вона знаходилася на території замкового подвір'я і була побудованою з дерева¹⁵. Відомо, що у 1578 р. у Кременці в'язнів утримували в замковій вежі під назвою «Куряча ніжка»¹⁶. За свідченнями Володимира Кравченка, у другій половині XVI ст. існували міська в'язниця в ратуші та «клітка казні міської», у котрій утримували обвинувачених у тяжких злочинах¹⁷. Відомо, що у Луцьку в другій половині XVI ст. в'язнів утримували в підземеллі будинку війта¹⁸, а також у вежах замку¹⁹. У Володимирі в якості буцегарень теж слугували війтівський будинок, крім того Зап'ятницька і Засмоцька надбрамні вежі²⁰, комора на Ринку²¹. З побудовою у місті ратуші зло-

²² Там само, С. 427-428.

²³ Білоус, Н. (2007). Відносини київської міської влади з воєводами в 1559–1648 рр. Спроби обмеження автономії міської громади. Соціум. Альманах соціальної історії. Вип. 7, С. 73.

²⁴ Козицький, А., Білостоцький, С. (2001). Кримінальний світ старого Львова. Львів: Афіша, С. 43-49; Гранкін, П. (2010). Статті (1996–2007), Львів: Центр Європи, С. 34-39.

²⁵ Розмір сажня у різний час відрізнявся. Так, у Великому князівстві Литовському один сажень дорівнював 152 см, а у Російській імперії для вимірів використовували переважно казенний сажень (216 см). Смолій, В. (ред.) (2012). Енциклопедія історії України: у 10 т. Т. 9, Київ: Наук. думка, С. 422.

²⁶ Ківалов, С. (ред.) (2004). Статути Великого князівства Литовського: У 3 т. Т. 3. Статут Великого князівства Литовського 1588 року: У 2 кн. Кн. 2. Одеса: Юридична література, С. 141.

²⁷ Там само, С. 286.

²⁸ Шемученко, Ю. (ред.) (1997). Права, за якими судиться малоросійський народ. 1743. Київ, С. 105.

²⁹ «Колодника же, который бы на самом ділі, смертной казни подлежащомъ... должны урядники или надсмотрщики с караулными какъ накрепче беречь, и могутъ, оковавъ оного в железа и цепами, в особенномъ какомъ заключеніи, где протчихъ колодниковъ» не сажають...» Там само, С. 107-108.

³⁰ На мою думку, ця тричленна структура дуже подібна до психоаналітичної інтерпретації особистості Зигмунда Фрейда, де вона складається з трьох складових: «Я» (верхня тюрма, куди потрапляли за дрібні порушення, які могли трапитися з будь-ким у повсякденному житті), «Воно» (нижня тюрма, де утримували вбивць, розбійників, святотатців і т.д., тобто там перебували злочинці, саме існування яких приховують від людських очей) та «Над-Я» (порушники, вину яких доведено, тобто «Воно», яке утримувалися під постійним наглядом сторожів у караульних і символізує контроль соціуму над девіацією).

дійв нешляхетського походження почали утримувати у ратушному підклітті («в турме»), а шляхтичів – у ратушній світлиці²². Київ наприкінці XVI ст. мав щонайменше дві в'язниці (замкову та ратушну)²³. У Львові було декілька в'язниць. Для утримання порушників у різний час слугували: «шляхетська» та «гульятійська» вежі Високого Замку, а також перший та верхній поверхи замкового будинку; «судова» башта та приміщення біля надбрамної вежі Низького замку; Руська вежа над Босацькою хвірткою; на першому поверсі ратуші; кімната над входом до будинку магістрату; Галицька брама; при синагозі Нахмановичів²⁴. Отже, з вищесказаного можна зробити висновок про те, що на території Польської держави протягом останньої третини XVI – початку XVII ст. порушників закону тримали частіше за все у замкових вежах або у підземеллях ратуші.

Перед розглядом стану в'язниць у Гетьманщині варто зазначити, що одне з основних джерел правничого устрою, а саме Литовські Статути, «радило» утримувати порушників у замкових вежах. Так, у його третій редакції (1588 р.) у розділі четвертому 31 і 32 статті присвячені тюремному ув'язненню. «...для ліпшого нагляду мають ... в замках і дворах наших наказати побудувати вежі міцні і глибокі, по шість сажон²⁵ у землі, і при тому інші, не в землі лежачі в'язниці, але перш за все [важливо] замки і добре міцне обладнання мати»²⁶. Відповідальність за збереження злочинців лягала на охорону буцегарні²⁷.

Більш детально «тюремне питання» розроблено у «Правах, по котрым судится Малоросійській народъ». Підземну будову було названо «сподня», а надземну частину «верхня». По відношенню до обох складових в'язниці використано слово «тюрма», які мали знаходитися «везде при судахъ и урядахъ». Нижня частина слугувала для злочинців, які скоїли кримінальні правопорушення, а верхня – «по делахъ росправочныхъ»²⁸. Також було передбачене існування окремого приміщення для в'язнів, яким загрожувала смертна кара²⁹.

Отже, з правничих книг ми дізнаємося про існування трьох видів місць, де могли утримувати в'язнів – «сподня», «верхня» і окреме приміщення для в'язнів із вироком. Караульні приміщення були не тільки складовою секвестру на папері (вартіві стежили за злочинцями), а й безпосередньо слугували в якості тюрми підвищеного рівня безпеки. Ці три місця утримання арештантів позначали певну градацію скоєних злочинців: 1) підозрювані та особи, які скоїли легкі злочини; 2) винні у тяжких правопорушеннях; 3) особи з другої групи, яким уже винесли вирок³⁰. Я припускаю, що ув'язнення у вежі не набуло суттєвого поширення у містах Гетьманщини, тому місцем утримання злочинців стали ратушні в'язниці. Питання ж про форму, розмір і кількість приміщень у в'язниці було відкритим, а тому міська влада мала вирішувати цю проблему самотужки.

³¹ Слабченко, М. (1909). Мало-руський полк в административном отношении: Историко-юридический очерк. Одесса: Техник, С. 312-313.

³² Там само, С. 299.

³³ Дядиченко, В. (1959). Нариси суспільно-політичного устрою Лівобережної України кінця XVII – початку XVIII ст. Київ: Вид-во АН УРСР, С. 397.

³⁴ Там само, С. 345.

³⁵ Там само, С. 397.

³⁶ Пашук, А. (1967). Суд і судочинство на Лівобережній Україні в XVII–XVIII ст. (1648–1782). Львів: Вид-во Львівського ун-ту, С. 148.

³⁷ Там само, С. 148-149.

³⁸ Коваленко, О. (2015). Полтава XVII – XVIII століть, Київ: Видавець Олег Філюк, С. 120-121.

³⁹ Волошин, Ю. (2016). Козаки і посполиті: Миська спільнота Полтави другої половини XVIII ст. Київ: К. І. С., С. 24.

⁴⁰ Сердюк, І. (2014). Полкові міста Гетьманщини в другій половині XVIII ст.: економіка та демографія в Сполі, В. (ред.), Українська держава другої половини XVII – XVIII ст.: політика, суспільство, культура. Київ: Інститут історії України НАНУ, С. 236.

⁴¹ Переважна більшість з яких знаходиться у 51 фонді (Генеральна військова канцелярія) Центрального державного історичного архіву України в м. Київ (далі – ЦДІАК України).

⁴² ЦДІАК України. Ф. 51, Оп. 1, Спр. 398, Арк. 2.

⁴³ Там само, Арк. 1.

Вивчаючи проблему розвитку судочинства в Гетьманщині другої половини XVII – XVIII ст. дослідники інколи торкалися й проблеми в'язниці. Так, Михайло Слабченко зауважив факт існування ратушних тюрм³¹, а також відзначив те, що для козаків (нової шляхти) не було створено окремих від простолюду тюрем³². Вадим Дядиченко зазначив, що він зустрічав у джерелах свідчення про «... різні форми ув'язнення. Винного тримали під вартою в хаті, в сараї, у тюрмі»³³. Він також вказав про утримування арештантів при ратушах³⁴, проте не був певний щодо існування в'язниць у полкових містах³⁵. Автор єдиної в українській радянській історіографії праці про судочинство в Гетьманщині – Андрій Пашук звернув увагу на те, що «невеликі тюрми (остроги) знаходилися при сотенних канцеляріях»³⁶, але в них зазвичай бракувало місця³⁷.

Полтавська дослідниця Оксана Коваленко досить детально охарактеризувала місцезнаходження полтавського полкового секвестру (у центральній частині міста на території фортеці) та його вигляд на основі «Генерального опису Лівобережної України». Він був «огорожен ветхим тином, внутри коего імеется деревянних жилих хат две, да для содержания важных колодников землянка одна»³⁸. Аналогічна інформація міститься у працях Юрія Волошина³⁹ та Ігоря Сердюка⁴⁰. Отже, на основі вищеподаних досліджень можна дійти висновку, що під в'язниці використовували різноманітні споруди такі як хата, сарай. Проте існували й «спеціалізовані» тюрми з двочленною будовою. Таким чином, образ секвестру у вітчизняній історіографії залишається малодослідженим.

Варто зауважити, що у кримінальних провадженнях про зовнішній вигляд тюрми зазвичай не повідомлялося. Якщо судові засідання завершувалася успішно, тобто покаранням злодія – опис в'язниці був необов'язковим. Тому я послуговувався матеріалами, де проілюстровано випадки втеч із секвестрів. Окрім них, я використовував документи полкових канцелярій, в яких просили дозволу у Генеральної військової канцелярії на проведення ремонтних робіт⁴¹. Отже, джерельна база виглядає досить специфічно, через те, що записи створювалися переважно тоді, коли секвестри перебували у занедбаному стані. Окрім того, принаймні поки що, неможливо достеменно з'ясувати як саме виглядали в'язниці у Гетьманщині.

Варто погодитися з твердженням Вадима Дядиченка про утримання злочинців у хатах жителів. Вочевидь така практика могла бути поширеною. Наприклад, коли 1748 р. у Переяславі в результаті пожежі згоріли тюрма і острог⁴², арештантів стали утримувати «в обывателских избах»⁴³. Так, 6 квітня 1749 р. міський городничий Григорій Кошовий повідомляв полкову канцелярію про те, що жодне із уцілілих дерев'яних приміщень у місті не могло втримати наявну кількість колодників. Він радив тимчасово утримувати в'язнів у вцілілій кам'яній скарбниці з залізними дверима і ґратами на вікнах⁴⁴. Полкове правління надіслало цю пропозицію до Глухова, проте ініціатива була відхилена Генеральною військовою канцелярією, бо кам'яниця знаходилась у власності Лейб-кі-

⁴⁴ Там само, Арк. 1.

⁴⁵ ЦДІАК України, Ф. 51, Оп. 3, Спр. 9482, Арк. 11.

⁴⁶ Посада поліцмейстера була введена за правління Петра I в Санкт-Петербурзі у 1718 р., а згодом і в Москві. Повсюдного поширення вона набула лише у 1782 р. з прийняттям Катериною II «Уставу благочиння». Поліцмейстери перебували лише в губернських містах, а в повітових аналогічні обов'язки виконували городничі. У Глухові на середину XVIII століття теж існувала посада поліцмейстера у Гетьманщині, проте її було ліквідовано. Талдикін, О. (1999). Поліція Гетьманщини і Запорізької Січі в другій половині XVIII ст. Вісник університету внутрішніх справ, Вип. 9. Харків, С. 216.

⁴⁷ ЦДІАК України, Ф. 51, Оп. 1, Спр. 2091, Арк. 1.

⁴⁸ Спроба втечі 14 гайдамак з секвестру у Чернігові в 1751 р. див. Бутич, І. (ред.) (1970). Гайдамацький рух на Україні в XVIII ст. Збірник документів. Київ: Наукова думка, С. 187-189.

⁴⁹ ЦДІАК України, Ф. 51, Оп. 1, Спр. 595, Арк. 3.

⁵⁰ Там само, Арк. 3.

⁵¹ Проте прислали до Ніжина, судячи з документу, 34 арештантів. ЦДІАК України, Ф. 51, Оп. 3, Спр. 10736, Арк. 6.

⁵² Там само, Арк. 3зв.

⁵³ (2008). Опис міста Ніжина 1766 року. Ніжинська старовина, Вип. 7(10). Київ, С. 17.

расирського полку. Через це злодіїв продовжували тримати «...в избе козака второй полковой сотні Максима Надточья»⁴⁵.

Лубенський секвестр, очевидно, теж не задовольняв усіх вимог які висувалися до в'язниць, як стверджував міський поліцмейстер міста Лубен, значковий товариш Олександр Шишка у березні 1760 р.⁴⁶ Так, полковий секвестр не міг запобігти втечам злочинців «за дряхлостью его хати и турми и около онаго секвестра острожний палесадь от гнилости валяется, где впредь и более колодниковь содержать невозможно и опасно»⁴⁷. Отже, як бачимо, принаймні у двох полкових містах, стан в'язничних споруд не міг задовольняти ні вимоги законодавства ні, очевидно, практичних потреб.

Віднайдені мною описи Козелецької та Ніжинської в'язниць, створювались у той час, коли ці секвестри були переповнені як «власними» злочинцями, так і гайдамаками спійманими Київським гарнізонним полком. Кількість в'язнів у результаті приїзду «новоприбулих» мала збільшитися у 2–2,5 рази. Тому Ніжинська і Київська полкові канцелярії писали звернення до Генеральної канцелярії з проханням змінити вибір місця утримання гайдамак. Для аргументації своєї позиції було додано описи секвестрів зі скаргами на брак простору й непридатність приміщень, з яких, нібито, можна було легко втекти⁴⁸.

Згідно з указом Київської губернської канцелярії до в'язниці у Козельці, восени 1751 р., мали перевезти понад 30 гайдамаків. Київська полкова канцелярія намагалась противитись цьому, стверджуючи, що «Секвестрь же полковий здешний в давних годах на малое число душь построенный в ... крайнюю обетшалость и дряхлость за старостию пришель»⁴⁹, і він не міг втримати злочинців від втеч. У зв'язку з цим, полкове правління пропонувало губернській канцелярії відремонтувати в'язницю або ж обрати іншу⁵⁰.

До Ніжинського полкового секвестру наприкінці 1750 р. мали надіслати 44 гайдамаків⁵¹. Полкові урядовці, так само як і їхні сусіди вважали, що Ніжинська в'язниця не підходить для утримання таких небезпечних злочинців. Свою позицію вони аргументували тим, що «... понеже в полковомъ Нежинском остроге имеется только две малихъ избы в коих содержится по важнымъ криминальнымъ деламъ колодниковъ и арестантовъ человека двадцати ... в таковыхъ двухъ малихъ избахъ отнюдь вместится не могутъ». Через брак місця було запропоновано поселити розбійників до магістратської в'язниці, яка, судячи з опису, виглядала трохи краще: «...имеется обширные и крепкие четири турмы в коихъ по известію важныхъ колодниковъ обретаются не малое число при онихъ же ратушнихъ турмахъ учреждени городовіе наемніе сторожі, а особливо определяются з цеховыхъ людей надежные караульніе»⁵².

Через 16 років, коли у Ніжині проводили Генеральний опис, стан полкової в'язниці практично не змінився: «Острогъ вокругъ обнесенной дубовимъ полисадомъ внутри деревяніе старые избы 2 где содержатся колодники подле оной караульня ветхая 1». Натомість у магістратській в'язниці з чотирьох лишилась одна «...изба деревянная старая для содержания колодниковъ»⁵³.

Ще наприкінці жовтня 1737 р. Генеральний військовий суд звертався до тодішнього голови Правління гетьманського уряду

⁵⁴ До прохання додавалася відомість, яка свідчила про неефективність існуючої системи охорони в'язниці. У ній повідомлялось про всі випадки втеч за 1737 рік. На жаль, тексту самої доповіді у справі не записано. ЦДІАК України, Ф. 51, Оп. 3, Спр. 7072, Арк. 9.

⁵⁵ Там само, Арк. 9.

⁵⁶ Мається на увазі до 1738 р., коли відбувався допит.

⁵⁷ імовірно за все дах. Там само, Арк. 10.

⁵⁸ Там само, Арк. 10.

⁵⁹ ЦДІАК України, Ф. 51, Оп. 3, Спр. 6298, Арк. 5.

⁶⁰ Там само, Арк. 5.

⁶¹ ЦДІАК України, Ф. 51, Оп. 3, Спр. 12231, Арк. 2.

⁶² Мається на увазі дах тюремних хат та приміщення для вартових.

⁶³ ЦДІАК України, Ф. 51, Оп. 3, Спр. 13312, Арк. 2.

⁶⁴ Ківалов, С. (ред.) (2004). Статути Великого князівства Литовського: У 3 т. Т. 3. Статут Великого князівства Литовського 1588 року: У 2 кн. Кн. 2. Одеса: Юридична література, С. 143.

⁶⁵ Відповідно до нього, влада Гетьманщини мала максимально швидко відправити всіх злодіїв, засуджених до смертної кари або заслання, до Глухова, а звідти у балтійський порт Рогервік. ЦДІАК України, Ф. 51, Оп. 3, Спр. 11041, Арк. 1-2.

Генерал-аншефа Івана Барятинського з проханням про побудову нового острогу і тюрми в Глухові. Підставою для цього були регулярні втечі в'язнів⁵⁴. Вагомим аргументом на користь побудови була інформація, подана до Генерального суду глухівським тюремним отаманом Степаном Дзюбою, який заявляв, що охорона не може виконувати службові обов'язки, оскільки тюрма «тесна и худа в которой стени инние от ветхости погнили»⁵⁵. До того ж він скаржився, що навколо в'язниці не було огорожі.

Доки представники влади переймалися побудовою нової буцегарні, арештанти продовжували втікати. Як наслідок, персонал тюрми віддали на допит. Згідно зі свідченням тюремного отамана, ще раніше⁵⁶ колодники намагалися втекти, «турму попрорезовали» у чотирьох місцях. Окрім того, у секвестрі майже повністю прогнила підлога і верхній «помост»⁵⁷. Це давало можливість в'язням не лише різати, а й проломлювати трухле дерево. Крім того, в секвестрі існувало «вікно», яке утворилося від прорізування арештантами паль. Незважаючи на те, що його «залатали», колодники прорізували в ньому два бруси й продовжили втечі⁵⁸.

Не кращим був і стан караульних приміщень у столиці Гетьманщини. Капітан Глухівського гарнізонного полку Іван Шипов у тому ж таки 1737 р. просив генерала Івана Барятинського побудувати в місті міцний острог, а також звести нові приміщення для караулу⁵⁹. Прохання супроводжувалося описом караульних приміщень. Також у документі є згадка про утримання злочинців у приміщеннях для вартових: «При Глуховском гарнизоне ... близ Гобвахть караульная Афицерская светлица с комнатою и ... при ней одна афицерская і салдацкая караульная черная ізба в которой содержатся і колодники і оные какъ афицерская так і жолдацкая караульные ізбы чрез много прошедшие годъ весма обветшались от чего ... от дождей бывает.. весма великая течь к тому жь весма же безопасно есть чтоб вовремя ветренных дней оные караульные совсемь неразвалились і тим бы имеющихся в них караульных і колодников от чего Богъ сохрани не предавило...»⁶⁰.

Схоже виглядав і Полтавський секвестр. Попри те, що у 1754 р. полкову в'язницю ремонтували, станом на жовтень місяць цього року, вона все ще залишалась без даху⁶¹. Окрім колодників, від опадів і вітру страждала й охорона: «...за наступившим зимним временем по крайнемъ в них⁶² надобности для колодниковъ и караульных казаковъ, коимъ местится негде было...»⁶³. Не дивлячись на такі жакливі умови утримання в'язнів, послаблення умов арешту було заборонено. Зокрема, не можна було переводити в'язнів з нижньої до верхньої тюрми та влаштовувати для арештантів печі⁶⁴.

Траплялися випадки цілеспрямованого використання для утримання арештантів обивательських хат, в якості тимчасових в'язниць. Найчастіше «непрофільні» приміщення застосовували у Глухові. Така практика допомагала столичній владі не розширюючи секвестр утримувати велику кількість колодників. Так, наприкінці 1751 р. кількість арештантів у Глухові зросла з 90 до 130 у зв'язку з наказом імператриці від 16 жовтня 1751 р.⁶⁵. Опис трьох таких квартир залишив у своєму звіті від 8 серпня 1747 р. сержант

⁶⁶ ЦДІАК України. Ф. 51. Оп. 3. Спр. 20234, Арк. 63в.

⁶⁷ Так само, Арк.9.

⁶⁸ ЦДІАК України, Ф. 51. Оп. 3. Спр. 11041, Арк. 65-66.

⁶⁹ Дату попереднього ремонту будівлі не зазначено.

⁷⁰ ЦДІАК України. Ф. 51. Оп. 3. Спр. 2304, Арк. 1.

⁷¹ Полковник Гнат Галаган

⁷² ЦДІАК України. Ф. 51. Оп. 3. Спр. 2304, Арк. 1; На жаль, звіт Прилуцької полкової канцелярії втрачено. Зберігся лише фрагмент, у якому зазначили, що «належащее число дерева и драни для строения ... вивезено» . Там само, Арк. 4.

⁷³ Адже за умови самозабезпечення ресурсами звернення до столиці виглядає необов'язковим

⁷⁴ ЦДІАК України. Ф. 51. Оп. 1. Спр. 2091, Арк. 13в.

⁷⁵ Там само, Арк. 2.

⁷⁶ Варто нагадати, що з одного боку місто було сотенним центром, а з іншого – центром Засеймських сотень (1728 р.) і столицею Гетьманщини (1708 р.)

⁷⁷ ЦДІАК України. Ф. 51. Оп. 3. Спр. 7072, Арк. 9.

⁷⁸ Там само, Арк. 4.

Глухівського гарнізону Іван Удінов. За його словами, двоє в'язнів перебували «в квартире которая весьма худа и топить невозможно», троє – «в квартире в которой и печи неть»⁶⁶. Ще трьома арештантам пощастило – вони «сидят в квартире теплой»⁶⁷. Отже, умови утримання «на квартирах», були не набагато кращими ніж у секвестрах, а єдиним позитивним фактором у такій формі ув'язнення була відсутність тісноти.

На середину XVIII ст. одним із напрямів заслання для злочинців з Гетьманщини були цегельні заводи в Батурині. Однак у місті не існувало в'язниці, тому батуринський сотник звернувся до Генеральної канцелярії з проханням влаштувати острог. Проте гетьман Кирило Розумовський відмовив. На його думку, колодники мали утримуватися в хатах, як раніше, і територію навколо будівель огорожувати палями не потрібно⁶⁸.

Що ж до відновлення занедбаних споруд, то у використаних мною джерелах вдалося зустріти три способи забезпечення коштами ремонтних робіт. Перший полягав у повному самозабезпеченні полками побудови в'язниць. Наприклад, у такий спосіб 1727 р. було відремонтовано секвестр у Прилуках. Як писала полкова старшина в повідомленні до полковника Гната Галагана, караульня і буцегарня «пред тимъ з целого полку Прилуцкого деревнею были устроенны». Він, зокрема, просив Генеральну військову канцелярію видати указ, щоб матеріали на побудову в'язниці, як і раніше⁶⁹, прислав весь полк⁷⁰. Владні інституції у Глухові підтримали таку традицію («чтобъ онъ⁷¹ если прежде таковое обикновение было рясно ложиль на полчанъ на кого надлежатиметъ»)⁷².

Ремонт Лубенського секвестру в 1760 р. відбувався подібним чином. Лубенське полкове правління так само звернулося до Генеральної військової канцелярії з проханням⁷³ видати відповідний указ, щоб заможні козаки та власники сіл і хуторів не проігнорували вимогу про видачу матеріалів⁷⁴. У відповідь з Глухова прийшов наказ «означенный острогъ какъ... возможно старатся нне подчинить и исправитъ», а також дізнатися суму коштів потрібну на відбудову в'язниці⁷⁵.

Схожими були обставини ремонту Глухівського секвестру⁷⁶. Заходи з його оновлення так і не були закінчені за головування генерала Івана Барятинського, а продовжилися за його наступника генерала Олександра Румянцева. На початку березня 1738 р. Генеральна канцелярія надіслала йому донесення, в якому повідомила про прагнення оновити столичний секвестр⁷⁷. У травні цього ж року вона звернулася до Глухівської сотенної канцелярії з вимогою надати інформацію про те, хто саме побудував існуючу в місті тюрму і вказати можливе місце для нової. Прохали також повідомити де брали ліс і скільки його витратили, хто надавав підводи, скільки потрібно матеріалів для зведення нової тюрми. У планах було побудувати «пространній острогъ», а в ньому – «немаліе две изби»⁷⁸.

Сотенна канцелярія, спираючись на «сказки старинцов сотни Глуховской» козаків Трохима Антюшенка і Тихона Бичка, склала відповідь, у якій повідомлялось, що в'язниця була побудована

⁷⁹ Слід зауважити, що після переїзду у Глухів державних органів влади, судячи з усього, секвестр не було розширено. Адже зазвичай у сотенних містах кількість арештантів була невеликою. Тому дивує той факт, що ремонт в'язниці у 1738 р., яка мала бути найбільш «заселеною» на теренах Гетьманщини, виконувався лише на матеріальній базі жителів Глухівської сотні без залучення для побудови ресурсів із Засеймських сотень або решти міст і сіл Гетьманщини.

⁸⁰ На українських землях, які ввійшли до Російської імперії протягом кінця 17 – поч. 19 ст. запроваджено російські одиниці вимірювання. Ймовірно, в даному документі мали на увазі казенний сажень, який дорівнював 216 см. Смолій, В. (ред.) (2012). Енциклопедія історії України. Т. 9. Наук. думка, С. 422. Тобто, палі мали бути довжиною 10,8 м.

коштом Глухівської сотні⁷⁹. Також вказувалось, що раніше існував острог поблизу тюрми. Його теж збудували місцеві козаки та посполиті. Ліс було взято на землі «войскової свободной». Для побудови нової в'язниці, згідно з розрахунків, було необхідно: 500 дубових паль довжиною п'ять сажнів⁸⁰ шириною 5 вершків⁸¹, 200 одиниць дубового бруса розміром у 3 сажні⁸² на дві хати, три тисячі дров⁸³, клоков⁸⁴ пар двадцять п'ять сто». На думку місцевих урядників, підходив майданчик поблизу Путивльської вежі розміром у 10 на 7 сажнів⁸⁵ і загальною площею 70 квадратних сажнів⁸⁶. Отже, периметр загорожі складав 73 м, а площа 322,5 м². За умови, що підрахунки вірні, то на побудову частоколу необхідно було витрати 332 колоди⁸⁷. Я припускаю, що залишок планували використати для оновлення нижньої тюрми або клялися горизонтально позаду вертикально поставлених паль для більшої міцності острогу⁸⁸.

Випадок з ремонтом Полтавського секвестру у 1754 році є прикладом другого варіанту проведення робіт, коли основне матеріальне навантаження було покладене на жителів полку, проте частину витрат покрила Військова скарбниця. Полтавській полковій канцелярії було наказано «на постройку оного секвестра и турми потребно число дерева расположить на всех полку здешнюю козаков та посполитых ... потому за собранием з некоторых сотень оного дерева тоть секвестрь делается...»⁸⁹. Однак згодом Полтавська полкова канцелярія прохала виділити їй 15 рублів зі столиці на покупку гонти і гвіздків «для кришки показанного секвестра»,

⁸¹ Вершок – російська міра довжини; 1 вершок складав приблизно 4,4 см. Мельничук, О. (ред.) (1982). Етимологічний словник української мови: в 7 т. Т. 1: А – Г. Київ: Наук. думка, С. 362.

⁸² Тобто майже 6,5 м.

⁸³ Я припускаю, що тут під дошками мається на увазі соснова дрань (див. далі).

⁸⁴ Клоки – це волокно з льону і конопель, яке використовували для утеплення приміщень. Білодід, І. (ред.) (1973). Словник української мови: в 11 тт. Т. 4: І – М. Київ: Наукова думка, С. 189.

⁸⁵ Тобто 15 на 21,5 м. ЦДІАК України. Ф. 51. Оп. 3. Спр. 7072, Арк. 5.

⁸⁶ За даними Михайла Гернета у Чернігівській губернії в останній чверті XVIII ст. площа острогів складала: Чернігів – 425 кв. сажнів; Сосниця – 100 кв. сажнів; Стародуб – 288 кв. сажнів; Ніжин – 289 кв. сажнів; Козелець – 400 кв. сажнів; Прилуки – 169 кв. сажнів; Зіньків – 484 кв. сажнів. Глухівський секвестр мав площу 256 кв. сажнів. Таким чином, Глухівський острог принаймні один раз після зведення його у 1738 р. повністю перебудовувався і його площу було збільшено. Проте, дивує той факт що колишній столичний острог менший за Чернігівський, Ніжинський, Стародубський, Козелецький. Окрім того, приголомшують розміри Зіньківського острогу, який був більшим за відповідні споруди колишніх полкових міст. Гернет, М. (1951). История царской тюрьмы. Т. 1. Москва: Государственное издательство юридической литературы, С. 247.

⁸⁷ Якщо ширина колод дійсно складала 22 см (5 вершків).

⁸⁸ Про існування такої практики згадано у праці Михайла Гернета. Гернет, М. (1951). История царской тюрьмы. Т. 1. Москва: Государственное издательство юридической литературы, С. 247.

⁸⁹ ЦДІАК України. Ф. 51. Оп. 3. Спр. 12231, Арк. 2. Процитований поділ було вказано у ордері Генеральної канцелярії від 1746 р., який було згадано в цій справі від 1754 р.

⁹⁰ Гонт – це покрівельний матеріал у вигляді тонких дошок. Мельничук, О. (ред.) (1982). Етимологічний словник української мови: в 7 т. Т. 1. Київ: Наук. думка, С. 561.

⁹¹ Дрань соснова – невеликі дерев'яні дошки, які використовувалися для покрівлі споруд. Рудзкий, А. (ред.) (1905). Полная Энциклопедия Русского Сельского Хозяйства и соприкасающихся с ним наук в XII т. Т. 9: Солонцы – Теневыносливость древесных пород., СПб.: Типография Императорской Академии наук, С. 173-174.

⁹² ЦДІАК України. Ф. 51. Оп. 3. Спр. 12231, Арк. 2.

⁹³ ЦДІАК України. Ф. 51. Оп. 3. Спр. 13312, Арк. 2.

⁹⁴ ЦДІАК України. Ф. 51. Оп. 3. Спр. 17958, Арк. 2.

⁹⁵ Там само, Арк. 2.

⁹⁶ Там само, Арк. 2.

⁹⁷ Відповідно до підрахунків, вартість однієї палі складала 60 копійок. Аналогічно коштувала сотня гонти.

⁹⁸ Волошин, Ю. (2011). «Для точного исчисления и сведения всего малороссийскаго народа»: проведення Румянцевського опису в полковому місті Полтаві (1765–1766 рр.). Краєзнавство, Вип. 1, С. 59-60.

тому що «гонт⁹⁰ ... здешнемь неделається и драні сосновой⁹¹ неимеется взять ниоткуда»⁹². У зв'язку з тим, що гроші із Глухова до Полтави не були надіслані швидко, місцева полкова канцелярія була змушена використати фінанси полчан. Було куплено «... гонти тысяча семсотъ пятьдесятъ ... в разних полтавских полковых обывателей з взятых в займи денег ценою за 8 р. 57 коп. и гвоздяхъ на зукритку...»⁹³.

Третій варіант організації ремонтних робіт проілюстровано у випадку, знову ж таки, полтавської в'язниці. 12 липня 1763 р. до полкового суду звернувся городничий Іван Савченко. На той момент полтавська в'язниця була у жахливому стані. «Острожніе полкового Полтавского секвестра пали заданій устроєнія при самом деле пришли в изгнилост такъ что в случае великой бури колеблются и опасно дабы не развалились. До верхней турми и козачей избы в многих местах впала гонта и под время дождю бываетъ течь»⁹⁴. На його думку, для ремонту секвестру було потрібно «гонти трехсотъ а палъ четырехсотъ дабы вокруг секвестра .. и от артилерного двора... таковыми ж палями обнести»⁹⁵.

Донесення городничого передали до Полтавської полкової канцелярії, яка наказала зробити «освидетельствование» про кількість необхідних матеріалів і грошей на ремонт споруди⁹⁶. У результаті огляду було вирішено, що потрібно придбати 230 палъ довжиною п'ять сажнів на заміну старих по периметру споруди, а на місці стику артилерійського двору з острогом ще 160 колод. Також на помост верхньої тюрми було потрібно 34 колоди довжиною в 4 сажні. Проте для заощадження коштів місцева влада вирішила не купувати нові, а використати найбільш придатні зі старих палъ. Окрім того була потреба в гонті на дах секвестру і караульної хати. На закупівлю потрібного матеріалу планували витратити 235 рублів 80 копійок⁹⁷. Завершується справа ордером Генеральної канцелярії в Канцелярію Малоросійських зборів про виділення коштів, який було видано взимку 1764 р. Проте, залишається загадкою, чи такий масштабний ремонт в'язниці було проведено. Адже якщо згадати процитований вище опис полтавського секвестру із Генерального опису, зроблений восени 1765 р.⁹⁸, то складається враження, що споруда не була оновлена або ремонтні роботи були значно меншими.

Таким чином, секвестри полкових міст і Глухова на середину XVIII ст. склалися з острогу, верхньої (1–2 хати) і нижньої тюрм та караулень. Іноді використовувалися «непрофільні» приміщення для арештантів. Досить часто в'язниці перебували у занедбаному стані. Щодо репрезентативності джерел, то, як на мене, вони відтворюють загальну ситуацію. Природні фактори постійно знищували дерев'яні споруди, навіть за умови відсутності пожеж. Практика часткового ремонту в'язниць не могла вирішити проблему і за деякий час знову виникала необхідність оновлення будівель. Потрібно також враховувати, споруда значно швидше ставала непридатною через постійні спроби втечі злочинців, проламавши дерев'яні стіни хати та острогу.

Варто відмітити, що існували три шляхи забезпечення матеріалами будівництва або ремонту тюрм. У першому випадку ресур-

си брали у мешканців полку на основі розподілу місцевої полкової канцелярії; у другому використовувалися гроші із казни лише на ті матеріали, яких не було у обивателів полку; третій варіант – Військовий скарб покривав повністю всі витрати. Вартість майже повного ремонту полкової в'язниці (Полтава 1764 р.) у розмірі 235 рублів 80 копійок ілюструє, що оновлення секвестрів було доволі затратним незалежно від джерела фінансування.

Прагнення правлячих кіл Гетьманщини у відносинах із Московською державою до збереження судочинства за своїми «правами і вольностями» зумовило закріплення практики утримання злодіїв при ратушах. Ув'язнення мало превентивний характер (на час слідства або до винесення вироку) і не несло в собі карального смислу. Такий порядок утримання злодіїв у Гетьманщині протягом XVII–XVIII ст. унеможливив появу нових пенітенціарних установ, наприклад, робітничих домів, котрі в той час набули поширення у Європі.

Варто відзначити, що у досліджуваний період відбулася певна еволюція вигляду місць позбавлення волі. Так, в'язниці у полкових містах Гетьманщини розташовувалися не у підвалах ратуш, а поруч з адміністративними будівлями на центральній площі. Ймовірно це було пов'язано зі зростанням кількості в'язнів, адже полкові суди виносили вироки у справах про правопорушення жителів усіх сотень полку, а не лише адміністративного центру. Більш суттєві перетворення у практиці позбавлення волі, а також зміни просторово-побутових умов секвестрів у Гетьманщині, на мою думку, не могли відбутися. Хоча норми російського права та царські укази впливали на життя «Малоросії», однак практично не стосувалися порядку утримання колодників. Окрім того, перебування злодіїв у в'язницях на російських землях не суттєво відрізнялися від «вітчизняних». Лише із поширенням ідеології Просвітництва та глибшою інкорпорацією території Гетьманщини до Російської імперії стала можливою трансформація практики позбавлення волі.

References

- (2008). Opys mista Nizhyna 1766 roku, Nizhynska starovyna, Vyp. 7 (10), K., S. 15-209.
- Adamczek, T. (2011). O karze pozbawienia wolności w orzecznictwie krakowskiego sądu grodzkiego w XVIII wieku uwag kilka, *Z Dziejów Prawa*, T. IV (12), S. 51–67.
- Bartoszewicz, A. (2014). Ratusz w małych miastach polskich w XV–XVI wieku, *Roczniki Dziejów Społecznych i Gospodarczych*, T. LXXIV, S. 161–172.
- Bieda, J. (2015). Cele i organizacja więzienia zakładów karnych w I Rzeczypospolitej, *Acta Universitatis Lodzensis. Folia Historica*. 94, s. 77–90.
- Bilodid, I. (ed.) (1973). Slovník ukraïnskoi movy: v 11 t. T. 4: I – M. K., Naukova dumka, S. 189.
- Bilous, N. (2007). Vidnosyny kyivskoi miskoi vlady z voievodamy v 1559–1648 rr. Sproby obmezhenia avtonomii miskoi hromady. *Sotsium. Almanakh sotsialnoi istorii*, Vyp. 7, S. 67–82.

- Butych, I. (ed.) (1970). *Haidamatskyi rukh na Ukraini v XVIII st. Zbirnyk dokumentiv*. K., Naukova dumka.
- Diadychenko, V. (1959). *Narysy suspilno-politychnoho ustroiu Livoberezhnoi Ukrainy kintsia XVII – pochatku XVIII st. K., Vyd-vo AN URSR.*
- Dunbabin, J. (2002) *Captivity and Imprisonment in Medieval Europe, 1000–1300*, New York, Palgrave Macmillan.
- Ekirch, R. (1985). *Bound for America: A Profile of British Convicts Transported to the Colonies, 1718–1775*, *The William and Mary Quarterly*, Vol. 42, No. 2, Pp.184–200.
- Fuko, M. (1998). *Nahliadaty i karaty: narodzhennia viaznytsi*. K., Osnovy.
- Geltner, G. (2006). *Medieval prisons: between myth and reality, Hell and Purgatory*. *History compass*. Vol. 4, Pp.261–274.
- Gernet, M. (1951). *Istoriya tsarskoy tyurmyi*. T.1., Gosudarstvennoe izdatelstvo yuridicheskoy literatury, Moskva.
- Grankin, P. (2010). *Statti (1996–2007)*. Lviv, Tsent Yevropy.
- Ignatieff, M. (1978). *A Just Measure of Pain: The Penitentiary in the Industrial Revolution, 1750–1850*. New York, Pantheon Books.
- Ignatieff, M. (1981). *State, Civil Society, and Total Institutions: A Critique of Recent Social Histories of Punishment*. *Crime and Justice*. Vol. 3, Pp. 153–192.
- Janicka, D. (2003). *Więzienia w Toruniu w XVIII-XX wieku*. *Rocznik Toruński*, T.30, 2003, S. 85–114.
- Kivalov, S. (ed.) (2004). *Statuty Velykoho kniazivstva Lytovskoho: U 3 t. – Tom 3. Statut Velykoho kniazivstva Lytovskoho 1588 roku: U 2 kn. Kn. 2*. Odesa, Yurydychna literatura.
- Kovalenko, O. (2015). *Poltava XVII – XVIII stolit’*. K., Vydavets Oleh Filiuk.
- Kozytskyi, A., Bilostotskyi, S. (2001). *Kryminalnyi svit staroho Lvova*. Lviv, Afisha.
- Kravchenko, V. (2009). *Ratusha u samovriadnomu zhytti hromady mista Volodymyra v kintsi XVI stolittia*. *Ukrainskyi arkhoehrafichnyi shchorichnyk*, Vyp. 13/14, S. 417–456.
- Langbein, J. H. (1976). *The historical origins of the sanction of imprisonment for serious crime*, *Journal of Legal Studies*, Vol. 5, Pp. 35–63.
- Melnychuk, O. (ed.) (1982). *Etymolohichnyi slovnyk ukrainskoi movy: v 7 t. T. 1: A – H*. K., Nauk. dumka.
- Morris, N. & Rotman, D. Dzh. (red.) (2009). *Oksfordska istoriia viaznytsi*. K., Vsesvit.
- Moshak, M. (2016). *Opys Kamianetskoho zamku 1570 roku, yak nove dzherelo dlia vyvchennia skladu ta ustroiu serednovichnoi zamkovoï zalohy v Zavalniuk, O. (red.), Kamianets-Podilskyi u konteksti ukrainsko-yevropeiskykh zviazkiv materialy IV mizhnarodnoi naukovo-praktychnoi konferentsii, m. Kamianets-Podilskyi, 17–18 travnia 2012 r. Kamianets-Podilskyi, PP «Medobory-2006», S. 30–41.*
- Mykhailovskyi, V. (2008). *Opysy kamianetskoho ta letychivskoho zamkiv 1613 r.*, *Naukovi pratsi Kamianets-Podilskoho natsionalnoho universytetu imeni Ivana Ohienka. Istorychni nauky*, T. 18. Kamianets-Podilskyi, S. 98–116.
- Pashuk, A. (1967). *Sud i sudochynstvo na Livoberezhnii Ukraini v XVII–XVIII st. (1648–1782)*. Lviv, Vyd-vo Lvivskoho un-tu.
- Rothman, D. J. (1971). *The discovery of the asylum: Social order and disorder in the New Republic*. Boston and Toronto, Little, Brown and Company.
- Rudziy, A. (ed.) (1905). *Polnaya Entsiklopediya Russkogo Selskogo Hozyaystva i soprikasayuschihya s nim nauk v XII t. T. 9: Solontsyi –*

Tenevynoslivost drevesnyih porod. SPb., Tipografiya Imperatorskoy Akademii nauk.

Serdiuk, I. (2014). Polkovi mista Hetmanshchyny v druhii polovyni XVIII st.: ekonomika ta demohrafiia v *Ukrainska derzhava druhoi polovyny XVII–XVIII st.: polityka, suspilstvo, kultura*. K., Instytut istorii Ukrainy NANU, S. 231–270.

Shemuchenko, Yu. (red.) (1997). Prava, za yakymy sudytsia malorosiyskyi narod. 1743. K.

Shtanko, O. (2015). «Mistse publichne, de spokii ta poriadnist zakhovany my ye»: ratusha v retseptsii lutskykh i volodymyrskykh mishchan XVI – pershoi polovyny XVII st. v Syliuk, A. & Pykaliuk, V. (red.) *Mynule i suchasne Volyni ta Polissia. Misto Volodymyr-Volynskyi ta Pobuzhzhia u svitovii ta ukrainskii istorii. Uspenskyi sobor v istorii mista Volodymyra-Volynskoho ta Ukrainy. Materialy 55 Vseukrainskoi naukovoï istoriko-kraieznavchoï konferentsii, prysviachenoï 1000-richchiiu pamiaty kyivskoho kniazia Volodymyra Velykoho ta 860-y richnytsi pochatku budivnytstva Uspenskoho soboru, m. Volodymyr-Volynskyi, 23 zhovt. 2015 r.*, Lutsk, S. 107–110.

Slabchenko, M. (1909). Malorusskyi polk v admynystratyvnom otnoshenyy: Ystoryko-yurydycheskyi ocherk. Odessa.

Smolii, V. (ed.) (2012). Entsyklopediia istorii Ukrainy : u 10 t. T. 9 : Pryl – S. K., Nauk. dumka,

Sobchuk, V. (2012). Kremenetskyi zamok v Sobchuk, V. (red.) *Studii i materialy z istorii Volyni*. Kremenets, Kremenetsko-Pochaivskyi DIAZ.

Spierenburg, P. (2007). The Prison Experience: Disciplinary Institutions and Their Inmates in Early Modern Europe. Amsterdam, Amsterdam University Press.

Starchenko, N. (2007). Vbyvstvo kniaziv Chetvertynskykh 1576 r.: sudovi protses ta zamyrennia na Volyni v kintsi XVI st., Sotsium. Almanakh sotsialnoi istorii, Vyp. 7, S. 83–110.

Starchenko, N. (2014). Chest, krov i rytoryka. Konflikt u shliakhetskomy seredovyshchi Volyni (druha polovyna XVI–XVII stolittia). K., Laurus.

Taldykin, O. (1999). Politsiia Hetmanshchyny i Zaporizkoi Sichi v druhii polovyni KhVIII st., Visnyk universytetu vnutrishnikh sprav, Vyp. 9, Kh., S. 215–221.

Voloshyn, Yu. (2011). «Dlia tochnaho yschyleniia y svedeniia vseho malorossyiskaho naroda»: provedennia Rumiantsevskoho opysu v polkovomu misti Poltavi (1765– 1766 rr.), *Kraieznavstvo*, Vyp. 1, S. 56–71.

Voloshyn, Yu. (2016). Kozaky i pospolyti: Miska spilnota Poltavy druhoi polovyny XVIII st. K., K.I.S.

Andrii Sapronov

REGIMENTAL PRISON IN HETMANATE: APPEARANCE AND CONDITION OF BUILDING IN THE MIDDLE OF THE XVIII CENTURY

The article attempts to investigate a condition of the buildings for the prisoners and guardians in the middle of the XVIII century in the regimental prisons of the Hetmanate and in Hlukhiv. Prison was an important public building in the early modern towns. Good condition of the walls of the jail was a guarantee of successful punishment for the thieves and the prevention of new offenses.

In the legal sources (in the Statutes of the Lithuania and in the Laws by Which the Little Russian People Are Judged), there are three types of places where prisoners could be held – the “lower” and “upper” prisons and a separate room for convicted prisoners. The appearance of prisons in domestic

historiography is poorly researched and untold. The studies indicate that various types of buildings were used as a prison, such as a hut, a shed. However, sometimes researchers mentioned about the prisons with a binary structure (upper and lower).

Typically, in criminal proceedings, the appearance of prisons was not reported. If the court session ended successfully, that is punishment of the thief, then the description of the prison in the document was unnecessary. Therefore, the author used the materials, which illustrated the cases of escapes from the prisons. In addition to them, the researcher used the documents of the regimental offices, in which they requested permission from the capital authorities to carry out repair works.

As a result of the study it was found that the prisons of the regimental cities and Hlukhiv in the middle of the XVIII century usually consisted of a prison, an upper (1-2 huts) and a lower jail and a building for security. Sometimes houses of local residents were used to hold the prisoners. Regardless of the location of criminals, prisoners regularly suffered from weather (cold, snow, rain). Not much better were the conditions for service in the guardians of the prisoners.

Natural factors constantly destroyed wooden structures, even in the absence of fires. The fence around the prison and its walls over time was rubbed and criminals were given the opportunity to escape. It is worth noting that the construction became much more unusable due to constant attempts to escape criminals. The practice of partial repair of prisons could not solve the problem and for some time again there was a need to upgrade the institution.

According to the author, there were three ways of providing materials for the construction or repair of prisons. In the first case, resources were taken from the residents of the regiment on the basis of distribution, which was conducted by the regimental office with the consent of the capital authorities. In the second - the money from the treasury was used only for those materials that were not in the inhabitants of the regiment. The third option for carrying out repair works was that the state treasury assumed the funds for the purchase of all materials.

Key words: *Hetmanate, regimental cities, jail, prisoners, prison.*

УДК 94(477.83)«15»

Назарій Левус

магістр історії, аспірант кафедри Класичних, візантійських і середньовічних студій Українського Католицького Університету, м. Львів

**ПРЕДСТАВНИЦЬКІ ВИДАТКИ МАГІСТРАТУ
1577–1583 рр. НА ПРИКЛАДІ КНИГ
ЩОТИЖНЕВИХ ВИДАТКІВ М. ЛЬВОВА¹**

¹ Написання даної статті стало можливим завдяки використанню матеріалів (в більшій мірі наукової польськокомовної літератури) під час перебування на стипендії від Muzeum Historii Polski.

Упродовж 1577–1583 рр. з міської каси Львова виділялися певні суми коштів, які були спрямовані для купівлі вина, риби, коштовних виробів та східних товарів. Більшість із куплених речей були подарунками придбаними для міських делегацій на сейм, королівський трибунал у Любліні, подорожі до найвищих урядовців Речі Посполитої та привітання останніх під час їхнього перебування у Львові. У даній статті зроблена спроба показати, як за допомогою подарунків у вигляді вина та інших речей найвищим міським урядником і місту вдалося просувати і захищати свої інтереси на сеймі при сприянні міських патронів і локальних представників. Окрім цього вдалося встановити, що львівські райці підтримували тісні зв'язки із найвищими посадовими особами Речі Посполитої і за допомогою дарунків і представницьких видатків впливали на становище і статус свого міста.

Ключові слова: *ранньомодерна доба, Річ Посполита, ранньомодерний Львів, міська рада, міські видатки, сейм, подарунок, вино, Павло Щербич.*

Велика кількість пізньосередньовічних та ранньомодерних міст Речі Посполитої мали магдебурзьке право і були незалежними від короля, єпископа, старости чи якогось окремого магната. Одним із таких міст, яке користувалося магдебурзьким правом був Львів. Після того, як місто ставало самоврядним воно обирало собі Раду і Лаву, які виконували адміністративні та судові функції відповідно. Однак не зважаючи на свою «окремішність» після прийняття пйотроковських статутів 1496 р. містам заборонялося володіти земельною власністю² і фактично брати участь у засіданні найвищого представницького органу держави – сеймі. Але чи так це було насправді? Міські книги видатків другої половини XVI ст. малюють нам зовсім іншу картину подій і тодішніх реалій. Вино, гроші, різноманітні подарунки – були основними «стимуляторами» просування інтересів міста на сеймах, королівських трибуналах та в інших судових чи адміністративних інституціях Речі Посполитої.

Питання міських видатків є мало дослідженим серед істориків. Частково у своїх роботах дані про міські видатки використо-

² Wiek V – XV w źródłach: Wybór tekstów źródłowych z propozycjami metodycznymi dla nauczycieli historii, studentów I uczniów. (1999). Oprac. M. Sobańska-Bondaruk, S. B. Lenard. Warszawa, S. 193-195.

- ³ Hosowski, S. (1928). *Ceny we Lwowie w XVI i XVII wieku*. Lwow; Klonder, A. (1989). *Napoje fermentacyjne w Prusach Krolewskich w XVI-XVII wieku*. (Produkcja – import – konsumpcja). Warszawa, S. 100-105.; Петришак, Б. (2011). «Лицар пера і каменяра» - писар міста Львова Войцех Земницький (1583-1639 pp.). Львівське відділення ІУАД ім. М. Грушевського НАН України; ЦДІА України. Львів; Капраль, М. (2012). Люди корпорації: львівський шевський цех в XVII – XVIII ст. Львів.; Гошко, Т. (2017). Жебраки у руських містах XV – першої половини XVII. *Україна в Центрально-Східній Європі*. Вип. 17. Київ, С. 473, 476. Особливо варто відзначити статтю Максима Яременка Насолоди освічених в Україні XVIII століття (про культуру вживання церковною елітою чаю, кави та вина). *Київська академія*. Вип. 10. Київ, С. 117 – 184.
- ⁴ Klonder, A. (1989). *Napoje fermentacyjne w Prusach Krolewskich w XVI-XVII wieku*, S. 101; Яременко, М. (2012). Насолоди освічених України XVIII століття (про культуру вживання церковною елітою чаю, кави та вина). *Київська Академія*. Вип. 10, С. 139 – 151.
- ⁵ Dembinska, M. (1999). *Food and drink in Medieval Poland. Rediscovering a Cuisine of the Past*. Translated by Magdalena Thomas. Philadelphia: University of Pennsylvania, p. 76.
- ⁶ Ibid., p. 75.
- ⁷ Volumina Legum. (1859). Petersburg: T. 2, p. 201.
- ⁸ Klonder, A. (1989). *Napoje fermentacyjne w Prusach Krolewskich w XVI-XVII wieku*, S. 86.
- ⁹ Nadel-Golobič, E. (1979). *Armenians and Jews in Medieval Lvov. Their Role in Oriental Trade 1400-1600. Cahiers du Monde russe et soviétique* [online] Vol. 20, 3/4, Pp. 345-388. Retrieved from <http://www.jstor.org/stable/20169862>
- ¹⁰ Історія Львова в документах і матеріалах. (1986). Збірник документів і матеріалів. Київ, С. 65.

ували такі дослідники, як Станіслав Гошовський, Анджей Кльондер, Богданна Петришак, Мирон Капраль, Тетяна Гошко та ін.³

Сейм був найвищим шляхетським органом, який розглядав та ухвалював найважливіші рішення, які стосувалися держави. Досить часто ці рішення стосувалися і міст зокрема. Міські інтереси на сеймах були представлені за допомогою патронів міста чи окремих осіб, які за певну плату або винагороду представляли і захищали вигоди міста. Саме для привітання та оплати праці цим особам у міських книгах було представлено окрема стаття видатків.

Найчастіше таким гостям в якості привітання або подарунку дарували вино. Вино було елітарним напоєм вищих верст населення: шляхти, духовенства, міського патриціату⁴. Його споживали під час бенкетів, різноманітних учт, приїздів поважних гостей до міста тощо. Наприклад про цінність цього продукту свідчить той факт, що в часи Владислава Ягайла вино виділяли з надзвичайних оказій або привітань поважних осіб⁵. За словами Марії Дембінської польська кліматична зона не була пристосованою для вирощування елітних сортів винограду, тому вино в більшій мірі було імпортним продуктом⁶. Цей напій потрапляв у Річ Посполиту різними шляхами. Наприклад в одному із поборових універсалів Стефана Баторія, який ухвалив сейм зимою 1580 р. вказувалося: «*щоб усі вина іншими дорогами не йшли тільки такими: на Яслиська, Дуклю, Риманів, Сяндеч, Беч, Новий Тарг, Коросно, Самбір, Лісько, Стрий ... від кожної піф куфи цього угорського вина кожен має платити по 2 зл. Також мальвазія та мускатель на Кам'янець-Подільський і Снятин проваджена має бути, а на тих місцях кожен поборцеві (митнику) повинен буде платити від кожної куфи того пиття по 4 зл. і не більше*»⁷. Таким чином через південні кордони до Речі Посполитої потрапляло угорське вино, мальвазія, мускатель, алікант та волоські вина. Через північні ворота країни імпортували французькі, рейнські⁸, іспанські, італійські, канарські вина. У переплетенні цих торгових шляхів Львів займав важливе місце. Завдяки постійному обміну товарами між Сходом і Заходом місто стало безперервним ринком для спецій, східних тканин, килимів та вина⁹. Ось як описує його львівський хроніст Йоан Алембек: «*можна побачити натовп купців усіх народів, які напливають до цього міста майже з цілої Європи і Азії, найбільше греків, турків, вірмен, татарів, волохів, угорців, німців та італійців. Греки ... щороку продають приблизно 500 бочок мальвазії. Це місто в достатній кількості постачає цілому Польському королівству різні шовкові тканини, килими і пахуче коріння*»¹⁰.

Протягом 1577–1583 pp. у Львові велику кількість міських витрат становили видатки на вино. Більшість із них можна поділити за такими категоріями: 1) на вино, що відправляли на сейм та королівський трибунал; 2) видатки на вино для привітання найповажніших осіб Речі Посполитої під час їхнього приїзду чи проїзду через місто; 3) на вино для так званих «своїх» осіб – руського та подільського воєводу, львівського старосту, земських та гродських суддів Руського воєводства; 4) на вино для привітання з одруженням, народженням дітей поважних осіб Речі Посполитої. Тепер детально розглянемо ці категорії.

¹¹ Центральний державний історичний архів України, м. Львів (ЦДАЛ). Ф. 52. Оп. 2. Спр. 712. Арк. 796.

¹² Барило – одиниця виміру рідин, об'єм якої був рівноцінним 24 гарнцям. Див.: Wierzbowski, T. (1926). *Vademecum. Podręcznik dla studjow archiwalnych*. Warszawa, S. 218.

¹³ Станіслав Карнковський (1520–1603) – коронний секретар, куявський єпископ, з 1581 р. гнєзненський архієпископ та примас Польщі. Див.: Kowalska, H. (1990). *Polski słownik biograficzny*. T. 12, S. 77–82.

¹⁴ Андрій Опалінський (1540–1593) – великий маршалок коронний, лежайський староста. Див.: Dworzaczek, W., (1979). *PSB*. T. 24/1, S. 77 – 82.

¹⁵ Ян Боруковський (1524–1584) – королівський секретар, коронний підканцлер, біскуп перемишльський. Див.: Kwolek, J. (1989). *PSB*, T. 2, 354 – 356.

¹⁶ ЦДАЛ. Ф. 52. Оп. 2. Спр. 712. Арк. 797.

¹⁷ Там само, С. 797.

¹⁸ Goralski, Z. (1998). *Urzędy i godności w dawnej Polsce*. Warszawa: Ludowa Spółdzielnia Wydawnicza, S. 113.

¹⁹ Гривня (польська) – марка – вагово-грошова і лічильно-грошова одиниця. Ділилася на менші частини – в'ярдунки (фертони), шкойці: 1 гривня = 4 в'ярдунки = 24 шкойці = 96 кварта. В XIV ст. вага польської стала дорівнювати приблизно 200 г і становила 48 грош. Див.: Нумізматичний словник. (1972)., Львів: Видавництво Львівського Університету, С. 32.

²⁰ ЦДАЛ. Ф. 52. Оп. 2. Спр. 712. Арк. 797.

²¹ Ось як описують хроністи Мацей Меховський та Йоан Алембек про львівські шуки: «У Львівському повіті є достойні згадки про великі шуки (lusei), які легко розділяються на шматки смугами. Див.: Меховський, М. (1936). *Трактат о двух Сарматиях*. Москва, Ленинград, С. 96.; Восени солять тут також варті похвали щупаки, які можна порівняти з тими, які колись ловили між двома мостами у Тибрі і дуже їх цінили римляни. – Йоан Алембек» Див.: *Історія Львова в документах і матеріалах*. (1986). Збірник документів і матеріалів. Київ, С. 65.

²² *Volumina Legum*. (1859). Petersburg: V. 2, p. 202., Раніше в 1554 р. король Сигізмунд замінив оплату торгового мита (живою рибою) на замок грошовими податком. Від бочки великих щупаків і карпів на міських торгах купці мають сплатувати львівському старості 2 гр., а від меншої риби по 1 гр. Див.: *Привілеї міста Львова XIV–XVIII ст.* (1998). Збірник документів. Львів, С. 336.

Незважаючи на те, що міста не були представлені на сеймах, майже кожного року львівські райці або ж їхні представники відправлялися на його засідання для захисту, відстоювання і просування своїх і міських інтересів. За період 1577–1583 рр. в книгах міських видатків згадується про три такі поїздки. 7 грудня 1579 р. львівські доктор Йодокус Глач, Андрій із Самбора разом з Альбертом Острожем і писарем Павлом Щербичем вирушили на сейм до Варшави¹¹. З собою в дорогу вони взяли подвійний срібний кубок із позолотою для привітання короля із захопленням Полоцька. Окрім кубка у подорож була куплена куфа мальвазії, яку за наказом райців було розлито в барила¹² і роздано для привітання куявському єпископові Станіславові Карновському¹³, коронному маршалку Андрію Опалінському¹⁴, коронному підканцлеру Яну Боруковському¹⁵ та краківському воєводі Петрові Зборовському¹⁶. Іншу частину вина розлили в пів барила і подарували референдареві докторові Ошовському, надвірному коронному підскарбію Яцеку Млоджейовському, писарям королівського двору докторові Тарновському і Суліковському, інстигаторові Матіашеві Беху та королівському секретареві Георгію Камері. Окрім цього спеціального для королівської канцелярії було куплено барило виборного аліканту за 15 зл. 10 гр¹⁷. Як уже згадувалося вище видатки були спрямовані для привітання осіб та сенаторів, які засідали на вальному сеймі у Варшаві. Дана практика мала на меті поставити адресата у сприятливому і прихильному тоні, щодо адресованого. Також вино дарувалося найвищим посадовим особам Речі Посполитої, які б змогли посприяти у вирішенні важливих питань, які стосувалися міста. Наприклад королівські референдарі приймали прохання і скарги від приватних осіб і реферували (передавали) їх канцлерові та королеві¹⁸. Тому подарунки у вигляді вина чи то грошей могли пришвидшити процес подання цих скарг і прохань.

Окрім вина львівські райці подарували королю, канцлеру і підканцлеру три бочки риби за які дали Стецькові Мароховському 17 гривень¹⁹, які мають 81 зл. 18 гр. Також було подаровано референдарю, Матіашу Беху та пану Бічкemu три бочки риби, які коштували 15 зл²⁰.

Львівська риба, як і вино теж була елітним продуктом²¹ і цінувалася досить високо. Наприклад у поборовому універсалі Стефана Баторія 1580 року з бочки львівських щук стягувався один із найвищих податків 12 гр.²², що може свідчити про добру якість

²³ Dembinska, M. (1999). Food and drink in Medieval Poland, P. 99.

²⁴ ЦДІАЛ. Ф. 52. Оп. 2. Спр. 713. Арк. 123.

²⁵ Volumina Legum. (1859). Petersburg: Т. 2, 202. Окрім цього в Речі Посполитій споживали іншу рибу таку як: лосось, морська форель, судак, сом, плотва, в'язь, лин, тріска, вугор та річкові раки. Див.: Dembinska, M., (1999). Food and drink in Medieval Poland, S. 99.

²⁶ Привілеї міста Львова XIV – XVIII ст. ..., С. 398 – 401.

²⁷ Привілеї міста Львова XIV – XVIII ст. ..., С. 400.

²⁸ Червоний злотий (золотий дукат) – золота обігова монета у Польському Королівстві, яка мала вагу 3,5 г і номінальну вартість 45 грош.

²⁹ ЦДІАЛ. Ф. 52. Оп. 2. Спр. 712. Арк. 799.

³⁰ Так само.

³¹ Порівнюючи із іншими міськими видатками, витрати були колосальними для того часу. Наприклад на переломі XVI – XVII ст. кобила коштувала 50 зл., корова 15 зл., свиня 7 зл. Див.: Bartkiewicz, M. (1974). *Odzież i wnętrza domów mieszczńskich w Polsce w drugiej połowie XVI i w XVII wieku*. Wrocław, 30.; Тижнева оплата праці ката у Львові становила всього лиш 12 гр., а на утримання сиріт виділяли лише 6 грош. Див.: ЦДІАЛ. Ф. 52. Оп. 2. Спр. 713. Арк. 167.

³² ЦДІАЛ. Ф. 52. Оп. 2. Спр. 713. Арк. 67.

³³ Там само, 67.

³⁴ Там само.

цієї риби. Загалом споживання риби в пізньому Середньовіччі було зумовлено великою кількістю постів протягом року. Із 365 днів у році 140 були пісними. Окрім великих постів існувала практика посту що середи і п'ятниці коли заборонялося вживати м'ясні і молочні страви²³. Як наслідок риба ставала хорошим заміном білків і жирів у щоденному раціоні тогочасного міщанина. Нею обдаровували різноманітних осіб, які приїжджали в місто. Під час приїзду коронного канцлера в 1582 р. до Львова для нього і його жовнірів було виділено цебро свіжих риб. Того ж року місто подарувало до обіду поборцеві (збирачу податків) Яну Свірському 2 щуки за 20 гр., а Бальтазару Баторію племіннику короля 3 коропи і 5 шук. Окрім шук міщани споживали коропів, оселедців²⁴, осетри-ну, в'ялених вугрів²⁵.

Одним із можливих наслідків поїздки львівських райців на сейм до Варшави в 1579 р. могла стати надання привілею Стефаном Баторієм на стягування податку із з лимонів та вина, що привозяться до міста²⁶. Звісно ми не можемо стверджувати напевно чи саме поїздка на сейм чи якісь інші подарунки та посольства до короля чи його найближчого оточення спричинили надання привілею, але за його умовами було встановлено: «*щоб всі купці, як католики, так і погани, євреї, також греки, вірмени і т.д., сплачували від кожної бочки мальвазії та мускателю, а також бочки лимонів по 15 гр. А від бочки угорського та волоських вин по 7,5 гр.*»²⁷. Отримані кошти мали йти на ремонт, відновлення, укріплення та побудову міських мурів, веж, башт, ровів та інших громадських будівель. Таким чином міська скарбниця поповнювалася сталими коштами. Утім важко простежити чи отримані гроші використовувалися тільки для ремонту міських укріплень, а не задля задоволення особистих примх міського патріціату.

Важко говорити про якісь інші позитивні рішення, які були прийняті на сеймі 1579 року щодо міста. Однак міські райці щедро обдаровували різноманітних патронів, які допомагали їм під час сейму. Наприклад королівському секретарю Матіашу Беху за роботу і допомогу місту було дано 2 червоні злоті²⁸, а слугі короля Хрестофорові Джіжеку за одноразовий патронат було подарована бочка соленої риби і 4 гарнці мускателю на додачу²⁹. Окремі кошти були виділені коронному референдарію та бецькому каштеляну (18 зл. 20 гр.) за те, що «*відстоював наші права у поїздки*»³⁰. Вражаючими є загальні витрати на поїздку до Варшави, які становили 1002 зл. 8 ½ гр.³¹.

Іншою цікавою поїздкою була виправа на сейм до Варшави, який розпочався в кінці вересня 1582 р. Для привітання короля «*з його перемогами і звитягами здійсненими над неприятелем північних країв*»³² львівські раці подарували подвійний срібний позолочений кубок із вирізьбленим гербом міста³³. Окрім цього львівські урядники за презентували коронному канцлеру Яну Замойському срібний кубок Нюрнберзької роботи за який дали Домінікові циркульникові 55 зл.³⁴. Перед початком подорожі в італійця Томаса де

³⁵ Томас де Альберті – торговець вином, згадується в інших документах. Наприклад в квітні 1583 р. Томасо де Альберті видає розписку про те, що ви́нен греку Антонію Катакаллі з Хіосу 2750 старих таларів. Див.: Східна торгівля Львова в середині XVI – першій половині XVII ст.: збірник документів. (2011). Львів: ЛНУ імені Івана Франка, С. 59.

³⁶ ЦДІАЛ. Ф. 52. Оп. 2. Спр. 713. Арк. 67.

³⁷ ЦДІАЛ. Ф. 52. Оп. 2. Спр. 713. Арк. 68.

³⁸ Так само.

³⁹ Ян Дульський (1534 – 1590) – великий коронний підскарбій в 1580-1590 рр., староста брянський, каштелян хелмський. Див.: Lepszy, K. (1989). PSB. T. 5, S. 461-462.

⁴⁰ Klonder, A. (1989). *Napoje fermentacyjne w Prusach Krolewskich w XVI-XVII wieku*, S. 104.

⁴¹ ЦДІАЛ. Ф. 52. Оп. 2. Спр. 713. Арк. 68.

⁴² Klonder, A., (1989). *Napoje w Prusach Krolewskich...*, S. 104.

⁴³ Там само., С. 66. Під час поїздки на сейм в 1579 р. львівські раці взяли з собою копчене м'ясо з ковбасами та діжку масла і десять сирів. Див.: ЦДІАЛ. Ф. 52. Оп. 2. Спр. 712, Арк. 797.

⁴⁴ ЦДІАЛ. Ф. 52. Оп. 2. Спр. 713. Арк. 72.

⁴⁵ Так само. Арк. 70.

⁴⁶ Цит.: Так само. Арк. 71.

⁴⁷ Так само. Арк. 70.

Альберті³⁵ була куплена куфа мальвазії і розлита по різноманітним начинням³⁶. Під час сейму це вино було роздане для привітання гнізненському архієпископові Станіславу Карнковському, підканцлеру Яну Боруковському, коронному маршалкові Андрію Опалінському, надвірному маршалку Андрію Зборовському, королівському референдареві, секретарям та іншим сенаторам та учасникам сейму. Зосібна пану Яну Щалапському було подаровано барило мальвазії «*на огляд праці його в надвірних акціях наших*»³⁷, а земському писареві за витяг Декретів короля супроти львівського старости було дано 6 гарнців мальвазії³⁸. Окрім вина і коштовностей для експедиції були взяті один великий білий коверець з ратуші, який подарували коронному підскарбію Яну Дульському³⁹ та два менші коверці жовтого кольору, які віддали земському писарю і пану Пудловському.

Львівські райці турбуючись про те, щоб у сенаторів і їх особистих патронів «*не пересихало в горлі*» не забували й про себе. Гроновий трунок товаришував райцям і різним міським службовцям великих і малих міст в службових подорожах⁴⁰. Для їхнього особистого користування і частування гостей придбали чотири пів барилка аліканту, мускателю, мальвазії та угорського вина на суму 77 зл. 19 гр.⁴¹. Випадок 1582 року не був унікальним для Львова. Наприклад в 1610 р. вирушаючи в поїздку до Грудзьондза елюблонзькі бурмістр і райця забрали з собою в дорогу 26 шофів вина (36 л) – алікант, французьке вино, білий бастард, рейнське і вишневе вина. Посланці з Гданська їдучи в лютому 1617 р. до Мальборка і Штуму взяли з собою 12 шофів (17 л) угорського вина і 8 шофів (11 л) – рейнського. Секретар Торуня, який в листопаді 1676 р. вирушив в коротку дорогу до Коваля забрав з собою 2 шофи (2,8 л) секту⁴². Окрім вина львівські урядники взяли з собою в подорож чверть вудженого м'яса, два фунти оливи, дві баклаги винного оцту та чотири печених карасі⁴³. Загалом на усі подарунки, подорож, вгощення вином, оплату проживання і т. д. львівські райці витратили із міської казни 1212 зл. 12 гр.⁴⁴.

Пишні видатки і вгощення вином не минули даремно і принесли свій результат. Наслідком поїздки стало скасування поборового мита (звільнення від сплати чопового і сошів), яке король і сейм встановили для збору грошей на продовження війни з Московією. За сприяння і лояльності у вирішенні цієї справи львівські райці заплатили метрикареві великої канцелярії п. Бе́ху 10 зл⁴⁵. Також за сприянням інстигатору п. Горховському «*за вирішення справи нашої щодо свободи мита, також за те, що мандат отримали на волю від четвертого гроша купцям нашим, який є в універсалі поборовому описаний дали злотих червоних десять і пару красивих хусток турецьких*»⁴⁶. Окрім вирішення нагальних питань райці взяли із собою додому витяг із Комісії границь, яка проводилася між містом і домініканцями з всіма комісарськими актами, підтверджений підписом і печаткою короля⁴⁷. Дана практика збирання документів була досить поширеною. По поверненні додому такі акти і документи віддавалися до міського архіву. Вони служили вагомими аргументами в майбутніх суперечках між містом (патриціатом) і тими ж домініканцями.

Іншою статтею представницьких видатків магістрату були витрати на Коронний трибунал у Любліні. Коронний трибунал був створений у 1578 р. на вальному сеймі у Варшаві, коли Стефан Баторій зрікся своєї посади *iudex supremus* (найвищого судді) на користь шляхетського станового суду. Трибунал засідав після першої неділі після Великодня (*Dominica Conductus Paschae*) і тривав до закінчення і вирішення усіх справ, зазвичай до дня Св. Варфоломія (24 серпня). На трибуналі розглядалися апеляції від гродських, земських та підкоморських суддів⁴⁸.

Перші згадки у міських книгах видатків про поїздки до Любліна датуються 1580 роком. Їдучи на трибунал львівські райці подібно, як і до поїздок на сейм брали з собою велику кількість вина. Цей напій використовували, як для привітання сенаторів та депутатів трибуналу так і для власних цілей. Наприклад під час експедиції в 1581 р. було куплено куфу аліканту в якогось єврея, яку було розлито в брила і пів барилка і роздано на привітання їх милості депутатів⁴⁹. Натомість в 1582 році міські райці взяли для патронів міста 6 барил мальвазії і 11 гарнців угорського вина для власного використання на суму 113 зл. 18 гр.⁵⁰. Вино у даному випадку виступало не тільки, як подарунок, але як і видатне мастило людських відносин⁵¹. За допомогою вина міським райцям вдавалося розташувати по відношенню до себе в хорошому настрої і гуморі депутатів, суддів, прокурорів трибуналу. Цьому також сприяли й спільні обіди. Наприклад під час трибуналу в 1580 р. для спільного обіду з судовими депутатами було дано барило мальвазії⁵².

Іншу статтю видатків становили витрати на послуги адвокатів, суддів, писарів, підписків та різноманітних репрезентантів міських інтересів. Як не дивно це звучить для сучасної людини, але за словами Збігнева Горальського земський суддя і писар отримували винагороду за свою роботу від сторін конфлікту, яка була домовлена з ними перед судовим чи будь, яким процесом⁵³. Так само відбувалося і на Коронному трибуналі в Любліні. Більшість послуг суддів, адвокатів, підсудків, писарів були платними. І це стосувалося не тільки практики витягу, якихось документів із актів чи книг, але й безпосереднього розгляду будь, якої справи. Зокрема під час трибуналу в 1580 р. міські раці заплатили суддям 7 зл. 10 гр, судовому писарю 5 зл. 20 гр., віценотарію за копії 2 зл. 10 гр. та слугам, які кликали когось до суду 15 гр.⁵⁴. Важливим питанням була оплата послуг прокураторів, які захищали інтереси однієї сторони та оскаржували іншу сторону⁵⁵. Наприклад в 1581 р. Мартину Мілевському разом із іншими прокураторами було заплачено 99 зл. 10 гр. за те, що вони виграли справу панам присяжним супроти Рапшала Сенявського⁵⁶. Гроші виділяли не тільки на поточну роботу, а й на обід та їх харчування під час трибуналу. В 1580 р. львівські райці видали 5 зл. 12 ½ гр. на їжу та пиття двом прокураторам Йоану Запольському та Йоану Бочковському за їхні поради та правничу консультацію в часі трибуналу.

Послуги прокураторів використовували не тільки під час Коронного трибуналу у Любліні, але й у часі засідання комісії границь у Львові. Основним завданням комісії було встановлення меж ґрунтів між містом і францисканцями, домініканцями та

⁴⁸ Balzer, O. (1886). *Geneza trybunału koronnego. Z dziejów sądownictwa polskiego XVI wieku*. Warszawa, S. 318.

⁴⁹ ЦДІАЛ. Ф. 52. Оп. 2. Спр. 712. Арк. 922.

⁵⁰ ЦДІАЛ. Ф. 52. Оп. 2. Спр. 713. Арк. 26.

⁵¹ Damen, M. (2006). *Giving by pouring: the function of gifts of wine in the city of Leiden (14th–16th centuries)*. Leuven: Leuven university press, P. 86.

⁵² ЦДІАЛ. Ф. 52. Оп. 2. Спр. 712. Арк. 829. Дана ситуація не була одноразовою акцією. Уже в наступному 1581 р. міські раці закликали до обіду прокурорів трибуналу, за що заплатили із власної кишені 50 зл. бо їм не вистачило взятих грошей із дому. Див.: ЦДІАЛ. Ф. 52. Оп. 2. Спр. 712. Арк. 923.

⁵³ Goralski, Z. (1998). *Urzędy i godności w dawnej Polsce...*, S. 192.

⁵⁴ ЦДІАЛ. Ф. 52. Оп. 2. Спр. 712. Арк. 828.

⁵⁵ Прокуратор – адвокат, повірений, представник однієї із сторін у суді. Див.: Хрестоматія з історії України литовсько-польської доби. (2011). Упоряд. Т. Гошко. Львів, С. 603.

⁵⁶ ЦДІАЛ. Ф. 52. Оп. 2. Спр. 712. Арк. 923.

⁵⁷ Там само, Арк. 823.

⁵⁸ Там само, Арк. 969, 970.

⁵⁹ У 1578 р. під час приїзду Стефана Баторія до Львова прокураторові Іоанну Щалапському за «його допомогу в урегулюванні судових справ, вирішенні судових тяганини і внесенні справ до вищої інстанції прокуратора і за його вірну службу місту і його відвагу» було заплачено 200 зл. Див.: ЦДІАЛ. Ф. 52. Оп. 2. Спр. 712. Арк. 714.

⁶⁰ ЦДІАЛ. Ф. 52. Оп. 2. Спр. 713. Арк. 14. З особна йому в дорогу при виїзді з міста дали 3 гарнці вина в баклажі за 2 зл.

⁶¹ ЦДІАЛ. Ф. 52. Оп. 2. Спр. 712. Арк. 989.

⁶² Ложничий (лат. cubicularii, lectistratores) – надвірний урядовець, який опікувався королівською усипальницею, постіллю та особистою білизною короля. За Стефана Баторія ложничі дійшли такого значення в ієрархії двору, що почали приймати титул підкоморія // Goralski, Z. (1998). Urzędy i godności w dawnej Polsce..., S. 143 – 144.

⁶³ ЦДІАЛ. Ф. 52. Оп. 2. Спр. 712. Арк. 768.

⁶⁴ Damen, M. (2006). Giving by pouring: the function of gifts of wine in the city of Leiden ..., P. 83.

осілою шляхтою. Наприклад в березні 1580 р. місто виділило для покорму на кілька днів шляхетним Йоану Бочковському та Йоану Запольському у справі встановлення границь з францисканцями 5½ гарнців аліканту, а на поле до їх роботи за обід 8 зл. 22 гр. і за 12 гарнців вина 8 зл. 4 гр.⁵⁷

Часто засідання комісії границь супроводжувалися пишним обідом та прийомом приїжджих гостей. Наприклад для комісії в жовтні 1581 р. було куплено дві бочки пива одну в пані Софії Вільтової, а другу в Бартоша Страховіча, обидві за 4 зл.; дві чверті м'яса, курей на 10 гр. та хліба; коріння, олію та три лляні свічки в аптекаря п. Матіаша за, що йому дали 3 зл. 2 гр. У вівторок коли комісія не дійшла до францисканців «від ланів міських і від ґрунтів синівських» частували пана старосту з урядниками і слугами всіма в Сихівській корчмі. Для частування було куплено 2 телят в пана Вайса за 2 зл. 16 гр., 2 бочки пива за 4 зл., оцет, лимони в панни торгівниці, житній і білий хліб, овочі коріння, родзинки, цукор та інші приправи, 4 таблиці повидла в золотниці пані Мартинової. Також для цієї учти було взято із пивниці Фрідріха Галуса 35½ гарнців вина по 16 гр. один гарнець, що коштувало 18 зл. 28 гр. та 6 гарнців аліканту п. Андрія за 4 зл. 24 гр. Також було заплачено 15 гр., якійсь Стельмашці, що там в Сихові при кухарях їжу готувати помагала⁵⁸.

Прокуратори були частими гостями у місті, тому львівські райці щедро обдаровували їх вином, їжею (зокрема свіжою рибою: щуками, коропами, карасями) та грошима⁵⁹ за їх роботу та сприяння у вирішенні важливих питань. Не рідкими були випадки консультацій за які місто платило твердою валютою (грошима). Наприклад у вересні 1582 р. прокураторові пану Свошовському під час його перебування у місті було заплачено 15 зл. за «*термінові намови та консультації*» перед сеймом⁶⁰. Іншого разу місто обдарувало «свого» надвірного прокуратора пана Іоанна Щалапського ванною солених риб⁶¹. Підсумовуючи вище сказане можна говорити про певну систему міських агентів-патронів, які перебували у безпосередній близькості до короля. Саме за допомогою їхнього сприяння міським райцям вдавалося просувати і захищати свої інтереси. Відповідно міські райці щедро обдаровували своїх патронів. Наприклад в травні 1579 р. ложничому⁶² короля Ієронімові Филиповському «за його єдність біля королівської милості і за його міський патронат» дарують різноманітну рибу і 6 гарнців мальвазії⁶³.

В 1520–1521 рр. Альбрехт Дюрер подорожував по Голландії. У своєму щоденнику він ретельно занотовував свої зустрічі і подарунки, якими обмінювався із гостями. Наприклад в Антверпені він обідав з деякими художниками і їх дружинами. Під час одного з обідів до нього прибув міський слуга і передав йому чотири глечики вина, кажучи, що це подарунок на честь гостя, щоб показати добрі наміри міста. Дюрер подякував кур'єру і запропонував йому свої послуги⁶⁴. Через 60 років до Львова завітав коронний маршалок Андрій Опалінський. На честь його приїзду і того, що він в цьому місті не був перед тим ніколи міські урядники обдарували його двома барилами мальвазії і мускателю та коверцем

⁶⁵ ЦДІАЛ. Ф. 52. Оп. 2.
Спр. 713. Арк. 186.

⁶⁶ Damen, M. (2006). Giving by pouring: the function of gifts of wine in the city of Leiden ..., P. 83.

⁶⁷ Ibidem, P. 83.

⁶⁸ Jaworski, F. (1912). Krolowie polscy we Lwowie. Drukarnia polska; nakł. redakcji «Kurjera Lwowskiego». Lwow. S. 8.

⁶⁹ Ibid., S. 40.

⁷⁰ Зубрицький, Д. (2002). Хроніка міста Львова. Пер. І. Сварника. Львів, С. 179.

⁷¹ Jaworski, F. (1912). Krolowie polscy we Lwowie..., S. 41.

⁷² Ibid., S. 44.

⁷³ Зубрицький, Д. (2002). Хроніка міста Львова..., С. 182.

⁷⁴ Jaworski, F. (1912). Krolowie polscy we Lwowie..., S. 48.

⁷⁵ Ibid., S. 48. Твердження про те, що Павло Щербич був друкарем і особисто надрукував свої тексти «Ius municipale» та «Speculum Saxorum» потребує окремого дослідження, адже є не обґрунтованим і не достовірним.

⁷⁶ ЦДІАЛ. Ф. 52. Оп. 2.
Спр. 712. Арк. 601.

⁷⁷ ЦДІАЛ. Ф. 52. Оп. 2.
Спр. 712. Арк. 715. «Павло Щербич писар міського суду для особливих обов'язків і підпорядкування його священній королівській милості» – пер. авт.

⁷⁸ Jaworski, F. (1912). Krolowie polscy we Lwowie..., S. 48.

⁷⁹ Павло Єлонец – лавник 1564-1571 (7 років), радник 1571-1594 (23 роки) (†20.06.1595). Разом 30 років на міських урядах. Див.: Kapral, M. (2008). Urzędnicy miasta Lwowa w XVI – XVIII wieku. Torun, S. 106-113, 213.

⁸⁰ ЦДІАЛ. Ф. 52. Оп. 2.
Спр. 712. Арк. 714.

старої роботи⁶⁵. У цих двох випадках вино було не тільки ознакою поваги до гостя, але й виконувало важливу функцію – поставити відвідувача у хорошому, правильному настрої, так як він у кінцевому випадку міг зробити, щось для міста. Таким було очікування обопільної взаємності, що передбачала обмін матеріальними благами або послугами⁶⁶.

У Львові другої пол. XVI ст. дар вина був невід'ємною частиною міської політики. Цей напій брали з собою в різноманітні поїздки (сейм, трибунали), ним наділяли урядників Речі Посполитої та приїжджих «знаменитостей» (королів, канцлерів, єпископів і т. д.). Обдаровування приїжджих гостей, як акт гостинності у Європі став традицією уже з XIII ст., хоча за словами Маріо Дамен його можна простежити і раніше, коли комунальний ритуал пиття був обов'язковим фактором для соціальних відносин в часи Меровінгів та Каролінгів⁶⁷. Починаючи від Казимира III Великого Львів став містом, яке гостило усіх королів Польського Королівства та Речі Посполитої⁶⁸. Відповідно він мав супроводжуватися певними святкуванням і видатками, в тому числі на вино, для привітання королівської особи. За період 1577–1583 рр. Львів двічі відвідав польський король Стефан Баторій. 7 квітні 1576 р. він завітав до Львова по дорозі з Угорщини до Польщі. Францішек Яворський у своїй книзі «Польські королі у Львові» досить яскраво описує візит короля⁶⁹ незважаючи на те, що він перебував у місті тільки три дні⁷⁰. Міські урядники і служби почали готуватися до його приїзду заздалегідь. Було прибрано міську площу від болота, підрихтовані міські стіни та будинки⁷¹. 7 квітня міське поспільство разом із райцями та лавниками, вийшовши за міські мури урочисто пострілами із гармат з замкової гори привітало короля Стефана Баторія⁷². Нажаль міські рахункові книги нічого не говорять про видатки на вино та на інші подарунки для короля.

В 1578 р. Стефан Баторій вдруге завітав до Львова і був тут чотири місяці⁷³. Разом із королем до міста прибув його двір і королівська канцелярія, яка вирішувала поточні справи міста⁷⁴. Помилковим є твердження Францішека Яворського про те, що разом із Стефаном Баторієм до Львова прибув його друкар Павло Щербич⁷⁵. Насправді Павло Щербич прибув до Львова раніше на запрошення міських писарів Альберта Острожа та Станіслава Ансеріна⁷⁶. Уже під час приїзду короля в 1578 р. Щербич виконував спеціальні обов'язки «*Paulo Sczi(j)rbicz Notario Civilis Judicii pro eius item specialia studia et obsequia sub tota SRM*» за що йому з міської каси було заплачено 15 зл.⁷⁷.

Для привітання короля міська делегація подарувала йому срібний позолочений кубок вартістю 143 зл. 25 гр.⁷⁸. Великими були й видатки на королівську канцелярію. Її працівники під час свого чотирьох місячного pobutu проживали у домі львівського радника Павла Єлонеца⁷⁹ за, що йому із міської каси було компенсовано 24 зл. 25 гр.⁸⁰. Під час свого перебування королівська установа та її урядники вирішували різноманітні справи міста за що й отримували відповідну оплату. Наприклад декретовому писареві Леонардові Боруті за оформлення і прикрасу декретів було дано 100 зл., а його віценотарієві 4 зл. 20 гр.; синдику та королівському матри-

⁸¹ Так само.

⁸² Там само. Арк. 713-714.

⁸³ Damen, M. (2006). Giving by pouring: the function of gifts of wine in the city of Leiden..., p. 86.

⁸⁴ Шиян, Р. (1995). Торгівля міст руського і белзького воєводств у XVI – першій половині XVII століття. *Записки НТШ*. Т. ССXXX. Львів, С. 142.

⁸⁵ Таким чином можна говорити про більшу популярність мальвазії над іншими сортами вин – авт.

⁸⁶ Камінь – одиниця маси, що дорівнювала 32 – 50 фунтам (львівський фунт 405,2 г) відповідала пуду. Для зважування коштовних товарів, зокрема прянощів, уживався камінь меншої маси – 11 фунтів. Див.: Хрестоматія з історії України литовсько-польської доби. (2011). Упор. Т. Гошко..., С. 593-594.

⁸⁷ ЦДІАЛ. Ф. 52. Оп. 2. Спр. 712. 1005 арк.; ЦДІАЛ. Ф. 52. Оп. 2. Спр. 713. Арк. 700. За наведеними даними у таблиці можна чітко спостерігати перевагу і більшу вартість мальвазії над іншими винами.

⁸⁸ Damen, M. (2006). Giving by pouring: the function of gifts of wine in the city of Leiden ..., P. 86.

⁸⁹ Klonder, A. (1989). *Napoje w Prusach Krolewskich...*, S. 112.

⁹⁰ Ibid., S. 112.

⁹¹ ЦДІАЛ. Ф. 52. Оп. 2. Спр. 712. Арк. 932, 940; ЦДІАЛ. Ф. 52. Оп. 2. Спр. 713. Арк. 9, 16, 30, 65, 96, 143, 193. Пиво було набагато дешевшим напоєм. Бочка пива в середньому коштувала 2 зл., в той час, як набагато менше барило мальвазії в середньому коштувало 16 зл.

карю Матіашові Беху було куплено і подаровано коверець за 7 зл. 4 гр.. Також уже неодноразово згаданому Іоанну Щалапському «за його допомогу в урегулюванні судових справ та судових тяганин і за його відвагу і вірну службу місту дали 200 зл.»⁸¹. Під час від'їзду королівського двору міська рада обдарувала його представників вином. Зокрема було дано два барила мальвазії королівському секретарю і підканцлеру, референдарю докторові Ошовському пів барила, секретарям Кошицькому, Сіліковському та Тарновському по пів барила. Також було дано 9 зл. візничому Миколаєві Прошовічові для того, щоб він за допомогою 7 коней і двох возів доставив королівську канцелярію до Яворова⁸².

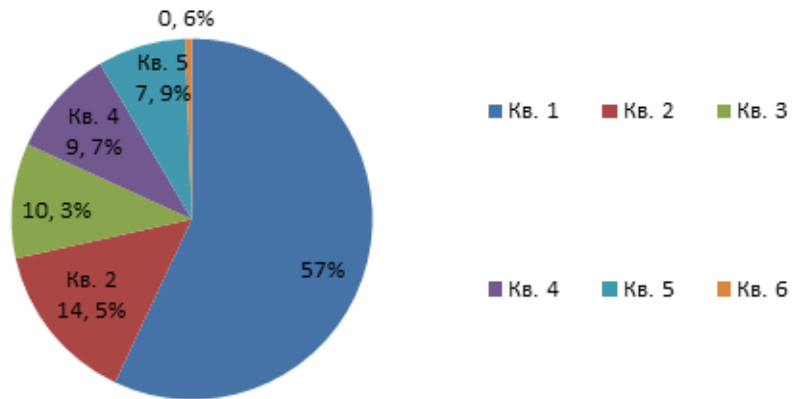
Окрім королів частими гостями у місті були канцлери, воєводи, каштеляни, коронні маршалки, королівські секретарі та інші урядові особи Речі Посполитої. Подарунки у взаємодії з цими особами грали важливу роль у підтриманні соціальної і політичної мережі міста. За допомогою дарунків міській спільноті вдавалося вирішувати різноманітні питання і підтримувати свою честь і репутацію. Адже не кожне місто могло дозволити собі вітати приїжджих осіб дорогим вином та рибою. На відміну від Ляйдена де на привітання поважних осіб видавали біле рейнське вино⁸³, найпопулярнішим для Львова була мальвазія. Мальвазією називали прості сорти грецьких вин. Вони були важливим предметом балканської торгівлі і користувалися особливою популярністю у Речі Посполитій та сусідніх з нею країнах⁸⁴. Серед усіх 164 згадок про видатки на привітання вином за 1577–1583 рр. 94 із них стосуються мальвазії. Процентне співвідношення видатків на різноманітні вина можна розглянути у **діаграмі 1** наведеній нижче:

У процентному співвідношенні: 57% – мальвазія, 14,5% – мускатель, 10,3 % – угорське вино; 9,7 % – алікант, 7,9% – старе вино, 0,6% – волоське вино⁸⁵. Цікавим є співвідношення цін на різноманітні сорти вин наведені нижче у **таблиці 1**.

3 гарнці мускателю коштували 2 зл. 3 гр. Інші ціни на товари в 1577–1583 рр.: три сухі щуки – 1 зл. 8 гр.; ванна соленої риби – 24 зл.; бочка пива 2 зл.; камінь⁸⁶ перцю – 18 зл.⁸⁷

Вино на відміну від пива мало більш високий статус саме тому використовувалося в соціальних і політичних відносинах⁸⁸ міста. Хмільний напій був дешевшим і споживався біднішими верствами населення. Хоча це не виключає того, що його вживали й міські патриції, адже цей напій був досить поживним і корисним. За словами Анджея Кльондера в літрі міцного дублетового гданського пива могло міститися понад 1600 ккал⁸⁹, що становило більшу половину добового раціону споживання калорій. Мешканці Прус Королівських та Священної Римської Імперії натомість вважали, що споживання цього трунку мало сприяти доброму виглядові і позбавляло болю в ногах⁹⁰. Часто пиво також виступало у формі подарунку. За період 1577–1583 рр. львівські райці неодноразово обдаровували цим питвом міських монахів бернардинів⁹¹.

Видатки на вино 1577-1583

Вино	1 гарнець*	2 гарнці	4 гарнці	6 гарнців	10 гарнців	Пів барила	Барило	Куфа
Мальвазія	16-20 гр.	1 зл. 10 гр.	4 зл.		9 зл. 18 гр.	9 зл. 18 гр.	16 зл.	85 зл.
Мускатель	—	—	3 зл. 6 гр.	4 зл. 24 гр.	—	—	—	—
Алікант	—	4 зл. 26 гр.	—	4 зл. 26 гр.	—	—	17 зл.	—
Угорське вино	20 гр.	1 зл. 10 гр.	2 зл. 20 гр.	—	6 зл. 20 гр.	—	—	—

* Гарнець – міра об'єму сипких тіл і рідин місткістю бл. 4 л. (у Львові – 3, 84 л). Поділявся на 4 кварта. // Хрестоматія з історії України литовсько-польської доби / Упор. Т. Гошко... – С. 593.

⁹² Ле Гофф, Ж., Трюон, Н. (2008). История тела в средние века. Москва, С. 31.; Видаючи гроші на отців бернардинів райці також не забували про себе в часі переходу «від посту до карнавалу». Як показують міські книги видатків існувала традиція і практика дарувати райцям (дарували самі собі) на коленди та свята диких сарн. Наприклад на Різдво в 1580 р. райці купили для себе 3 сарни за 3 зл. 18 гр., 1582 р. уже 6 сарн за 7 зл., 1583 р. 6 сарн за 5 зл. 9 гр. Див.: ЦДІАЛ. Ф. 52. Оп. 2. Спр. 712, Арк. 896.; ЦДІАЛ. Ф. 52. Оп. 2. Спр. 713. Арк. 96, 193.

⁹³ ЦДІАЛ. Ф. 52. Оп. 2. Спр. 713. Арк. 44, 188.

⁹⁴ Klonder, A. (1989). *Napoje w Prusach Krolewskich...*, S. 101.

Його дарували у часі пасхальних і різдвяних свят коли за словами Жака Ле Гоффа відбувався перехід від посту до карнавалу⁹².

Частими гістьми у Львові були руські та подільські воєводи. Причини їхнього перебування у місті могли бути різними: перевірка фортифікаційних споруд, участь в комісіях границь і встановленні меж між містом і шляхтою чи монашими орденами, візити з особистих питань і міських ярмарків і т. д. Однак незмінним залишалося одне – їх завжди обдаровували вином і подарунками. Наприклад 22 липня 1582 р. подільському воєводі Миколі Мелецькому на честь його приїзду було подаровано 4 гарнці угорського вина і 4 гарнці мускателю. Під час його наступного візиту на святого ап.. Андрія (30 листопада) цього ж року до його столу було даровано 10 гарнців на суму 8 зл.⁹³. Дана практика була поширена в інших містах Корони. Наприклад в 1550 р. міська рада Гданська приймала вином поморського воєводу, куявського біскупа і його послів, бурмістра Ельблонгу, капітана королівських військ, а також відомих особистостей з головних шляхетських родів⁹⁴.

Також у Львові існував звичай дарувати вино руським воєводам під час міських ярмарків та різноманітних релігійних свят. За привілеєм Казимира IV 1472 р., у Львові встановлювалися два ярмарки, один на рухоме свято Трійці інший в день св.. Агнети (21

⁹⁵ Привілеї міста Львова XIV – XVI ст..., С. 116.

⁹⁶ Там само, С. 18.

⁹⁷ ЦДІАЛ. Ф. 52. Оп. 2. Спр. 712. Арк. 900

⁹⁸ Там само, Арк. 852.

⁹⁹ ЦДІАЛ. Ф. 52. Оп. 2. Спр. 712. Арк. 947.

¹⁰⁰ Damen, M. (2006). Giving by pouring: the function of gifts of wine in the city of Leiden ..., S. 89.

¹⁰¹ ЦДІАЛ. Ф. 52. Оп. 2. Спр. 712. Арк. 897, ЦДІАЛ. Ф. 52. Оп. 2. Спр. 713. Арк. 74.

¹⁰² ЦДІАЛ. Ф. 52. Оп. 2. Спр. 713. Арк. 50.

¹⁰³ Як приклад в 1581 р. коли коронний канцлер Ян Замойський повертався з варшавського сейму до Замостя і проїжджав через місто то йому на привітання подарували барило мальвазії і барило аліканту. Див.: ЦДІАЛ. Ф. 52. Оп. 2. Спр. 712. Арк. 926.

¹⁰⁴ ЦДІАЛ. Ф. 52. Оп. 2. Спр. 712. Арк. 601, 767.

січня)⁹⁵. Згодом ярмарок на день Св. Трійці був відмінений і встановлювався ярмарок на свято св.. Маргарити – 13 липня. Протягом XVI–XVII ст. то поновлювали один ярмарок то скасовували інший, як некорисні для міста⁹⁶. В 1580 р. в день Св. Агнети під час міського ярмарку руському воєводі Ієроніму Сенявському у вигляді давнього звичаю подарували 8 гарнців мальвазії із запасів Андрія з Самбора⁹⁷. Кількома місяцями раніше цьому воєводі і Миколаю Мелецькому в часі Адвенту було подаровано 20 гарнців мальвазії⁹⁸. В 1581 р. в часі свята Св. Маргарити руському і подільському воєводі на привітання було дано 8 гарнців мальвазії і 8 гарнців мускателю⁹⁹.

Протягом 1579–1583 р. руський і подільський воєводи 12 разів відвідували Львів із різних okazji: ярмарку, вирішення якихось суперечок і т. д. Кожного разу для їх привітання і вгощення виділялася різна кількість вина від 8 до 20 гарнців. Однак це стосується не тільки цього випадку, але усіх видатків на вино загалом. Кількість подарованого вина залежала від сприйняття міською владою місця особи в соціальній ієрархії. Чим вище положення займала особа на соціальній драбині, тим більше людей і слуг було в її свиті, відповідно було потрібно більше глечиків з вином, щоб задовольнити кожного¹⁰⁰. В середньому для привітання середніх урядовців Речі Посполитої міські райці виділяли від 2 до 4 гарнців вина. Скоріш за все така кількість напою була зумовлена недовгим перебуванням особи в місті і не високим статусом в соціальній ієрархії. Наприклад в 1581 р. сіверському старості і комірнику короля, які їхали до Угощини подарували по 2 гарнці мальвазії, наступного 1582 р. дворянину короля п. Бельжецькому, який виїжджав зі Львова було подаровано 2 гарнці мальвазії на суму 2 зл. 25 гр.¹⁰¹. Для привітання каштелянів та різноманітних королівських урядників виділяли від 4 до 6 гарнців вина. В 1582 р. на свято народження Діви Марії місто подарувало 6 гарнців мускателю п. Міськові, каштелянові радомишльському, з його панною та 4 чотири гарнці мальвазії і 4 гарнці угорського вина каштеляну сandomirському¹⁰². Більшу кількість вина дарували тільки воєводам, коронним гетьманам і королівським канцлерам – від 10 гарнців до барила вина¹⁰³.

Іншою окремою категорією представницьких видатків магістрату були витрати на привітання з одруженням, народженням дітей, хрестинами поважних осіб Речі Посполитої і Руського воєводства. За період 1577–1583 рр. у міських рахункових книгах згадується про сім таких випадків. Привітання з одруженням чи хрестинами були ознакою честі та поваги до особи і сподіванням того, що обдарований зможе у майбутньому зробити щось для міста. В липні 1577 р. Павло Щербич і Павло Єлонек вирушають до Бережанського замку для привітання руського воєводи Ієроніма Сенявського з народженням сина Адама. В честь його хрещення і на привітання вони дарують воєводі 4 червоних золотих вартістю 7 зл. 6 гр. і барило мальвазії з дзбаном. Уже через два роки на свято зіслання Св. Духа тому ж руському воєводі було подаровано на весілля 10 гарнців мальвазії¹⁰⁴. Місто також не забувало про осіб, які послуговувалися йому в минулому. В 1579 р. місто подарува-

¹⁰⁵ Там само, Арк. 813.

¹⁰⁶ ЦДІАЛ. Ф. 52. Оп. 2.
Спр. 713. Арк. 100.

¹⁰⁷ ЦДІАЛ. Ф. 52. Оп. 2.
Спр. 712. Арк. 962, 1000.

¹⁰⁸ ЦДІАЛ. Ф. 52. Оп. 2.
Спр. 713. Арк. 161.

ло пів барила мальвазії писарю королівської канцелярії Миколаю Лачинському в честь його весілля в Буську і за його протекцію під час минулого сейму з причин податків¹⁰⁵. 1582 року було відправлено два барила мускателю і мальвазії на весілля міського патрона надвірного підскарбія пана Модзейловського¹⁰⁶. Також міські райці надсилали вино на привітання з одруженням, хрещенням дітей земських і гродських урядників Руського воєводства. У 1581 р. було подаровано 8 гарнців мальвазії львівському підстарості на честь святкування хрестин новонародженої дівчинки. У червні того ж року збирачу податків Яну Свірському було подаровано барило мальвазії на весілля «коли видавав свою дочку заміж»¹⁰⁷. У 1582 р. було подаровано барило мальвазії земському писареві п. Кориткові коли видавав заміж свою дочку¹⁰⁸.

Представницькі видатки магістрату були спрямовані на те, щоб вирішити конкретні питання і поставити відвідувача у правильному настрої та тоні. В основному за період 1577–1583 рр. гроші із міської каси виділяли так званім представникам міста та різноманітним міським делегаціям, які відправлялися на сейм, королівський трибунал у Любліні, до різноманітних урядовців Речі Посполитої. В більшій мірі виділені кошти витрачалися на купівлю різноманітних подарунків: вина, риби, східних товарів (коверці, турецькі хустки), виробів із срібла та золота (кухлі, кубки). Всі ці та інші речі дарували поважним особам, які приїжджали або проїжджали повз Львів або певним представникам, які захищали інтереси міста поза його межами. Найчастіше дарували вино. Вино, як подарунок, було свідченням поваги до відвідувача і служило ознакою послуг, які гість зробив у минулому, або міг би зробити у майбутньому на благо міста. Таким було очікування обопільної взаємності в ранньомодерному соціумі Речі Посполитої XVI ст.

References

- Balzer, O. (1886). *Geneza trybunału koronnego. Z dziejów sądownictwa polskiego XVI wieku*. Warszawa.
- Bartkiewicz, M. (1974). *Odzież i wnętrza domów mieszczańskich w Polsce w drugiej połowie XVI i w XVII wieku*. Wrocław.
- Damen, M. (2006). *Giving by pouring: the function of gifts of wine in the city of Leiden (14th–16th centuries)*. Leuven: Leuven university press.
- Dembinska, M. (1999). *Food and drink in Medieval Poland. Rediscovering a Cuisine of the Past*. Translated by Magdalena Thomas. Philadelphia: University of Pennsylvania Press.
- Goralski, Z. (1998). *Urzędy i godności w dawnej Polsce*. Warszawa: Ludowa Spółdzielnia Wydawnicza.
- Hoshko, T. (2017). Zhebraky u rus'kykh mistakh XV – pershoi polovyny XVII. *Ukrayina v Tsentral'no-Skhidniy Yevropi*. Vyp. 17, S. 462–490.
- Hosowski, S. (1928). *Ceny we Lwowie w XVI i XVII wieku*. Lwow.
- Istoriya L'vova v dokumentakh i materialakh, (1986). *Zb. dok. i materialiv*. Uporyad. U. YA. Yedlins'ka, YA. D. Isayevych ta in. Kyiv.
- Jaworski, F. (1912). *Krolowie polscy we Lwowie*. Lwow: Drukarnia polska; nakł. redakcji «Kurjera Lwowskiego».
- Kapral', M. (2012). *Lyudy korporatsiyi: l'vivs'kyy shevs'kyy tsekh v XVII–XVIII st. L'viv*.

- Kapral, M. (2008). Urzędnicy miasta Lwowa w XVI – XVIII wieku. Torun.
- Khrestomatiya z istoriyi Ukrayiny lytovs'ko-pol's'koyi doby.* (2011). Up-oryad. T. Hoshko. L'viv.
- Klonder, A. (1989). Napoje fermentacyjne w Prusach Krolewskich w XVI-XVII wieku. (Produkcja – import – konsumpcja). Warszawa.
- Le Goff, ZH., Tryuon, N. (2008). Istoriya tela v sredniye veka. Moskva.
- Mekhovskiy, M. (1936). Traktat o dvukh Sarmatiyakh. Moskva; Lenin-grad.
- Nadel-Golobič, E. (1979). Armenians and Jews in Medieval Lvov. Their Role in Oriental Trade 1400-1600. *Cahiers du Monde russe et soviétique* [on-line] Vol. 20, 3/4, pp. 345–388. [viewed 06 march 2018]. Available from: <http://www.jstor.org/stable/20169862>
- Petryshak, B. (2011). «Lytsar pera i kamenyara» - pysar mista L'vova Voytsekh Zemnyts'kyy (1583 – 1639 rr.). PhD thesis, L'vivs'ke viddilennya IUAD im. M. Hrushevs'koho NAN Ukrayiny.
- Pryvileyi mista L'vova XIV–XVIII st.* (1998). L'viv.
- Shyyan, R. (1995). Torhivlya mist rus'koho i belz'koho voyevodstv u XVI – pershiy polovyni XVII stolittya. *Zapysky NTSH*. T. 230, S. 123–159.
- Skhidna torhivlya L'vova v seredyni XVI – pershiy polovyni XVII st.: zbirnyk dokumentiv. (2011). L'viv.
- Tsentrал'nyy derzhavnyy istorychnyy arkhiv Ukrayiny in Lviv. Colection 52 (Mahistrat m. L'vova). Op. 2. Spr. 712 (Knyha reyestriv tyzhnevnykh vy-datkiv mis'koyi kasy 1572–1582 rr.). L'viv.
- Volumina Legum.* (1859). Petersburg: T. 2.
- Wiek V–XV w źródłach: Wybór tekstów źródłowych z propozycjami meto-dycznymi dla nauczycieli historii, studentów i uczniów.* (1999). Oprac. M. So-bańska-Bondaruk, S. B. Lenard. Warszawa.
- Wierzbowski, T. (1926). Vademecum. Podręcznik dla studjow archi-walnych. Lwow, Warszawa.
- Yaremenko, M. (2012). Nasolody osvichenykh v Ukrayini XVIII sto-littya (pro kul'turu vzhyvannya tserkovnoyu elitoyu chayy, kavy ta vyna). *Kyyivs'ka akademiya*. Vyp. 10, S. 117–184.
- Zvarych, V. (1975). Numyrmatycheskyy slovar. L'vov.
- Zubryts'kyy, D. (2002). Khronika mista L'vova. Per. I. Svarnyka. L'viv.

Levus Nazarii

REPRESENTATIVE SPENDINGS OF THE MAGISTRATE IN 1577-1583. ON THE EXAMPLE OF LVIV WEEKLY-EXPENDITURES BOOKS

From 1577 to 1583 years from the city's cash desk of Lviv was allocated money to purchase wine, fish, jewelry and eastern goods. Most of the purchased items were gifts for city delegations to the Diet, the royal court in Lublin, expenses on travel to the highest governments of the Commonwealth and the greetings of the latter during their stay in Lviv. This article attempts to demonstrate how city officials with the help of gifts (i.e. wine and other things) managed to promote and protect their interests in the Diet with the assistance of city patrons and local representatives. In addition, it was found that some Lviv officials maintained close ties with the officials of the Commonwealth and, with the help of gifts and representative spending, influenced the position and status of their city.

Key words: early modern era, Commonwealth, early modern Lviv, city council, city spending, Diet, gift, wine, Paweł Szerbic.

¹ Gawlas, S. (1996). O kształt zjednoczonego królestwa. Niemieckie władztwo terytorialne a geneza społeczno-ustrojowej odrębności Polski. Warszawa, S. 49–58; Mazurkiewicz, J. (1962). O zmianach treści terminu landwójt *Czaspismo Prawno-Historyczne*. T. XIV. Z.2. S. 171 – 174; Tęgowski J. (1996) Landwójtowie i sołtysi wielkopolscy XIII wieku *Spółeczeństwo Polski średniowiecznej: zbiór studiów*. T. VII. Warszawa. S. 129 – 134; Zarzycki, Z. (2004). Z dziejów sądownictwa opata koprzywniczkiego od XIV do XVI wieku *Krakowskie Studia z Historii Państwa i Prawa*. T. 1. / Red. W. Uruszcak, D. Malec. Kraków. S. 46–59.

² Załęska, M. (2005). Wójtostwa dziedziczne w miastach Małopolski w późnym średniowieczu (studium historyczno-prawne). Warszawa, S. 93 – 98.

³ Mikołajczyk, M. (2013). Proces kryminalny w miastach Małopolski XVI – XVIII wieku. Katowice, S. 26.

⁴ Білоус, Н. (2015) Луцькі лентвійти XVI – XVII ст.: характеристика уряду та персоналії. *Patrimonium*. Студії з ранньомодерної історії Центрально-Східної Європи. Т. 1.: Ранньомодерна людина: Простір-влада-право XVI – XVIII століть/ за ред. В. Михайловського і Я. Столицького. Київ – Краків. 2015. С. 94 – 113; Білоус Н. (2017) *Urzędnicy miejscy Łucka w XV – XVII wieku*. Spisy. Toruń. S. 19 – 20.

УДК 94 (477. 82): 352. 075. 2. 08. “15/165”

Андрій Заяць

к.і.н., доцент кафедри давньої історії України та архівознавства
Львівського національного університету імені Івана Франка

ЛЕНТВІЙТИ У МІСТАХ ВОЛИНИ XVI – ПЕРШОЇ ПОЛОВИНИ XVII СТ. СКЛАД, ПЕРСОНАЛІЇ, ПОВНОВАЖЕННЯ

Лентвійт у містах Волині мав важливе значення, оскільки саме він дуже часто заступав вйіта, виконуючи як судові так і інші функції по управлінню міста. Зазвичай свій уряд лентвійт отримував як плату за служіння вйіту, або ж брав його в оренду чи заставу. Лентвійт пильнував порядку у місті, слідкував за дотриманням моральних норм, інколи йому доручали стягнення з міщан заборгованості. За своїм соціальним та національним походженням лентвійти здебільшого були місцевими міщанами, хоча траплялися шляхтичі-поляки. Відомі випадки суміщення уряду лентвійта з раєцьким/бурмистровським. На своїх урядах лентвійти перебували різний час – від кількох місяців до багатьох років. Маючи у руках значну владу, лентвійти подеколи нею зловживали.
Ключові слова: лентвійт, вйіт, магдебурзьке право, місто, міщани, Волинь.

Лентвійтівський уряд як і вйітівський був запозичений з німецьких земель до польських та литовських, а звідти потрапив на українські землі. Його еволюцію на польських теренах досліджували ряд істориків¹, а останньо ґрунтовно підсумувала Марта Залевська². Цікаві спостереження висловив також Мар'ян Міколайчик³. З українських істориків луцьким лентвійтам присвятила розвідку Наталя Білоус⁴.

Діяльність лентвійтів у волинських містах надзвичайно бідно представлена у тогочасних джерелах - вони зазвичай залишалися у тіні вйітів. Джерельною базою дослідження стали кілька фрагментарно збережених міських книг (Луцька, Вишви, Милянєвич, Ковеля, Олики, Рівного) та Луцькі, Володимирські, Кременецькі гродські і земські книги. Оскільки найбільше збереглося луцьких гродських і земських книг, то, природно, більшість відомостей стосуються саме луцьких лентвійтів. У статті на основі наявних джерел зроблено спробу встановити склад, персоналії та повноваження волинських лентвійтів.

Уряд лентвійта у волинських містах значною мірою був покликаний до життя бажанням вйітів перекласти частину своїх обов'язків на заступника. На яких умовах це робилося, не завжди можемо встановити, бо, очевидно, у кожному конкретному випадку

⁵ ЦДІА України у Києві. Ф. 25. Оп. 1. Спр. 6. Арк. 11 зв.

⁶ Там само. Спр. 35. Арк. 1048 зв. – 1049. Намісником/лентвійтом при А. Прусиновському був Ян Чаїнський (27. 11. 1586 р.) та Юзеф Боришовський. (29.11. 1586 р.). – Там само. Арк. 1150 зв., 1152.

⁷ ЦДІА України у Києві. Там само. Ф. 25. Оп. 1. Спр. 25. Арк. 48 – 50 зв., 88 – 88 зв., 90.

⁸ Там само. Спр. 40. Арк. 246 зв., 541 – 542.

⁹ Там само. Спр. 49. Арк. 858 – 858 зв.; Спр. 47. арк. 2/292 – 296 зв.; Спр. 53. Арк. 322. Latvijas Nacionālā bibliotēka. F. 26. R. 7348. K. 48 v – 49.

¹⁰ ЦДІА України у Києві. Ф. 25. Оп. 1. Спр. 53. Арк. 322 зв. Про згаданих лентвійтів див.: Білоус Н. Луцькі лентвійти XVI – XVII ст. – С. 107 – 108; Biłous N. Urzędnicy miejscy Łucka w XV – XVII wieku. Spisy. S. 44 – 45. Абрам Ліневський і Ярош Суетич згадуються лентвійтами ще у грудні 1598 р. (Latvijas Nacionālā bibliotēka. F. 26. – R. 7348. – K. 49 v.). Ярош Суетич вперше як лентвійт фіксується ще у 1581 р. (ЦДІА України у Києві. Ф. 25. Оп. 1. Спр. 25. Арк. 49 зв.).

¹¹ Groicki, B. (1954). Porządek sądów i spraw miejskich prawa majdeburskiego w Koronie Polskiej. Warszawa, S. 54.

¹² ЦДІА України у Києві. Ф. 25. Оп. 1. Спр. 179. Арк. 320 зв.

¹³ Там само. Спр. 8. Арк. 124 зв.

¹⁴ Там само. Спр. 12. Арк. 570 зв. – 571.

¹⁵ Там само. Спр. 35. Арк. 1152.

¹⁶ Там само. Спр. 37. Арк. 810 зв.

¹⁷ Latvijas Nacionālā bibliotēka. F. 26. R. 7348. K. 66 v, 135.

¹⁸ ЦДІА України у Києві. Ф. 25. Оп. 1. Спр. 169. Арк. 513.

ку були свої особливості. Стверджувати можемо лише те, що робилося це, зазвичай, або як своєрідна плата слугі, або ж лентвійтство здавалося в оренду/держання. Так, ставши владикою, луцький війт Іван Яцкович Борзобогатий Красенський залишався ним, радше формально, переклавши ці функції на лентвійта. У січні 1564 р. писар митної комори Давид Маркович скаржився на лентвійта Василя Костю, “который ест на местцу войтовском от пана Ивана Яцковича Борзобогатого”⁵. 11 жовтня 1586 р. возний Стефан Княгиненський через заборгованість луцького війта Марка Жоравницького за допомогою посполитого рушення повіту ввів Адама Прусиновського у держання луцького війтства⁶. Під час його введення з’ясувалася цікава деталь – орендарем “пожитков войтовских” був єврей Шая, а судові функції виконував лентвійт Богуш Ванкович, тобто М. Жоравницький переклав свої судові обов’язки на лентвійта, а прибуткову частину війтства передав в оренду.

Зазвичай кожен новий війт призначав свого лентвійта, а з огляду на те, що непоодинокими були баталії за війтство, то траплялася нерозбириха і з лентвійтами. Так, впродовж вересня – грудня 1581 р. свої претензії на луцьке війтство заявив Матвій Малинський. У вересні його мати Богдана Гнівошівна призначила лентвійтом Якуба Клімашевського, який відразу почав збирати мита і штрафи, що викликало протест райців, які заявили, що від’їжджаючи, Марко Жоравницький залишив лентвійтом Яроша Суетича і що вони новопризначеного лентвійта не визнають. Свої дії Богдана Гнівошівна пояснила розпорядженням свого сина Матвія⁷.

Війти впродовж врядування могли змінювати лентвійтів. Так, Адам Боговитин Козерадський, ставши 1 листопада 1591 р. луцьким війтом, призначив новим лентвійтом (перед тим був Богуш Ванкович) Бальцера Берлінського, а вже 8 лютого 1592 р. лентвійтом у нього згадується Якуб Клімашевський⁸. Впродовж урядування луцького війта Яна Харлинського (1596 – 1599 рр.)⁹ було чотири лентвійта: Олександр Ворона Боротинський, Абрам Ліневський, Ярош Суетич і Флоріан Лостайський (був ним лише два тижні під час ярмарку у 1598 р.¹⁰). Б. Гроїцький зазначав, що лентвійта мали обирати війт і лавники з не дуже багатих, осілих міщан¹¹. Заступаючи на уряд, лентвійти мали виконувати присягу, і якщо це не відбувалося, то міщани протестували, як то було у Кременці (1631 р.)¹².

Час врядування лентвійтів був різним. Досить коротко на цьому уряді перебували такі луцькі лентвійти: Станіслав Стапковський (1566 р.)¹³, Балцер Вілкошевський (1570 р.)¹⁴, Юзеф Барішовський (1586 р.)¹⁵, Матей Суський (1587 р.)¹⁶, Андрій Романович (1600 р.)¹⁷, Ян Казимир Покрицький (1639 р.)¹⁸, Іон Ми-

19 Там само. Спр. 227. Арк. 342 зв.

20 Там само. Спр. 159. Арк. 1253.

21 Н. Білоус подає роки: 1575, 1576, 1581, 1584. Див.: Білоус Н. Луцькі лентвійти XVI – XVII ст. С. 106; Biłous N. (2017) *Urządnicy miejscy Łucka w XV – XVII wieku*. Spisy. S. 43. Джерела дають змогу ще гово-

хайлович Богумаз (1641 р.)¹⁹, Костянтин Болтутович (1644 р.)²⁰. Роками (правда, з перервами) цей уряд утримували Якуб Клімашевський²¹, Богуш Ванкович²², Ярош Суєтич²³, Зигмунт Ігнатович Русовецький²⁴, Криштоф Немиський²⁵, Ян Гепнер²⁶, Шимон Злоторович²⁷. У Володимирі тривалий час врядували з перервами Кирило Васильович Дубницький (1582 – 1588 рр.)²⁸, Марцин Станіславович (1609 – 1619 рр.)²⁹, Ян Шимаковський (1625 – 1630 рр.)³⁰, Павло Стомич (1637 – 1639, 1648 рр.)³¹, Філон Святогорович (1642 – 1645 рр.)³². У Кременці чи не найдовже врядував з перервами Щасний Шлюбівський (1620 – 1642 рр.)³³. У Ковелі з 1625 до 1629 р. лентвійтом був Ян Гуменецький³⁴. Серед миля-

рити про такі роки: 1577 - 1580, 1582, 1583, 1586. - ЦДІА України у Києві. Ф. 25. Оп. 1. Спр. 17. Арк. 362; Спр. 18. Арк. 53 зв., 337, 401 зв., 412; Спр. 20. Арк. 390; Спр. 21. Арк. 144, 305, 385; Спр. 22. Арк. 400; Спр. 28. Арк. 80 зв.; Спр. 29. Арк. 183 зв.; Спр. 35. Арк. 1150 зв.; Спр. 460. Арк. 275 зв.; РГАДА. Ф. 389. Оп. 1. Кн. 195. Л. 26 об. – 27 об.

²² Н. Білоус подає роки: 1585, 1586, 1588, 1590 1592, 1596. Див. Білоус Н. Луцькі лентвійти XVI – XVII ст. С. 107; Biłous N. *Urządnicy miejscy Łucka w XV – XVII wieku*. Spisy. S. 43 – 44. Окрім того, Богуш Ванкович фігурує лентвійтом у 1593, 1597, рр. - ЦДІА України у Києві. Ф. 26. Оп. 1. Спр. 8. Арк. 216 зв.; Ф. 25. Оп. 1. Спр. 50. Арк. 189 зв.

²³ Н. Білоус подає роки: 1598, 1599, 1601, 1602, 1606. Див. Білоус Н. Луцькі лентвійти XVI – XVII ст. С. 108; Biłous N. *Urządnicy miejscy Łucka w XV – XVII wieku*. Spisy. S. 45. Дані про лентвійтівство Яроша Суєтича маємо за 1581, 1600, 1603, 1604, 1605 рр. - ЦДІА України у Києві. Ф. 25. Оп. 1. Спр. 25. Арк. 49 зв.; Спр. 80. Арк. 1166 зв.; Спр. 67. Арк. 379; Спр. 70. Арк. 691; Спр. 72. Арк. 600. Спр. 73. Арк. 161.

²⁴ Н. Білоус подає лише 1613 р. Див. Білоус Н. Луцькі лентвійти XVI – XVII ст. С. 108; Biłous N. *Urządnicy miejscy Łucka w XV – XVII wieku*. Spisy. S. 46. Джерела подають ще 1612, 1614 рр. - ЦДІА України у Києві. Ф. 26. Оп. 1. Спр. 21. Арк. 658; Ф. 28. Оп. 1. Спр. 46. Арк. 20; ЦДІА України у м. Львові. Ф. 52. Оп. 1. Спр. 425. Арк. 2, 4, 8.

²⁵ Н. Білоус подає лише 1628 р. Див. Білоус, Н. (2015) Луцькі лентвійти XVI – XVII ст. С. 108; Biłous, N. (2017) *Urządnicy miejscy Łucka w XV – XVII wieku*. Spisy. S. 46. Джерела подають ще 1627, 1635, 1636 рр. – ЦДІА України у Києві. Ф. 25. Оп. 1. Спр. 157. Арк. 538 зв.; Спр. 197. Арк. 452, 724; Спр. 201. Арк. 719; Спр. 205. Арк. 104 зв.; Ф. 26. Оп. 1. Спр. 38. Арк. 828 зв. - 829.

²⁶ Н. Білоус подає лише 1636 р. Див. Білоус, Н. (2015) Луцькі лентвійти XVI – XVII ст. С. 108; Biłous N. *Urządnicy miejscy Łucka w XV – XVII wieku*. Spisy. S. 46. Згадки про його лентвійтівство є під 1639 – 1642, 1646 – 1647 рр. - ЦДІА України у Києві. Ф. 25. Оп. 1. Спр. 169. Арк. 540 – 540 зв.; Спр. 223. Арк. 114, 492 зв., 557; Спр. 227. Арк. 302, 307 зв., 509; Спр. 230. Арк. 211 зв.; Спр. 252. Арк. 664 зв.; Спр. 254. Арк. 692 зв.; Спр. 255. Арк. 463 зв.

²⁷ Окрім поданих Н. Білоус років (1638 - 1641) – Білоус, Н. (2015) Луцькі лентвійти XVI – XVII ст. С. 109; Biłous, N. (2017) *Urządnicy miejscy Łucka w XV – XVII wieku*. Spisy. S. 47 є згадка, що він був лентвійтом у 1637 р. - ЦДІА України у Києві. Ф. 25. Оп. 1. Спр. 205. Арк. 75 зв.; Спр. 208. Арк. 205.

²⁸ ЦДІА України у Києві. Ф. 28. Оп. 1. Спр. 15. Арк. 36 зв., 287, 679 зв.; Спр. 19. Арк. 126 – 126 зв., 589, 629 – 629 зв., 695 – 896, 901 зв., 904, 922.

²⁹ Там само. Спр. 41. Арк. 219 зв.; Спр. 45. Арк. 244, 576 зв.; Спр. 48. Арк. 324 – 325; Спр. 51. Арк. 206 зв.; Ф. 25. Оп. 1. Спр. 90. Арк. 996; Ф. 27. Оп. 1. Спр. 20. Арк. 540.

³⁰ Там само. Ф. 28. Оп. 1. Спр. 60. Арк. 525; Спр. 62. Арк. 1029; Спр. 63. Арк. 1460 зв., 1557 зв.; Спр. 64. Арк. 146 зв.; Спр. 66. Арк. 517-а – 518 зв., 521 зв.; Ф. 25. Оп. 1. Спр. 173. Арк. 581 – 582.

³¹ Там само. Ф. 27. Оп. 1. Спр. 35. Арк. 463 зв.; Ф. 28. Оп. 1. Спр. 72. Арк. 299; Спр. 74. Арк. 969; Спр. 84. Арк. 230.

³² Там само. Ф. 28. Оп. 1. Спр. 77. Арк. 780 – 780 зв.; Спр. 78. Арк. 293 зв.; Спр. 81. Арк. 904 зв.

³³ Там само. Ф. 21. Оп. 1. Спр. 65. Арк. 91 зв.; Спр. 80. Арк. 413; Спр. 114. Арк. 172 зв.

³⁴ Там само. Ф. 28. Оп. 1. Спр. 60. Арк. 103 зв., 116 зв.; Спр. 63. Арк. 1376.

³⁵ Там само. Ф. 1401. Оп. 1. Спр. 1. Арк. 19 зв., 21 зв., 22, 24, 26.

³⁶ Там само. Арк. 23, 36 - 36 зв., 39 зв., 41, 48.

³⁷ Там само. Арк. 66 зв. - 67, 71 зв., 76, 78 зв., 79 зв.

³⁸ Там само. Арк. 92 зв., 93 зв., 101, 106.

³⁹ Там само. Арк. 140, 145 зв., 154 зв., 156, 159.

⁴⁰ ЦДІА України у Києві. Ф. 25. Оп. 1. Спр. 76. Арк. 247.

⁴¹ Там само. Спр. 90. Арк. 1141 зв.

⁴² Там само. Ф. 25. Оп. 1. Спр. 197. Арк. 452; Спр. 201. Арк. 719; Ф. 26. Оп. 1. Спр. 38. Арк. 829.

⁴³ Там само. Ф. 25. Оп. 1. Спр. 205. Арк. 75 зв.; Спр. 208. Арк. 205.

новецьких лентвійтів урядовими “довгожителами” були Зенко Волосович (1586 – 1589 рр.)³⁵, Ян Токарський (1598, 1605 – 1609, 1621 рр.)³⁶, Арасим Самотія (1627 – 1630 рр.)³⁷, Єронім Самотія (1632 – 1635 рр.)³⁸, Панас Вікторович Коваль (1643 – 1647 рр.)³⁹.

Є свідчення того, що уряд лентвійта орендувався. Зокрема, луцький лентвійт Максим Томилкович (1606 р.) орендував цей уряд у вйта Томаша Жоравницького⁴⁰. Орендарями луцького лентвійтівства від Андрія Загоровського були Андрій Рачковський (1611 р.)⁴¹, Криштоф Немиський (1635, 1636 рр.)⁴², Шимон Злоторович (1637 р.)⁴³. Очевидно, що таких оренд було більше, але джерела, на жаль, далеко не завжди повідомляють про це.

Скупі відомості про лентвійтів не дають змоги впевнено говорити про їхнє соціальне та національне походження, хоча наявний матеріал дозволяє зробити певні висновки. Серед 50 відомих луцьких лентвійтів, що врядували до середини XVII ст., дещо більше половини були міщани. У XVI ст., переважали шляхтичі, натомість у першій половині XVII ст. - міщани. За національністю явно переважали українці, решта в основному поляки, бачимо також шотландця Олександра Бедермана та, напевно, німця з походження Яна Гепнера. Серед 16 відомих володимирських лентвійтів переважали шляхтичі, близько чверті були поляками, решта місцеві⁴⁴. З дев'яти кременецьких лентвійтів, про яких маємо відомості лише двоє були міщанами і порівну українців та поляків (щоправда важко визначити, ким був лентвійт Міклош і чи, взагалі, правильно написане його ім'я)⁴⁵. Серед дванадцяти лентвійтів Милянєвичів, знаних за першу половину XVII ст., можливо, лише Ян Токарський був шляхтичем і поляком, а решта – місцеві міща-

⁴⁴ Серед володимирських лентвійтів фіксуємо: Трохима Матвійовича (1569 р. – Там само. Ф. 28. Оп. 1. Спр. 4. Арк. 129); Андрія Мисевського (1570 р. – Там само. Спр. 5. Арк. 257); Пашка Сорокопеню (1571 р. – Там само. Спр. 6. Арк. 83; Ф. 27. Оп. 1. Спр. 3. Арк. 143); Себестіяна Маковського (1571 р. – Там само. Ф. 28. Оп. 1. Спр. 6. Арк. 212, 311 зв.); Яска (1573 – 1574 рр. – Там само. Спр. 7-а. Арк. 62, 175 зв., Спр. 8. Арк. 20 зв.); Кирила Васильовича (1582 – 1586, 1587 - 1588 рр. – Там само. Спр. 15. Арк. 36 зв., 287, 679; Спр. 19. Арк. 126 – 126 зв., 589, 629, 695, 901 зв., 904, 922. Спр. 21. Арк. 209); Івана Кося (1586 р. – Там само. Спр. 19. Арк. 925); Бартоша Мисевського (1591 р. – Там само. Спр. 24. Арк. 800 – 800 зв.); Абрама Дубницького (1601, 1603 рр. – Там само. Ф. 25. Оп. 1. Спр. 62. Арк. 492; Ф. 28. Оп. 1. Спр. 35. Арк. 310); Марцина Станіславовича (1609, 1611 – 1613, 1616, 1619 рр. – Там само. Спр. 41. Арк. 219 зв.; Спр. 45. Арк. 244, 576 зв.; Спр. 48. Арк. 324 – 325; Спр. 51. Арк. 206 зв.; Ф. 25. Оп. 1. Спр. 90. Арк. 996; Ф. 27. Оп. 1. Спр. 20. Арк. 540); Яна Шимаковського (1625, 1628 – 1630 рр. – Там само. Ф. 28. Оп. 1. Спр. 60. Арк. 525; Спр. 62. Арк. 1029; Спр. 63. Арк. 1460 зв., 1551 зв.; Спр. 66. Арк. 517а – 518 зв., 521 зв.; Спр. 64. Арк. 146 зв.; Ф. 25. Оп. 1. Спр. 173. Арк. 581 - 582); Олександра Колесницького (1632 р. – Там само. Ф. 28. Оп. 1. Спр. 67. Арк. 839; Спр. 68. Арк. 57 зв.); Лукаша Павловського (1635 р. – Там само. Спр. 70. Арк. 115 зв.); Филімона Святогоровича (1635, 1642 – 1643, 1645 рр. – Там само. Спр. 70. Арк. 718 зв.; Спр. 77. Арк. 780 – 780 зв.; Спр. 78. Арк. 293 зв.; Спр. 81. Арк. 904 зв.); Павла Стомича (1637, 1639, 1648 рр. – Там само. Спр. 72. Арк. 299; Спр. 74. Арк. 969; Спр. 84. Арк. 230; Ф. 27. Оп. 1. Спр. 35. Арк. 463 зв.); Томаша Андрійовича Луцкевича (1641 – 1642 р. – Там само. Ф. 28. Оп. 1. Спр. 76. Арк. 406; Спр. 77. Арк. 270).

⁴⁵ Кременецькі лентвійти: Міклаш (1563 р. – ЦДІА України у Києві Ф. 20. Оп. 1. Спр. 1. Арк. 6 зв. - 7); Богдан Кравець (1567 р. – Там само. Ф. 21. Оп. 1. Спр. 11. Арк. 87 зв.); Богдан Петрович (1567 р. – Там само. Ф. 21. Оп. 1. Спр. 11. Арк. 149); Болеслав Свирський (1570, 1574 рр. – Там само. Ф. 25. Оп. 1. Спр. 8. Арк. 286 – 286 зв.; Ф. 21. Оп. 1. Спр. 17. Арк. 55 зв.); Матис Скринський (1581 р. – Там само. Ф. 21. Оп. 1. Спр. 20. Арк. 11 зв.); Ян Лесковський (1583 р. – Там само. Спр. 21. Арк. 211); Адам Жулима (1596 р. – Там само. Ф. 25. Оп. 1. Спр. 49. Арк. 806 - 808); Григорій Гуляницький (1607 р. – Там само. Ф. 21. Оп. 1. Спр. 44. Арк. 7); Щасний Шлюбівський (1620, 1629, 1642 рр. – Там само. Спр. 65. Арк. 91 зв.; Спр. 80. Арк. 413; Спр. 114. Арк. 172 зв.).

⁴⁶ Занко Волосович (1581, 1586, 1587, 1589, 1592 рр. – Там само. Ф. 1401. Оп. 1. Спр. 1. Арк. 10, 19 зв., 21 зв. – 22, 24, 26, 32 – 32 зв.); Іван Турчинович (1584, 1600, 1601 рр. – Там само. Арк. 2 зв. – 3, 34, 35 зв.); Ждан Чирський (1585 р. – Там само. Арк. 5 - 7); Іван Богушевський (1590 р. – Там само. – Арк. 27 зв.); Васко Богданович (1590 р. – Там само. Арк. 27); Клим Лук'янович (1591 р. – Там само. Арк. 30); Ян Токарський (1598, 1695, 1607, 1609, 1621 рр. – Там само. Арк. 23, 36 – 36 зв., 39 зв., 41, 48); Оксентій Михнович (1619 – 1620 рр. – Там само. Арк. 44, 45 – 45 зв., 59); Гриць Мацієвич (1621 р. – Там само. Арк. 48 зв.); Іван Романович (1623 р. – Там само. Арк. 62);

Іов Васкович (1624 – 1626 рр. – Там само. Арк. 63 зв. – 65); Арасим Мамотия (1627 – 1630 р. – Там само. Арк. 66 зв. – 67, 71 зв., 76, 78 зв., 79 зв.); Єронім Самотия (1632 – 1635 рр. – Там само. Арк. 92 зв., 93 зв., 101, 106); Панас Вікторович Коваль (1643 – 1648 рр. – Там само. Арк. 140, 145 зв., 154 зв., 156, 159).

⁴⁷ Василь (1604 р. – Там само. Ф. 25. Оп. 1. Спр. 70. Арк. 1033); Потап Хілченя (1614 р. – Там само. Ф. 28. Оп. 1. Спр. 46. Арк. 626); Петро Римар Словацький (1616, 1617 р. – Там само. Ф. 1. Оп. 1. Спр. 5. Арк. 150 зв.; Ф. 28. Оп. 1. Спр. 49. Арк. 618 р.); Ян Гумецький (1625, 1626, 1629 рр. – Там само. Ф. 28. Оп. 1. Спр. 60. Арк. 103 зв., 116 зв.; Спр. 63. Арк. 1376); Микола Данилевич (1634 р. – Там само. Спр. 69. Арк. 801); Ян Александрович (1644 р. – Там само. Спр. 79. Арк. 629).

⁴⁸ BZNO. Sygn. 3669/II. К. 288 v (Іван).

⁴⁹ ЦДІА України у м. Києві. Ф. 28. Оп. 1. Спр. 47. Арк. 905 (1616 р. без імені).

⁵⁰ Там само. Спр. 68. Арк. 403 зв. (1633 р. шляхетний Стефан Шолковський); Ф. 32. Оп. 1. Спр. 1. Арк. 261, 270, 279, 286 (1643 – 1644 р. – Семен Лапчик); Арк. 302 зв. (Ян Щаснович).

⁵¹ ЦДІА України. Ф. 25. Оп. 1. Спр. 88. Арк. 346 зв. (1610 р. Станіслав Кирилович).

⁵² ЦДІА України. Ф. 25. Оп. 1. Спр. 229. Арк. 705 зв. (1642 р. Мойсій).

⁵³ ВРАН. OR. Sygn. 262, К. 3 (1603 р. Іван Малоїдович), К. 1 – 2 (1604 р. Микола Чернацький), К. 14 v (1607 р. Станіслав Козаковський), К. 18, 28 v, 33 v, 87, 103 v (1609 – 1610 рр. Матвій Панасович), К. 100 – 100 v (1625 р. Іван Хомич).

⁵⁴ Там само. Ф. 28. Оп. 1. Спр. 69. Арк. 185 (1634 р. без імені).

⁵⁵ Там само. Ф. 25. Оп. 1. Спр. 230. Арк. 652 зв. (1642 р. без імені).

⁵⁶ ЦДІА України у м. Києві. Ф. 28. Оп. 1. Спр. 66. Арк. 348 (1631 р. Войтех Вахликович).

⁵⁷ Там само. Ф. 25. Оп. 1. Спр. 200. Арк. 167 зв. – 168 (1644 р. Кирило).

⁵⁸ Там само. Спр. 13. Арк. 403 (1572 р. Богушевич).

⁵⁹ Там само. Спр. 3. Арк. 222 зв.

⁶⁰ Там само. Спр. 8. Арк. 76 зв. – 77 зв.

⁶¹ Там само. Спр. 88. Арк. 346 зв.

⁶² Там само. Спр. 4. Арк. 163 зв. (“Приходши до мене Дениса Богушевича Несвецкого подключого луцкого и лантвойта”).

ни⁴⁶. У першій половині XVII ст. у Ковелі згадуються у джерелах шість лентвійтів, з яких двоє були шляхтичами, інші – міщанами-українцями⁴⁷.

Були лентвійти в по інших містах. Зокрема вони згадуються у Берездові⁴⁸, Берестечку⁴⁹, Вижві⁵⁰, Дубні⁵¹, Застав'ї⁵², Козлині⁵³, Озерянах⁵⁴, Олиці⁵⁵, Острозі⁵⁶, Рівному⁵⁷, Торчині⁵⁸. Щодо місця їхнього проживання, то окрім власних помешкань, відомі випадки коли деякі з них орендували будинки. Луцький лентвійт Василь Григорович (1561 р.), орендував для проживання будинок, який належав костелу Св. Якуба, у Фронцишка Фалчовського. Щороку за нього мав платити останньому два червоних золотих, а костелу 12 грошів литовських⁵⁹. Натомість інший луцький лентвійт Станіслав Романовський (1566 р.) з дозволу віта Михайла Єловича Малинського проживав у його будинку, який знаходився поруч зі щойно згаданим костельним домом⁶⁰.

Траплялося, що лентвійт суміщав свій уряд з іншими урядами. Так, дубнівський лентвійт Станіслав Кирилович (1610 р.) одночасно був бурмистром⁶¹. Луцький лентвійт Денис Богушевич Несвицький у серпні 1562 р. згадується як луцький підключий⁶².

⁶³ Там само. Спр. 50.
Арк. 189 зв., 722 зв.

⁶⁴ Там само. Спр. 123. Арк. 175.

⁶⁵ Там само. Спр. 204.
Арк. 962 – 963; Спр. 217.
Арк. 193. Спр. 222.
Арк. 557 зв.; Спр. 252.
Арк. 664 зв. – 665; Ф. 23. Оп. 1.
Спр. 1. Арк. 95 зв., 106.

⁶⁶ Там само. Ф. 25. Оп. 1.
Спр. 49. Арк. 83.

⁶⁷ Там само. Спр. 21.
Арк. 166 зв., 201 зв. – 202, 205;
Спр. 22. Арк. 77 зв.

⁶⁸ Там само. Спр. 29. Арк. 182.

⁶⁹ Там само. Спр. 34. Арк. 519.

⁷⁰ Там само. Спр. 35. Арк. 595.

⁷¹ ЦДІА України у м. Києві. Ф. 28. Оп. 1. Спр. 15.
Арк. 36 зв.

⁷² Там само. Ф. 25. Оп. 1.
Спр. 7. Арк. 177 зв.,
278 зв.; Спр. 8. Арк. 60 зв.;
Спр. 458. Арк. 283.

Інший луцький лентвійт Богуш Ванкович у квітні – травні 1597 р. фігурує як бурмистр⁶³, а Михайло Половка Пархонович у травні 1621 р. був ще й райцею⁶⁴. Луцький лентвійт Ян Гепнер суміщав свою посаду з расцьким урядом у 1637, 1639, 1640 і 1646 рр.⁶⁵, а Фронц Бромірський одночасно був возним (1596 р.)⁶⁶. Ще один луцький лентвійт Якуб Клімашевський неодноразово засідав у гроді на місці підстарости. Це було 19. 02., 5. 03., 22. 07. 1580 р.⁶⁷; 22. 05. 1583 р.⁶⁸; 11. 06. 1585 р.⁶⁹; 16. 06. 1586 р.⁷⁰. Володимирський лентвійт Кирило Васильович (1582 р.) одночасно виконував обов'язки райці⁷¹.

Багато хто з лентвійтів до чи після свого врядування займали різні міські уряди. Серед луцьких лентвійтів Степан Пінчук згадується як райця у 1563, 1565 – 1567, 1569 – 1674, 1578 – 1580, 1582 – 1584 рр.⁷²; Богуш Ванкович фігурує як міський писар у 1569, 1574, 1582 – 1584 рр.⁷³, а як бурмистр і райця – у 1596 – 1602 рр.⁷⁴; про Дахна Горайновича відомо, що він займав уряд лавника у 1593 і 1595 рр.⁷⁵; Парфен Голузка був війтівським писарем у 1611 – 1613, 1624 – 1626 рр.⁷⁶; Ярош Суєтич виступає як міський та війтівський писар у 1587, 1592 – 1596, 1598 – 1599, 1605 – 1606 рр.⁷⁷ та як бурмистр і райця – у 1608 – 1609 рр.⁷⁸; Олександр Бедерман у 1606 р. значиться як лавник⁷⁹, а уряд бурмистра і райці посідав у 1611 – 1614, 1619 – 1623, 1625 – 1628 рр.⁸⁰; Зигмунт Ігнатович Русовецький у 1612 р. – лавник⁸¹; Ян Матвійович Косацький – лавник у 1613 – 1614 рр.⁸² та бурмистр і райця у 1616, 1618 – 1619,

⁷³ Там само. Спр. 5. Арк. 3; Спр. 8. Арк. 24; Спр. 9. Арк. 45 зв.; Спр. 11. Арк. 131, 259, 459, 571; Спр. 12. Арк. 124 зв., 554; Спр. 13. Арк. 59, 72; Спр. 14. Арк. 130 зв., 372 зв.; Спр. 16. Арк. 44 зв.; Спр. 21. Арк. 54 зв.; Спр. 26. Арк. 575 – 575 зв., 618 зв., 1147 зв.; Спр. 31. Арк. 573 зв.; Спр. 41. Арк. 654-а зв., 788 зв. – 789; Спр. 459. Арк. 195, 308 зв.; Ф. 26. Оп. 1. Спр. 1. Арк. 319 зв.

⁷⁴ Там само. Ф. 25. Оп. 1. Спр. 33. Арк. 385 – 385 зв.; Спр. 49. Арк. 284, 660; Спр. 50. Арк. 189 зв., 722; Спр. 51. Арк. 171, 173; Спр. 55. Арк. 173, 461; Спр. 56. Арк. 576; Спр. 62. Арк. 328 зв., 494 зв., 666 зв. – 667; Спр. 63. Арк. 243; Спр. 65. Арк. 345; Спр. 66. Арк. 578 зв.; Latvijas Nacionālā bibliotēka. F. 26. R. 7348. K. 9 v, 41, 49 – 50, 110, 115 v, 137.

⁷⁵ ЦДІА України у Києві. Ф. 25. Оп. 1. Спр. 43. Арк. 245 – 254 зв.; Спр. 46. Арк. 125 зв.

⁷⁶ Там само. Спр. 89. Арк. 521; Спр. 93. Арк. 354; Спр. 94. Арк. 251; Спр. 139. Арк. 296; Спр. 141. Арк. 125; Спр. 168. Арк. 769.

⁷⁷ Там само. Спр. 33. Арк. 385; Спр. 37. Арк. 835 зв.; Спр. 42. Арк. 92; Спр. 43. Арк. 245 зв.; Спр. 46. Арк. 101, 130 зв.; Спр. 47. Арк. 2/266 зв.; Спр. 49. Арк. 660; Спр. 53. Арк. 376, 467 зв.; Спр. 55. Арк. 173; Спр. 75. Арк. 522 зв.; Спр. 76. Арк. 238 зв.

⁷⁸ Там само. Спр. 80. Арк. 1370 зв., 1461 зв.; Спр. 82. Арк. 48, 220; Спр. 83. Арк. 68 зв.; Ф. 28. Оп. 1. Спр. 40. Арк. 96 зв.

⁷⁹ Там само. Ф. 25. Оп. 1. Спр. 83. Арк. 68 – 68 зв.

⁸⁰ Там само. Спр. 90. Арк. 401, 488, 629, 936 зв., 1008; Спр. 93. Арк. 456; Спр. 94. Арк. 938; Спр. 96. Арк. 553; Спр. 113. Арк. 814; Спр. 119. Арк. 541; Спр. 121. Арк. 407; Спр. 123. Арк. 411 зв.; Спр. 133. Арк. 241 зв.; Спр. 134. Арк. 97, 485 зв.; Спр. 142. Арк. 642; Спр. 145. Арк. 580 зв.; Спр. 148. Арк. 81 зв., 285 зв., 456 зв.; Спр. 153. Арк. 117 зв., 772; Спр. 156. Арк. 468; Спр. 157. Арк. 503; Спр. 160. Арк. 935; Спр. 161. Арк. 564 зв. – 565; Спр. 163. Арк. 386, 401 зв.; Ф. 26. Оп. 1. Спр. 31. Арк. 124 зв.; Ф. 28. Оп. 1. Спр. 60. Арк. 1111; РГАДА. Ф. 389. Оп. 1. Кн. 206. Л. 28; ЦДІА України у м. Львові. Ф. 52. Оп. 1. Спр. 425. Арк. 2.

⁸¹ ЦДІА України у м. Львові. Ф. 52. Оп. 1. Спр. 425. Арк. 1.

⁸² ЦДІА України у м. Львові. Ф. 52. Оп. 1. Спр. 425. Арк. 4, 10.

⁸³ Там само. Арк. 15, 21, 26; ЦДІА України у м. Києві. Ф. 25. Оп. 1. Спр. 103. Арк. 316; Спр. 109. Арк. 168 – 169; Спр. 111. Арк. 82, 93 зв.; Спр. 118. Арк. 1050 зв.; Спр. 140. Арк. 169, 680; Спр. 148. Арк. 81 зв., 136; Спр. 153. Арк. 117 зв.; Спр. 156. Арк. 468; Спр. 157. Арк. 503; Спр. 160. Арк. 935; Спр. 161. Арк. 564 зв. – 565; Спр. 163.

Арк. 401 зв. – 402; Спр. 165. Арк. 58, 514 зв.; Спр. 168. Арк. 719 зв.; Спр. 179. Арк. 242; Спр. 185. Арк. 375 зв. – 376; Спр. 193. Арк. 235, 822 зв.; Спр. 194. Арк. 137; Спр. 197. Арк. 723; Спр. 198. Арк. 887 – 887 зв.; Спр. 199. Арк. 293 зв.; Спр. 201. Арк. 1020 зв., 1446; Спр. 203. Арк. 483; Спр. 204. Арк. 875 зв.; Спр. 211. Арк. 813; Спр. 214. Арк. 85 зв.; Спр. 217. Арк. 199 зв.; Спр. 247. Арк. 276 зв.; Ф. 23. Оп. 1. Спр. 1. Арк. 17, 43, 130; Ф. 28. Оп. 1. Спр. 50. Арк. 469; Спр. 60. Арк. 1111; AGAD. MK. Sygn. 178. К. 185.

⁸⁴ ЦДІА України у м. Києві. Ф. 25. Оп. 1. Спр. 83. Арк. 68 зв.

⁸⁵ Там само. Спр. 98. Арк. 623; Спр. 99. Арк. 116 – 116 зв.; Спр. 116. Арк. 596 зв.; Спр. 120. Арк. 314 зв., 825 зв.; Спр. 123. Арк. 175, 198.

⁸⁶ Там само. Спр. 135. Арк. 542 зв.

⁸⁷ Там само. Спр. 163. Арк. 386.

⁸⁸ Там само. Спр. 185. Арк. 51 зв.

⁸⁹ Там само. Спр. 193. Арк. 235, 878; Спр. 194. Арк. 137; Спр. 197. Арк. 70 зв.

⁹⁰ Там само. Спр. 187. Арк. 928 – 929; Спр. 193. Арк. 235; Спр. 197. Арк. 723; Спр. 243. Арк. 798.

⁹¹ Там само. Спр. 159. Арк. 1350 зв.; 199. Арк. 293 зв., 316 зв.; Спр. 204. Арк. 19; Спр. 205. Арк. 441 зв., 445 зв.; Спр. 207. Арк. 331 зв.; Спр. 208. Арк. 149 зв., 172; Спр. 211. Арк. 813; Спр. 213. Арк. 570; Спр. 214. Арк. 85 зв.; Спр. 217. Арк. 193; Спр. 222. Арк. 236, 492 зв., 557 зв.; Спр. 240. Арк. 195 зв.; Ф. 23. Оп. 1. Спр. 1. Арк. 9 зв., 17, 173, 95 зв., 106, 130, 139.

⁹² Там само. Ф. 25. Оп. 1. Спр. 206. Арк. 584.

⁹³ Там само. Спр. 159. Арк. 1253, 1256 зв., 1350 зв.; Спр. 199. Арк. 293 зв.; Спр. 204. Арк. 875 зв.; Спр. 227. Арк. 342, 374; Спр. 232. Арк. 522 – 523; Спр. 240. Арк. 88 зв.; Спр. 241. Арк. 508 зв.; Ф. 23. Оп. 1. Спр. 1. Арк. 37, 43, 80 зв., 95 зв., 128, 131; Ф. 26. Оп. 1. Спр. 43. Арк. 185 зв. – 186.

⁹⁴ Там само. Ф. 25. Оп. 1. Спр. 243. Арк. 798.

⁹⁵ Там само. Спр. 103. Арк. 316; Спр. 107. Арк. 225; Спр. 108. Арк. 204, 205 зв., 262; Спр. 110. Арк. 129; Спр. 111. Арк. 93 зв.; Спр. 137. Арк. 151 зв.; Спр. 153. Арк. 117 зв.; Спр. 156. Арк. 468; Спр. 157. Арк. 503; Спр. 161. Арк. 564 – 565 зв.; Спр. 163. Арк. 401 зв. – 402; Спр. 169. Арк. 512 зв.; Спр. 179. Арк. 731; Спр. 187. Арк. 928 – 929; Спр. 194. Арк. 137; Спр. 197. Арк. 70 зв.; Спр. 198. Арк. 792 зв.; Спр. 201. Арк. 958 – 958 зв., 1020 зв., 1062, 1446; Спр. 203. Арк. 483; Спр. 211. Арк. 813; Спр. 214. Арк. 85 зв.; Спр. 222. Арк. 62, 492 зв.; Спр. 223. Арк. 114; Спр. 227. Арк. 336; Спр. 240. Арк. 374; Спр. 243. Арк. 798; Спр. 247. Арк. 276 зв.; Ф. 21. Спр. 72. Арк. 114 зв.; Ф. 23. Оп. 1. Спр. 1. Арк. 35, 37, 80 зв., 95 зв., 106, 130, 168; Ф. 26. Оп. 1. Спр. 43. Арк. 185 зв. – 186, 230 – 230 зв.; Ф. 28. Оп. 1. Спр. 50. Арк. 65 – 66; Спр. 60. Арк. 1111; ЦДІА України у м. Львові. Ф. 52. Оп. 1. Спр. 425. Арк. 15, 21, 26, 31; РГАДА. Ф. 389. Оп. 1. Кн. 214. Л. 98 – 98 об.; AGAD. T. ZW. Metrika Litewska. Sygn. 37. К. 143.

⁹⁶ ЦДІА України у м. Києві. Ф. 25. Оп. 1. Спр. 165. Арк. 58; Спр. 183. Арк. 302 зв.; Спр. 187. Арк. 928 – 929; Спр. 197. Арк. 723; Спр. 198. Арк. 792 зв.

⁹⁷ Там само. Спр. 159. Арк. 1253; Спр. 199. Арк. 316 зв.; Спр. 204. Арк. 19, 962 – 963; Спр. 208. Арк. 149 зв., 372; Спр. 211. Арк. 813; Спр. 213. Арк. 570; Спр. 222. Арк. 62, 236; Спр. 225. Арк. 1239 зв.; Спр. 227. Арк. 374; Спр. 231. Арк. 97, 143, 508; Спр. 235. Арк. 1215 – 1215 зв.; Спр. 236. Арк. 403 зв.; Спр. 241. Арк. 508 зв.; Спр. 244. Арк. 709; Спр. 243. Арк. 1010; Спр. 245. Арк. 59; Спр. 252. Арк. 286; Спр. 254. Арк. 692 зв.; Спр. 257. Арк. 393 зв.; Спр. 260. Арк. 268; Ф. 23. Оп. 1. Спр. 1. Арк. 37, 130.

⁹⁸ Там само. Ф. 25. Оп. 1. Спр. 243. Арк. 798, 1090.

⁹⁹ Там само. Спр. 59. Арк. 674; Спр. 245. Арк. 892 – 892 зв.; Спр. 254. Арк. 692 зв.; Спр. 260. Арк. 97, 268.

¹⁰⁰ Там само. Ф. 28. Оп. 1. Спр. 7-а. Арк. 65 зв.; Спр. 12. Арк. 171 – 171 зв.; Спр. 14. Арк. 476; Спр. 15. Арк. 80.

¹⁰¹ Там само. Спр. 6. Арк. 362 – 362 зв.; Спр. 28. Арк. 578; Спр. 32. Арк. 12 зв. – 13.

¹⁰² Там само. Спр. 2. Арк. 13 зв., 195.

¹⁰³ Там само. Спр. 29. Арк. 389; Спр. 31. Арк. 50; Спр. 32. Арк. 12 зв. – 13; РГАДА. Ф. 389. Оп. 1. Кн. 202. Л. 15 об. – 16.

¹⁰⁴ ЦДІА України у м. Києві. Ф. 28. Оп. 1. Спр. 66. Арк. 1652 зв.; Спр. 73. Арк. 1168 зв.

¹⁰⁵ Там само. Спр. 76. Арк. 69 зв.; Спр. 84. Арк. 230, 377.

¹⁰⁶ Там само. Спр. 81. Арк. 904 зв.

¹⁰⁷ Там само. Спр. 62. Арк. 1337; Спр. 64. Арк. 148 зв.; Спр. 66. Арк. 517-а -518 зв.; Спр. 70. Арк. 718 зв.; Спр. 79. Арк. 670; Спр. 81. Арк. 904 зв.; Ф. 25. Оп. 1. Спр. 173. Арк. 581 – 582.

Федір Липка – лавник у 1645 р.⁹⁸ і бурмистр та райця у 1646 – 1647 рр.⁹⁹.

Ряд володимирських лентвійтів також займали міські уряди. Трохим Матвійович був райцею у 1573, 1579, 1581, 1582 рр.¹⁰⁰; Андрій Мисевський – війтівським писарем у 1572, 1595, 1599 рр.¹⁰¹ та райцею у 1567 р.¹⁰²; Абрам Дубницький у 1596 – 1599 рр. – війт¹⁰³; Ян Шимаковський згадується як бурмистр у 1631 і 1638 рр.¹⁰⁴; Филімон Святогорович бурмистр і райця у 1641 і 1648 рр.¹⁰⁵; Томаш Андрійович Луцкевич згаданий у 1645 р. як старий райця¹⁰⁶; Павло Стомич – бурмистр і райця у 1628 – 1630, 1635, 1643, 1645 рр.¹⁰⁷.

Щодо відомих кременецьких лентвійтів, то лише Матис Скринський згадується у 1566 р. як бурмистр та пушкар¹⁰⁸. З мильяновецьких лентвійтів лавником (1619 – 1620 рр.) був Гриць Мациєвич¹⁰⁹, писарем (1648 р.) – Єронім Самотія¹¹⁰; райцею (1627 – 1630 рр.) – Панас Коваль¹¹¹. Виживський лентвійт Семен Лапчик у 1642 – 1643 рр. фігурує як бурмистр¹¹², а Ян Щаснович відновлений бурмистром і райцею у 1619, 1627 – 1631, 1635 – 1636, 1642 – 1644 рр.¹¹³. Микола Данилович у 1619 і 1627 рр. був міським писарем¹¹⁴, 1644 р. – бурмистром¹¹⁵. Зі знаних ковельських лентвійтів лише Петро Римар у 1619 р. значиться як бурмистр¹¹⁶.

Окрім судочинства (воно буде розглянуте в окремій статті), лентвійти слідували за порядком і дотриманням християнської моралі у місті. Так, луцький лентвійт Олександр Воронич Боротинський (1597 р.) свідчив: “послал, дей, есми слугъ его мл пна войтовых в домъ жидовки Шаулиной в справе врядовой моему належающей для позваня скрыпъку, который своволне без ведомости моей врядовой дни теперешний посный смели на веселю жидом кграти”¹¹⁷. Траплялося, що лентвійтам передоручали отримати борг. У жовтні 1600 р. перед луцьким міським урядом постав німець Малхер, слуга і уповноважений двох міщан: гданського – Ольбрихта Бетенстена і ельблонгського – Павла Ритера, яким луцькі караїми Шлома і Симха Лелієвичі заборгували 578 золотих, а Малхер передоручив і уповноважив лентвійта отримати з них цю суму¹¹⁸.

Маючи значну владу, лентвійти часом зловживали нею. Зокрема, у 1564 р. писар луцької митної комори Давид Маркович

¹⁰⁸ Там само. Ф. 21. Оп. 1. Спр. 19. Арк. 11 зв.

¹⁰⁹ Там само. Ф. 1401. Оп. 1. Спр. 1. Арк. 45 – 45 зв.

¹¹⁰ ЦДІА України у м. Києві. Ф. 28. Оп. 1. Спр. 79. Арк. 159.

¹¹¹ Там само. Арк. 66 зв. – 67, 71 зв., 76, 78 зв.

¹¹² Там само. Ф. 32. Оп. 1. Спр. 1. Арк. 261, 270.

¹¹³ Там само. Арк. 45, 89 зв., 91 зв., 93 зв., 104 зв., 118, 121, 128 зв., 146 зв., 261, 268 зв. – 269, 276, 281 зв.

¹¹⁴ Там само. Ф. 28. Оп. 1. Спр. 51. Арк. 19 зв.; Ф. 25. Оп. 1. Спр. 153. Арк. 730.

¹¹⁵ Там само. Ф. 28. Оп. 1. Спр. 79. Арк. 629.

¹¹⁶ Там само. Ф. 25. Оп. 1. Спр. 111. Арк. 258 зв.

¹¹⁷ Там само. Спр. 50. Арк. 135.

¹¹⁸ Latvijas Nacionālā bibliotēka. F. 26. R. 7348. K. 131 v – 132 v.

¹¹⁹ ЦДІА України у м. Києві.
Ф. 25. Оп. 1. Спр. 6. Арк. 11 зв.

¹²⁰ Там само. Спр. 7. Арк. 277.

¹²¹ Там само. Спр. 40.
Арк. 246 зв.

¹²² Там само. Ф. 26. Оп. 1.
Спр. 38. Арк. 829.

¹²³ Там само. Спр. 102.
Арк. 307 – 307 зв.

¹²⁴ Там само. Ф. 23. Оп. 1.
Спр. 1. Арк. 114.

¹²⁵ Там само. Ф. 25. Оп. 1.
Спр. 227. Арк. 509 зв. Серед челяді лентвійта названих “аптекарьчиками” були: Мацей Лесевський, Ян, Станіслав і Миколай. – Там само. Спр. 223. Арк. 114 – 114 зв. (1640 р.). У той же час, Я. Гепнер відмовився у липні 1639 р. давати “складку” на користь міста, про що повідомляв райця Шимон Злоторович. – Там само. Ф. 23. Оп. 1. Спр. 1. Арк. 97 зв.

¹²⁶ Там само. Ф. 25. Оп. 1.
Спр. 189. Арк. 156 зв. – 157 зв.

скаржився на лентвійта Василя Костю, який відмовився дати йому міського кликуна для оголошення королівського розпорядження щодо сплати мита з нових товарів, бо міщани, “до речей купецких крамарских товары новыи привожоваючи, потаємне при давных товарах своих продают”, а до того ж лентвійт “каждого дня торгового по колко десят маць муки житное и пшеничное скупуючи, без всякого мыта и оповедания в домъ войтовский у коморы зсыпает”¹¹⁹. Наступного року на того ж лентвійта скаржився Василь Петрович Загоровський за арешт та ув’язнення оснaчів, які за наказом великого князя мали вести зерно до Києва, Канева і Черкас¹²⁰. У лютому 1592 р. бурми́стр, райці, цехмі́стри та міське поспільство Луцька оскаржували лентвійта Якуба Клімашевського за “грабежь ремесникамъ и людемъ некоторымъ тутешним [...], невинне вымышлябчи якіесь коледы и за запаленье где в месте огня вины привлащаючи то на пна войта”¹²¹. Інший луцький лентвійт Криштоф Немиський (1635 р.) на ярмарку “взглядомъ якогос мыта мимо либертации” взяв у бродівських міщан Томаша Нівіна, Петра Брезва і Яна Поукса 500 золотих¹²².

Не цуралися лентвійти і рукоприкладства. Острозький міщанин Юско Котляр (1615 р.) перед луцьким гродським урядом заявив, що луцький лентвійт Олександр Бедерман під час ярмарку без видимих підстав побив його і відібрав мішечок із грішми (18 червоних і 60 звичайних золотих) та оцінив свої втрати від неможливості торгувати у 100 золотих¹²³. Луцький лентвійт Ян Гепнер у вересні 1639 р., закликавши до свого дому, через урядового слугу Опанаса, кравця Яна Кучковського, так побив його кием, що, зі слів останнього, на лікування бідолаха витратив більше 100 золотих¹²⁴. Діставалося від Яна Гепнера не лише міщанам. Шляхтич Вавринець Блажеевич (1641 р.) свідчив у гроді, що лентвійт запросив його до своєї аптеки і “слова барзо обьяжжливими, поцстивому уроженю его щкодячыми, золжылъ, зсоромотил, але есче далшыє и горшыє дисгонорациє што разъ понавляючи, до киювъ се порываючи, челяд свою зобравъшы, до турмы своеє вести казалъ”¹²⁵. Траплялося, що побиття закінчувалося смертю потерпілого. Так було у липні 1633 р., коли луцький лентвійт Миколай Лахнович побив підданого Марцибели Волинцівни Євтуха Клочка, який, прохворівши місяць, помер¹²⁶.

Отже, уряд лентвійта був тісно поєднаний з як війтом, виразником волі якого, він зазвичай виступав, так і з райцями та лавниками, в силу виконання своїх обов’язків, а останніх він ще й очолював. Окрім того, лентвійти часто самі були райцями і лавниками. Свій уряд лентвійти отримували як плату за послуги війтові або його орендували. Окрім головної своєї функції – судової, лентвійти брали участь в управлінні містом, слідкували за порядком, виконували разові доручення, а з огляду на зосередження у їхніх руках значної влади непоодинокими були випадки, коли вони нею зловживали.

References

Bilous, N. (2015) Lutski lentviity XVI – XVII st.: kharakterystyka uriadu ta personalii. Patrimonium. Studii z rannomodernoï istorii Tsentralno-Skhidnoi Yevropy. T. 1.: Rannomoderna liudyna: Prostir-vlada-pravo XVI – XVIII stolit. Kyiv – Krakiv.

Bilous N. (2017) Urzędnicy miejscy Łucka w XV – XVII wieku. Spisy. Toruń.

Centralnyi derzhavnyi istorychnyi arkhiv Ukrainy u m. Kyeivi (CDIAK Ukrainy) f. 21, description 1, case 11.

CDIAK Ukrainy f. 21, des, 1, case 17.

CDIAK Ukrainy f. 21, des, 1, case 19.

CDIAK Ukrainy f. 21, des, 1, case 20.

CDIAK Ukrainy f. 21, des, 1, case 44.

CDIAK Ukrainy f. 21, des, 1, case 72.

Centralnyi derzhavnyi istorychnyi arkhiv Ukrainy u m. Kyeivi (CDIAK Ukrainy) f. 23, description 1, case 1.

Centralnyi derzhavnyi istorychnyi arkhiv Ukrainy u m. Kyeivi (CDIAK Ukrainy) f. 25, description 1, case 8.

CDIAK Ukrainy f. 25, des, 1, case 17.

CDIAK Ukrainy f. 25, des, 1, case 22.

CDIAK Ukrainy f. 25, des, 1, case 25.

CDIAK Ukrainy f. 25, des, 1, case 28.

CDIAK Ukrainy f. 25, des, 1, case 29.

CDIAK Ukrainy f. 25, des, 1, case 35.

CDIAK Ukrainy f. 25, des, 1, case 38.

CDIAK Ukrainy f. 25, des, 1, case 40.

CDIAK Ukrainy f. 25, des, 1, case 43.

CDIAK Ukrainy f. 25, des, 1, case 46.

CDIAK Ukrainy f. 25, des, 1, case 49.

CDIAK Ukrainy f. 25, des, 1, case 50.

CDIAK Ukrainy f. 25, des, 1, case 67.

CDIAK Ukrainy f. 25, des, 1, case 70.

CDIAK Ukrainy f. 25, des, 1, case 72.

CDIAK Ukrainy f. 25, des, 1, case 90.

CDIAK Ukrainy f. 25, des, 1, case 157.

CDIAK Ukrainy f. 25, des, 1, case 159.

CDIAK Ukrainy f. 25, des, 1, case 169.

CDIAK Ukrainy f. 25, des, 1, case 201.

CDIAK Ukrainy f. 25, des, 1, case 205.

CDIAK Ukrainy f. 25, des, 1, case 208.

CDIAK Ukrainy f. 25, des, 1, case 227.

CDIAK Ukrainy f. 25, des, 1, case 243.

CDIAK Ukrainy f. 25, des, 1, case 252.

CDIAK Ukrainy f. 25, des, 1, case 254.

CDIAK Ukrainy f. 25, des, 1, case 255.

CDIAK Ukrainy f. 25, des, 1, case 460.

Centralnyi derzhavnyi istorychnyi arkhiv Ukrainy u m. Kyeivi (CDIAK Ukrainy) f. 27, description 1, case 20.

CDIAK Ukrainy f. 27, des, 1, case 3.

CDIAK Ukrainy f. 27, des, 1, case 20.

CDIAK Ukrainy f. 27, des, 1, case 35.

CDIAK Ukrainy f. 27, des, 1, case 72.

CDIAK Ukrainy f. 27, des, 1, case 74.

Centralnyi derzhavnyi istorychnyi arkhiv Ukrainy u m. Kyeivi (CDIAK Ukrainy) f. 28, description 1, case 4.

CDIAK Ukrainy f. 28, des, 1, case 6.

CDIAK Ukrainy f. 28, des, 1, case 15.

CDIAK Ukrainy f. 28, des. 1, case 19.
 CDIAK Ukrainy f. 28, des. 1, case 35.
 CDIAK Ukrainy f. 28, des. 1, case 41.
 CDIAK Ukrainy f. 28, des. 1, case 45.
 CDIAK Ukrainy f. 28, des. 1, case 46.
 CDIAK Ukrainy f. 28, des. 1, case 49.
 CDIAK Ukrainy f. 28, des. 1, case 60.
 CDIAK Ukrainy f. 28, des. 1, case 65.
 CDIAK Ukrainy f. 28, des. 1, case 66.
 CDIAK Ukrainy f. 28, des. 1, case 67.
 CDIAK Ukrainy f. 28, des. 1, case 69.
 CDIAK Ukrainy f. 28, des. 1, case 72.
 CDIAK Ukrainy f. 28, des. 1, case 77.
 CDIAK Ukrainy f. 28, des. 1, case 78.
 CDIAK Ukrainy f. 28, des. 1, case 81.

Centralnyi derzhavnyi istorychnyi arkhiv Ukrainy u m. Lvovi (CDIAL Ukrainy) f. 52, description 1, case 425.

Gawlas, S. (1996). O kształt zjednoczonego królestwa. Niemieckie władztwo terytorialne a geneza społeczno-ustrojowej odrębności Polski. Warszawa.

Groicki, B. (1954). Porządek sądów i spraw miejskich prawa majdeburskiego w Koronie Polskiej. Warszawa.

Latvijas Nacionālā bibliotēka. F. 26. des. 7348. case. 48

Mazurkiewicz, J. (1962). O zmianach treści terminu landwójt Czsopismo Prawno-Historyczne. T. XIV. Z.2.

Mikołajczyk, M. (2013). Proces kryminalny w miastach Małopolski XVI – XVIII wieku. Katowice.

Tęgowski, J. (1996) Landwójtowie i sołtysi wielkopolscy XIII wieku Społeczeństwo Polski średniowiecznej: zbiór studiów. T. VII. Warszawa.

Zarzycki, Z. (2004). Z dziejów sądownictwa opata koprzywniczkiego od XIV do XVI wieku Krakowskie Studia z Historii Państwa i Prawa. T. 1. Kraków.

Załęska, M. (2005). Wójtostwa dziedziczne w miastach Małopolski w późnym średniowieczu (studium historyczno-prawne). Warszawa.

Andriy Zayats

LANDVOGTS IN THE VOLHYNIAN TOWNS OF THE 16TH AND THE FIRST HALF OF THE 17TH CENTURIES: COMPOSITION, PERSONALITIES, FUNCTIONS

Landvogt in the Volhynian played a significant role because very often he was a substitute of the vogt, performed judicial and other functions of public administration. Usually landvogt received his position as a remuneration for the auxiliary service to the vogt, or took it out for rent or bail. Landvogt kept order in the town and monitored moral standards, sometimes he was instructed to collect debts from the townspeople. According to their social and national origin, the landvogts were mostly local burgers, although there were Polish noblemen among them. There were cases of the combination of posts: both of landvogt and councillor / burgomaster. Landvogts stayed in office from several months to many years. Because landvogts had in their hands considerable power, they sometimes abused it.

Key words: landvogt, vogt, magdeburg law, town, burghers, Volhynia.

**МОДЕРНІЗАЦІЙНІ
ПРОЦЕСИ В
МІСТАХ НА ЗЛАМІ
XIX–XX ст.**

УДК 94(477)

Андрій Заярнюк*доктор історії,
викладач кафедри історії університету у м. Вінніпег (Канада)***ПОЗАЧЕРГОВІ ПАРЛАМЕНТСЬКІ ВИБОРИ 1908 р:
ШТРИХИ ДО БІОГРАФІЇ МИКОЛИ ГАНКЕВИЧА
ТА ІСТОРІЇ СОЦІАЛІСТИЧНОГО РУХУ У ЛЬВОВІ**

У статті докладно розглянуто постать Миколи Ганкевича в контексті позачергових парламентських виборів 1908 року у Галичині. Розкрито особливості виборчої системи Габсбурзької імперії, представлено картину політичної боротьби на початку XX століття, а також визначено особисту роль Миколи Ганкевича. Проаналізовано його особисті якості, роль та місце у політичній боротьбі тогочасної Галичини, існуючі контакти та значення для різноманітних політичних сил. Розкрито особливості проведення виборів на початку XX століття у Галичині

Ключові слова: Микола Ганкевич, Габсбурзька імперія, Галичина, парламентські вибори 1908 року.

¹ Див. дискусію навколо цієї книжки як однієї з найпомітніших і найрезонансніших в недавній історіографії регіону: “An Imperial Dynamo? CEN Forum on Pieter Judson’s The Habsburg Empire: A New History,” (2017) Central European History 50, Issue 2, June, 236-259.

² Judson, P. M. (2016). The Habsburg Empire: A New History. Cambridge, MA: Belknap Press, p. 3-4.

³ Binder, H. (2005). Galizien in Wien: Parteien, Wahlen, Fraktionen und Abgeordnete im Übergang zur Massenpolitik (Studien zur Geschichte der Österreichisch-Ungarischen Monarchie, 29). Wien: Verlag der Österreichischen Akademie der Wissenschaften, 295-308.

Нова інтерпретація історії Габсбурзької монархії від Пітера Джадсона – «Імперія Габсбургів: нова історія»¹ – починається яскравими замальовками передвиборчої агітації, запеклих дискусій та вуличних сутичок під час самого голосування в ході виборів 1911 року до Державної Ради австрійської частини дуалістичної монархії. Такий початок для книжки, що охоплює ціле «довге» дев’ятнадцяте століття, не випадковий. На початку XX ст., в Австрії вибори були не просто основним нервом політичного життя держави. За Джадсоном, «вибори до парламенту мали величезне культурне і суспільне значення», «день виборів становив важливий імперський ритуал, в якому брали участь люди всіх суспільних класів».² Вибори становили нагоду не просто продемонструвати, а й переглянути значення громадянства і приналежності до держави, ставлення політичних і суспільних сил до демократії, соціальних інститутів та власної ідентичності. Напередодні і під час виборів членство в політичних товариствах і громадських організаціях набирало нового звучання. Ішлося не тільки про політичні поділи, а й про майбутнє як держави так і її народів.

Галичина не була винятком. Навпаки, у зв’язку з виборами саме Галичина часто опинялася в центрі уваги цілої імперії, а словосполучення «галицькі вибори» увійшло у словник австрійської журналістики як синонім політичної корупції і надужиття державною адміністрацією своєї влади.³ Значення виборів у політичному

⁴ «Ми ту не прийшли на сміх: участь східногалицьких селян у сеймових виборах та засіданнях у Львові (60-і роки XIX ст.)», у Karolczak, K., (2002) *Lwów: miasto – społeczeństwo – kultura. Studia z dziejów Lwowa* т.4. Kraków, 165-186.

⁵ Аркуша, О. (1996) *Галицький Сейм. Виборчі кампанії 1889 і 1895 рр.* Львів; Чорновол, І. (2010) *199 депутатів Галицького сейму.* Львів.

⁶ Микола Ганкевич ще не отримав біографії в книжковому форматі. Найповніше про нього: Стрельбицька, С. (2015). *Громадсько-політична та науково-публіцистична діяльність Миколи Ганкевича (1867-1931).* (Дисертація на здобуття ступеня кандидата історичних наук). Львів.

⁷ Лозинський Р (2005) *Етнічний склад населення Львова (у контексті суспільного розвитку Галичини).* Львів: Видавничий центр ЛНУ ім. І. Франка, С. 152.

та громадсько-суспільному житті самої провінції теж важко переоцінити. Найбільш резонансні політичні драми, такі як убивства цивільних виборців жандармами та військовими, чи замах на намісника Анджея Потоцького, у Галичині часто розігрувалися у безпосередньому зв'язку з виборами. Остап Середа показав, що для галицького простолюдю ще на зорі конституційної ери вибори стали своєрідною політичною школою, впроваджуючи його в світ політичних програм, демократичних процедур та особистої відповідальності.⁴ З впровадженням загального виборчого права для дорослих чоловіків у 1907 р. значення парламентських виборів тільки зросло. Вони стали свідченням і символом демократизації політичної системи, найбільш інклюзивним політичним інститутом Галичини, відкритим для бідних мас.

Традиційно, українські історики звертали увагу перш за все на вибори у сільських округах Галичини, оскільки українські депутати потрапляли до парламенту у Відні тільки завдяки голосам селян. Найважливішим моментом бачилися власне результати виборів, а самі вибори вивчалися з точки зору політичної історії – впливу тої чи іншої партії та політичних комбінацій зв'язаних з виборами.⁵ Розглядаючи окремий випадок позачергових виборів 1908 р. у одному з міських округів Львова, у даній статті спробуємо трохи змістити звичні історіографічні акценти. Замість національного чи галицького політичного ландшафту, розглянемо виборчу культуру в столиці провінції на початку XX ст, замість звичних українського та польського національних таборів, поглянемо на теорію та практику інтернаціонального соціалістичного руху в багатонаціональному міському середовищі. Цей епізод з історії галицьких виборів цікавий ще й тим, що центральною постаттю в ньому є Микола Ганкевич, лідер Української Соціал-Демократичної Партії, одна з найцікавіших, найпомітніших та водночас найменше вивчених постатей української лівиці початку XX ст.⁶ Зачепами і методологічне питання інтерпретації наслідків голосування на підставі коментарів тогочасної преси.

На початку XX ст. у м. Львові українці беззаперечно були етнічною меншиною. Австрійська статистика не використовувала категорії етнічності чи національності. Самі українські діячі для обрахунків переважно використовували конфесійну приналежність. Вважалося, що приналежність до Греко-католицької церкви більш-менш співпадає з українською етнічністю. У 1900 р. тільки 16.5% населення міста були греко-католиками.⁷ Вони не проживали компактною групою, а були розсіяні по цілій території міста. Більше того, багато з них не вважали себе українцями, чи принаймні не відчували жодної лояльності ні до українського національного руху, ні до його опонентів-москвофілів. Не дивно, що в такій ситуації кандидати українського національного руху не мали шансів бути обраними у Львові.

У 1907 р., на перших загальних для дорослого чоловічого населення Долітавщини (Австрійської частини імперії) виборах до парламенту, українські несоціалістичні партії поставили одного і того ж кандидата в усіх семи округах м. Львова. Певні неминучої поразки, вони вирішили використати кандидатуру лікаря Євгена

⁸ “Kandydatury poselskie,” (1907). *Gazeta Lwowska*, №112, 16.05., s.2

⁹ “Вибори у Львові”, (1907). *Діло*, 18.05, с. 2.

¹⁰ Лозинський Р (2005) Етнічний склад населення Львова (у контексті суспільного розвитку Галичини). Львів: Видавничий центр ЛНУ ім. І. Франка, 153.

¹¹ Jobst, K. S. (1996) *Zwischen Nationalismus und Internationalismus: die polnische und ukrainische Sozialdemokratie in Galizien von 1890 bis 1914. Ein Beitrag zur Nationalitätsfrage im Habsburgreich* (Hamburger Veröffentlichungen zur Geschichte Mittel- und Osteuropas, Bd.2). Hamburg, 165-175.

¹² Tomczyk, R. (2007) *Radykałowie i socjaldemokraci. Miejsce i rola lewicy w ukraińskim obozie narodowym w Galicji 1890-1914*. Szczecin: Zapol, p. 404.

Озаркевича для своєрідного соціологічного опитування – підрахунку кількості національно свідомих українців в м. Львові.⁸ Озаркевич, український кандидат, зібрав близько 8% усіх відданих в місті голосів. Найбільший відсоток українських голосів – майже 11% – за нього віддали в 4-й, Личаківській дільниці міста.⁹

Важливою вадою цього соціологічного експерименту було те, що за Озаркевича не голосували українські соціалісти. Прихильники Української Соціал-Демократичної Партії (УСДП), за рішенням проводу партії, мали голосувати за соціалістичних кандидатів, навіть якщо ті не були українцями. У Львові ними були виключно члени Польської Соціал-Демократичної Партії Галичини і Сілезії (ППСД). Майже половина греко-католиків Львова проживала у робітничих Краківській та Жовківській дільницях, які охоплювали фабрично-залізничні північні райони міста.¹⁰

Незважаючи на те, що УСДП і ППСД ішли на вибори 1907 р. спільним фронтом, через ті ж самі вибори у стосунках між двома партіями з'явилася серйозна тріщина. Каменем спотикання стало питання партійної приналежності кандидатів в тих міських виборчих округах, де ймовірність перемоги соціалістів була високою. ППСД вважала, що в більшості міських округів, особливо у Львові, мали б висуватися її кандидати, оскільки міста ці були здебільшого польськими. УСДП могла ж працювати з «сільським пролетарітом» східної Галичини та у деяких східногалицьких містечках. Керстін Йобст, чиєму перу належить найдетальніший аналіз цілої справи, вважала що саме цей конфлікт став остаточною точкою неповороту у стосунках між ППСД і УСДП.¹¹ Обидві партії ступили на шлях, який в кінцевому рахунку привів польську та українську соціал-демократичні партії в лона «своїх» національних таборів, а ефемерний інтернаціональний соціалістичний рух в Галичині розпався.

В центрі конфлікту 1907 р. стояла особа Миколи Ганкевича, лідера УСДП і одного з чільних львівських соціалістів. Ганкевич працював не тільки в структурах своєї основної партії, а й був членом міського комітету ППСД. (Таке одночасне членство в двох а то й більше соціалістичних партіях не було в тогочасній Європі чимось абсолютно незвичним. Лев Троцький тоді ж був членом як Російської так і Австрійської соціал-демократичних партій.) У короткому переказі конфлікт виглядав наступним чином. Львівський місцевий комітет ППСД запропонував Ганкевича соціалістичним кандидатом до парламенту від 7-ого виборчого округу міста. Проти цього рішення виступив Виконавчий Комітет ППСД, тобто центральний провід партії, місцем перебування якого був Краків. Провід ППСД заявив, що в переважно польських містах соціалістичні кандидати мають бути за національністю поляками. Альтернативою для Миколи Ганкевича міг стати міський виборчий округ, який складався зі Стрия і Калуша. Але і тут повторилася львівська ситуація. Ганкевича підтримав місцевий комітет ППСД, та проти його кандидатури висловився центральний провід.¹² Завдяки робітничому Стрию соціалістичний кандидат мав в цьому окрузі добрі шанси.

Керстін Йобст, Ришард Томчик та інші дослідники галицької лівиці пояснюють цей інцидент зростаючою «націоналізацією» соціал-демократії в Галичині. З одного боку, більшість в проводі ППСД бачать себе невід'ємною частиною, лівцею, польського національного руху. ППСД бореться за місце під сонцем у організованому польському суспільстві і не хоче виглядати непатріотично. З іншого боку, націоналізм та партійний егоїзм штовхає ППСД до домінування в світі галицької соціалістичної політики – звідси конфлікти з Єврейською та Українською соціал-демократіями. ППСД намагається взяти під контроль міста і відтіснити УСДП в сільську місцевість, де та мала б займатися зубожілим селянством та найманими сільськогосподарськими робітниками. У відповідь, в УСДП зміцнюється курс на інтеграцію в український табір. У відповідь на інцидент з Ганкевичем в середовищі українських соціал-демократів відбувається зближення між «старими», котрі звикли працювати в польському середовищі та в тісному контакті з ППСД, та «молодими» - крилом, яке звинувачувало ППСД в польському шовінізмі та настоювало на реальній рівності обох галицьких соціал-демократичних партій. Питання організаційної незалежності УСДП від ППСД, з окремими профспілками і власними міськими комітетами повернулося на порядок денний УСДП з новою силою.

Таке історіографічне тлумачення є дуже телеологічним. Достовірності йому додає українсько-польська війна 1918-1919 рр., нібито логічне завершення щораз більшої радикалізації українсько-польського конфлікту. Постійне загострення національного конфлікту нібито змушує соціалістів робити вибір між національною ідентичністю та міжнародною робітничою солідарністю. В кінцевому рахунку національна ідея і національна приналежність перемагають. Такий наратив спрощує процеси, що відбувалися в середовищі галицьких соціалістичних партій напередодні Першої світової війни. Насправді, співпраця між українськими, польськими, та єврейськими соціалістами не припинялася аж до вибуху Першої світової війни. Кожен крок в сторону глибшої «націоналізації» галицьких соціал-демократичних партій зустрічав серйозну опозицію – чи то у випадку творення «Польської», а не «Галицької» партії, чи у справі солідаризації ППСД з Польською Партією Соціалістичною з Російської імперії, а пізніше – з її більш націоналістичною Революційною Фракцією, чи навіть у випадку творення парамілітарних стрілецьких дружин напередодні Першої світової.¹³ В УСДП сам Микола Ганкевич не переставав співпрацювати з польськими та єврейськими соціалістами і залишався одним з найпалкіших прихильників тісної співпраці.

Самі додаткові вибори 1908 р., своєрідний постскрипtum до інциденту з 1907 р., є епізодом, який не дуже добре вписується в існуючу інтерпретаційну канву. Зупинимось на ньому детальніше. У викладі Керстін Йобст, 1908 р. провід ППСД з невідомих причин змінив свою минулорічну позицію і затвердив кандидатуру Миколи Ганкевича на позачергових виборах до парламенту у 1-му виборчому окрузі м. Львова. Ганкевич тим не менше вибори програв, отримавши 734 голоси, в той час як за переможця віддали 1011 голосів.¹⁴

¹³ Najdus, W. (1983). Polska Partia Socjalno-Demokratyczna Galicji i Śląska, 1890-1919. Warszawa: Państwowe Wydawnictwo Naukowe, 139-145, 400-402, 524, 540-542. У «пеерелівській» Польщі, 1956 р., колишні галицькі соціалісти доводили, що якщо в Російській імперії два напрями (націоналістичний і інтернаціональний) у польському соціалізмі організаційно оформилися у дві партії – Польську Партію Соціалістичну та Соціал-Демократичну Партію Королівства Польського і Литви, то в Галичині вони співіснували в рамках одної партії. Заклад Оссолінських. Вроцлав. Відділ Рукописів. Документи Марковських. Ossol 13519 II, ч.7, 158.

¹⁴ Jobst, K. S. (1996) Zwischen Nationalismus und Internationalismus: die polnische und ukrainische Sozialdemokratie in Galizien von 1890 bis 1914. Ein Beitrag zur Nationalitätsfrage im Habsburgreich (Hamburger Veröffentlichungen zur Geschichte Mittel- und Osteuropas, Bd.2). Hamburg, 172

Почнемо з того, що причина з якої провід ППСД змінив свою позицію очевидна. Микола Ганкевич користувався популярністю не тільки серед українських, а й серед польських та єврейських соціалістів м. Львова, котрі висунули його своїм кандидатом 1907 р. Рішення центрального проводу 1907 р. було образливим як для Ганкевича, так і для багатьох львівських діячів. Більше того, призначивши таку людину кандидатом у Львові 1908 р., ППСД нічим не ризикувала.

У 1907 р. місцевий комітет ППСД висував Ганкевича кандидатом у 7-му окрузі. 7-й виборчий округ був найбільший за розміром у Львові та співпадав з Краківською адміністративною дільницею, що охоплювала околиці двох магістральних вулиць – Городоцької та Янівської (сьогодні Тараса Шевченка). І округ і дільниця були робітничими. І у 1907-у, і у 1911 р. у 7-у окрузі переміг соціалістичний кандидат (точно так само як і в сусідній, теж робітничій, Жовківській дільниці міста). У 1908 р. позачергові вибори проводилися у 1-у виборчому окрузі, який охоплював частину середмістя і ближчі до центру міста частини Личаківської дільниці. Там соціалістичний кандидат не мав шансів на перемогу. У 1907 р. провід ППСД виступив проти кандидатури Ганкевича у Львові саме тому, що його висували з Краківської дільниці, у якій він мав добрі шанси виграти вибори. У 1-ій дільниці на виборах 1907 р. кандидат ППСД Август Славик здобув «аж» 332 голоси, а переможець – колишній Президент міста Годзімір Малаховський – 1117.¹⁵

Малаховський помер 23 червня 1908 р., через що і було розписано нові вибори. Більше того, вибори 1908 р. проходили на хвилі антиукраїнської істерії, яка ще не спала після замаху на намісника Анджея Потоцького. Перед самими виборами касаційний трибунал у Відні скасував червневий вирок над його вбивцею Мирославом Січинським Львівського кримінального суду, що ще більше підлило оливи у вогонь.¹⁶ Польська націоналістична преса не забарилася звинуватити Ганкевича у виправданні та навіть прославленні замаху, хоч той насправді засудив сам чин Січинського і виступив тільки проти смертного вироку.¹⁷ У цьому контексті 734 голоси, віддані за українського та соціалістичного кандидата у буржуазному львівському окрузі, виглядають не так поразкою як приголомшливим успіхом Миколи Ганкевича, особливо в порівнянні з 332 голосами, які у 1907 р. там отримав польський соціаліст.

Насправді у 1908 р. Миколу Ганкевича кандидатом у Львові висунув виконавчий комітет УСДП. Львівських окружний комітет ППСД підтримав це рішення, заявивши, що ще «перед повищою ухвалою Комітету виконавчого української соціальної демократії, збирався запропонувати кандидатуру тов. Миколи Ганкевича». Як і у 1907 р. центральний провід ППСД поставили перед фактом. Цього разу загострювати конфлікт і виставляти себе в поганому світлі перед львівськими та українськими діячами не мало сенсу. Центральний провід ППСД погодився з позицією Львівського окружного комітету «з огляду на особу кандидата, зазначаючи проте, що тільки йому прислугує право ставити соціально-демократичні кандидатури в тому окрузі».¹⁸ Не треба забувати, що Ганкевич з

¹⁵ “Вибори у Львові”, (1907). Діло, 18.05.1907, 2. Głos, No.98, 28.04.

¹⁶ “Zniesienie wyroku w sprawie Siczyńskiego,” (1908). Głos, No.203, 4.09, 4.

¹⁷ “Hankiewicz a zamach na Potockiego”, (1908). Głos, No.204, 5.09, 1-2.

¹⁸ “Towarzysze! Wyborcy I okręgu lwowskiego!” (1908). Głos, No.192, 22.08., 1.

1901 р. був головою місцевого Львівського комітету ППСД. Кандидатура українського соціаліста була прийнята у якості виняткового випадку, і з огляду на заслуги кандидата перед ППСД, на майбутнє ППСД застерігало за собою виключне право призначати соціал-демократичних кандидатів у Львові.

Під час передвиборчої агітації ППСД нещиро стверджувала, що вона пропонувала посольський мандат Ганкевичу кілька разів, проте тому «завжди вдавалося відговоритися».¹⁹ На вічах у Львові за Ганкевича агітували польські соціал-демократичні послы, вибрані у 1907 р. зі східної Галичини: Єнджей Морачевський, Герман Діаманд, Герман Ліберман, Юзеф Гудец. Кидається в очі відсутність на передвиборчих зібраннях Ганкевича лідера ППСД харизматичного Ігнатія Дашинського. Ще не так давно, у 1905 р., на піку страйкового руху, під час львівської соціалістичної демонстрації, котра налічувала від 30 до 40 000 учасників, Дашинський разом з Ганкевичем спільно вручали наміснику Галичини Анджееу Потоцькому петицію з вимогою загального виборчого права.²⁰ Дашинський не випадково за центральний осідок для своєї партії вибрав більш польський Краків, а не столицю провінції Львів. Цілком очевидно, що Дашинський з самого початку творив національну польську партію.

В будь-якому випадку підтримка з боку обох соціал-демократичних партій не пояснює яким чином Миколі Ганкевичу вдалося здобути більше 40% голосів у виборчому окрузі в центрі Львова. Очевидно, велику роль тут грала сама особистість Миколи Ганкевича. Перед виборами «Голос», газета львівських соціалістів, характеризував Миколу Ганкевича як «одну з найпопулярніших, найсимпатичніших постатей в нашій партії. Неординарний інтелект і ґрунтовна освіта поєднуються у нього з першорядним публіцистичним і ораторським талантом.» «Голос» ставив Ганкевича поряд з Дашинським як «найкращого промовця в нашім краю, котрий рівно добре володіє як українською, так і польською та німецькою».²¹ Хоч галицька преса в ході передвиборчих кампаній часто ґрішила перебільшеннями, ця характеристика Ганкевича підтверджується майже всіма наявними мемуарними джерелами.

Єнджей Морачевський у своїх спогадах з одного боку не шкодує для Ганкевича компліментів, з іншого ж – постійно натякає на брак у того організаційних здібностей, необхідних для справжньої політики. Тим не менше, навіть він визнає, що Ганкевич був «досконалим промовцем» та «видатним публіцистом». Більше того, Ганкевич з його мемуарів виглядає людиною дуже приємною в особистому спілкуванні. Морачевський пише про «чистий, шляхетний характер Миколи, якому висловлювання власної думки єднало серця товаришів. З нас всіх він мав найбільше особистих приятелів в ППСД». Для українського соціал-демократа Володимира Темницького Микола Ганкевич – це перш за все «живий рухливий політик, пропагандист, промовець, агітатор, публіцист...».²² За Темницьким, «до відчитів мав Ганкевич спеціальний дар», говорив зрозуміло і водночас глибоко, так «що і інтелігентний слухач з цікавістю слідив за ходом думок прелегента.»²³ Зі спогадів Темницького Микола Ганкевич теж постає сповненим особистого шарму.

¹⁹ “Hankiewicz kandydatem stolicy!”, (1908). Głos, No.193, 23.08., 1.

²⁰ Tomczyk, R. (2007) Radykałowie i socjaldemokraci. Miejsce i rola lewicy w ukraińskim obozie narodowym w Galicji 1890-1914. Szczecin: Zapol, s. 379.

²¹ “Wybory w I-ym okręgu”, (1908). Głos, No.192, 22.08., 1.

²² Темницький В., «Пам'яті Миколи Ганкевича (Замість посмертної згадки)», Dilo, (1931) №179, 12.08, 3

²³ Там само.

Окрім особистих якостей Ганкевича, на виборах 1908 р. не останню роль зіграв і послідовний інтернаціоналізм Миколи Ганкевича. Міжнаціональний конфлікт мобілізував не тільки національні табори, а й противників націоналізму. Телеологія переможного націоналізму часто викривлює наше сприйняття галицьких реалій напередодні Першої світової війни. Національні культури і політичні партії там оперували в єдиному понаднаціональному політичному і культурному полі. Альтернативи націоналізму існували як на рівні понаднаціональних державних структур, так і у міжнародному соціалістичному русі. Ті, для кого войовничий націоналізм виглядав загрозою вітали кандидатуру Ганкевича. За словами Германа Діаманда, львівського польського соціаліста єврейського походження, кожен голос, відданий за Ганкевича, був «протестом проти розшалілого шовінізму».²⁴ Більше того, з точки зору Ганкевича національне визволення польського, українського та єврейського народів не були взаємнозаперечними проектами. Інтернаціоналізм Ганкевича базувався на визнанні націй, а не на їх запереченні. Починаючи з 1905 р., на львівських першотравневих демонстраціях бачимо плакати як на підтримку незалежності Польщі так і незалежності України.

Під час своєї передвиборчої кампанії у 1908 р. Ганкевич апелював до виборців усіх трьох головних львівських етнічних груп. На передвиборчих зборах він говорив по польськи з польськими робітниками і наголошував, що представляє не тільки українське, а й польське робітництво, зорганізоване в робітничі товариства, партію і профспілки. На зустрічі з єврейськими виборцями у залі єврейського ремісничого товариства Ганкевич запевняв, що любить єврейський народ і прагне його «соціально-культурного визволення».²⁵ Що стосується соціального профілю свого виборця, то Ганкевич не збирався обмежуватися виключно львівським робітництвом. Він звертався, зокрема, до «середніх шарів населення, до кустарів, ремісників, купців, урядників», закликаючи середні прошарки до спільної боротьби проти існуючої системи урядування провінцією та «проти галицьких можновладців».²⁶ Свій соціалізм він представляв як справедливість і новочесність, які протистоятимуть корумпованості, фаворитизму, надужиттям владою та реакційній упередженості політичного істеблішменту.

Єврейських виборців у Львові, через їх велику кількість, не могли ігнорувати ні консервативні, ні польські національні кандидати. Опонент Ганкевича, Рошковський, теж пробував провести зустріч зі своїми єврейськими виборцями. Напередодні зустрічі львівські соціалісти розкопали в діяльності Рошковського ознаки антисемітизму і опублікували на цю тему кілька статей у своїй газеті «Голос».²⁷ Коли 6-го вересня, в спортзалі школи імені Міцкевича, почалися збори єврейських виборців з Рошковським, присутні вибрали головуєчим львівського соціаліста Коркеса.

Коли Коркес закликав Рошковського вяснити свої погляди на єврейське питання, той у поспіху залишив зал. Збори-зустріч з кандидатом продовжувалися без кандидата і перетворилися в агітаційне зібрання на користь його опонента, Миколи Ганкевича. Серед промов на підтримку Миколи Ганкевича чи не найзворушливішою

²⁴ “Mikołaj Hankiewicz przed wyborcami”, (1908). Głos, No.198, 29.08.1908, 2.

²⁵ “Tow. Hankiewicz przed wyborcami żydowskimi”, (1908). Głos, No.203, 4.09.1908, 2.

²⁶ “Z mowy towarzysza Mikołaja Hankiewicza”, (1908). Głos, No.204, 5.09.1908, 3.

²⁷ “Bartoń i Roszkowski. Spółka antysemita”, (1908). Głos, No.205, 6.09., 3.

²⁸ “Ostatnie zgromadzenie Roszkowskiego”, Głos, No.206, 8.09., 3-4.

була промова адвоката д-ра Ляндеса. Ляндес запевнив присутніх, що «не є соціальним демократом, ніколи не належав до соціалістичної партії – а мимо того з цілого серця є за кандидатурою Ганкевича (Оплески). Не тому, що Ганкевич є соціальним демократом, а тому що соціальним демократом є Микола Ганкевич. (Жваві оплески). Знаю того чоловіка більш як двадцять років, знаю його глибокі знання, його незломний характер і знаю, що столиця краю отримає в ньому енергійного і красномовного заступника. Особливо львівські євреї лавою підуть вибирати Ганкевича, бо отримують в ньому великого захисника ідеї рівноправності».²⁸ На закінчення зборів присутні ухвалили рішення підтримати Миколу Ганкевича і голосувати за нього на виборах.

Миколу Ганкевича з єврейською громадою міста пов'язували не тільки принципове заперечення будь-яких проявів антисемітизму, підтримка рівноправності євреїв і їхньої національно-культурної самоорганізації, а й особисте життя. Ганкевич, хоч і не був одруженим, багато років перебував у тривалому партнерському зв'язку з Розою Альтенберг, соціалісткою, дочкою відомого львівського єврея, власника книгарні та видавництва. Відомий польський історик Генрик Верещицький був їхнім сином.

Повертаючись до власне виборів 1908 р., то здавалося б що головними причинами успіху Ганкевича були: бездоганна особиста репутація, красномовство, популярність у середовищі як львівських робітників так і інтелігенції, справжній інтернаціоналізм, готовність представляти як різні етнічні групи так і різні соціальні прошарки. Тим не менше, у неопублікованих рукописних записках Єнджея Морачевського, які майже не використовувалися дослідниками, знаходимо ще одну важливу деталь щодо цих виборів. Ця деталь пояснює результати голосування зовсім по іншому.

Морачевський пише: «Я взяв безпосередню участь в тій виборчій боротьбі, маючи в кишені 300 корон, хотів допомогти Миколі здобути перемогу, щоб принаймні частково винагородити розчарування, якого завдав йому в 1907 р. Ігнатій [Дашинський]. В приміщення Виконавчого Комітету я застав небувалий розгاردіаш і непорядок, достеріг з першого погляду брак сильної руки, котра б зужила сили зібраних там людей, повних найкращого бажання до зорганізованої роботи. Після того як довідався що і як було зроблено, і коли розважав що б належало робити, з ким працювати, щоб внести якийсь лад в той хаотичний бігос, ввірвався до залу товариш Давид Саламандер і подав інформацію, що обергієна Рошковського хоче з нами порозумітися. Пропонує нам на продаж 500 виборчих легітимацій за ціну 500 корон за умов ... Не дали йому закінчити. Присутні прийняли новину з найбільшим обуренням. Я схопив Саламандра за руку і майже силою випровадив його до сіней: - чи Ви втратили голову? Кажете такі речі при Миколі! Замість того щоб ними зайнятися. Маю в кишені 300 корон, знайдіть ще 200 корон і купімо ті легітимації. Але хочу бачити товар і довідатися з якої речі той драб їх продає, ще й до того за дурничку. Ведіть мене до нього. Скеруйте так розмову, щоб я міг цілу річ ясно зрозуміти.

Та обергієна була типовим євреєм в халаті, з бородою, пейза-

ми з ярмулкою. Пояснив, що ввійшов до підприємства по відголосуванню 1000 легітимаций, отриманих чи куплених від виборців. За законом, з огляду на можливість другого туру, виборець, після віддавання голосу отримує легітимацию назад з відбитою на ній виборчою комісією печаткою: “Голосовано дня ... (дата голосування)”. За кожен віддану з такою печаткою легітимацию отримує підприємець від Комітету виборчого Рошковського 15 корон. Та ціна включає все. А отже зарплату підприємцям, наймання голосувачів, організування гардеробу, винаймання помешкання для голосуючих гієн, їжу для них, а також певний ризик на який наражається той найнижчий суспільно і економічно клас гієн, котрий творять особи, що голосують відповідно переодягнені з чужими легітимациями. Коли ідуть до голосування, б’є їх без милосердя противна сторона, зокрема ППСД, а зловлені при урні мужами довіри противної сторони відсиджують ув’язнення. Підприємець мусить утримувати сім’ю ув’язненого і надати йому правничу допомогу. Це все дуже знижує зиски головного підприємця. Йому не залежить на тому хто виграє, а хто програє, лиш би заробив якнайбільше на виборах. Для того пропонує протилежній стороні половину легітимаций на наступних умовах: 1) за кожен легітимацию платимо 1 корону зі зобов’язанням повернення її з печаткою, засвідчуючою, що легітимация голосувала. 2) Мужі довіри з обох сторін перестають виловлювати виборців, котрі голосують за чужими легітимациями, 3) припиняється усілякі бійки і скидання зі сходів в Ратуші, 4) повна таємниця. Тоді отримана заплата 15 корон бруто перетвориться в 16 корон нетто [sic].

Виклав свій інтерес так ясно, так популярно, що я відразу ж перестав підозрювати в тій справі якогось обману. Зрозумів то і Саламандер. Відводить мене в сторону. Не тратячи жодного слова даю йому 300 корон і киваю головою. Саламандер бере 300 легітимаций, платить гроші і застерігає собі право до купівлі ще 200 штук, потискає руку тої обергієни, а рівночасно киває йому пальцем і поважно нагадує: “Nur redlich handeln!” (Тільки чесно поводитися!) Ніколи після того в житті не трапилося мені прикласти руки до такої нечесної оборудки, котра б закінчилася таким благородним заклинком.»²⁹

Морачевський згадує, що пізніше Саламандер зміг знайти ще 150 корон. У спогадах Морачевський каже, що оскільки різниця була десь в 50 голосів, то якби вдалося здобути ще 50 корон, «воля народу» вибрала б депутатом Миколу Ганкевича.³⁰ Насправді різниця була набагато більшою, ніж 50 голосів. 450 куплених голосів дуже добре пояснюють несподіваний успіх Ганкевича. Більше того число 450 підозріло нагадує 400 голосів, які додалися за соціалістичного кандидата у 1908 р. порівняно з 1907 р. Виглядає, що незважаючи на всі свої чесноти Ганкевич, у 1908р., отримав майже стільки голосів як і польський соціаліст у 1907 р. Результат не особливо блискучий, але й непоганий, якщо врахувати політичну атмосферу у Львові того року і факт, що Ганкевич був українцем. Не треба забувати, що за Морачевським, якщо за Ганкевича купили 450 голосів, то за Рошковського – 550, при чому куплених голосів за Рошковського могло бути й більше.

²⁹ Archiwum Moraczewskiego, Moraczewski, J. (1931) “Wspomnienia - rękopis,” z. II, cz. III, t. II-III, s. 248-250.

³⁰ Там само - 250.

Історія, описана Морачевським, виглядає правдоподібно. Що правда, тут є одне «але». Морачевський не є цілком безстороннім свідком. Він пише, що своїми діями хотів загладити провину Дашинського перед Ганкевичем. Можливо, йшлося і про відчуття його власної провини. У 1907 р. Морачевського вибрали депутатом з міського округу Стрий-Калуш, де, вже вдруге після Львова, центральний провід ППСД відхилив кандидатуру Ганкевича на користь Морачевського. Окрім того, в мемуарах Морачевського, які писалися в міжвоєнний період, Ганкевич зображений неоднозначно.

З одного боку, Морачевський не шкодує похвал на адресу Ганкевича. Ганкевич зображений як найпозитивніший українець зі всіх, кого знав автор спогадів. Саме він начебто навчив Морачевського шанувати і цінити українців як націю. З іншого боку, Морачевський не приховує своєї іронії по відношенню до Ганкевича як політичного діяча. На завершення всієї історії з купленими легітимаціями Морачевський пише: «Мені пощастило, що Микола не довідався про той бізнес. Ніколи мені б того не подарував. Найправдоподібніше, не прийняв би мандату, як і пристало типовій *«improductivité slave»* [«слов'янській непродуктивності» – франц., вислів Генрика Сенкевича].³¹ Морачевський вживає той сам вислів Сенкевича описуючи не тільки Миколи Ганкевича, а й Теофіла Меленя – ще одного провідного львівського діяча УСДП.

Морачевський зображає чільних діячів УСДП непересічними особистостями, у кого висока особиста культура і широта поглядів поєднуються з практичною чи організаційною безпорадністю.³² «Слов'янська непродуктивність» стає непродуктивністю українською. Імплицитно, безпомічним базикам зі Львова, для кого соціалістична політика зводиться до читання газет, посиденьок в улюбленій кав'ярні в пасажі Миколяша та виступів на різного роду відкритих вічах та довірочних зборах, Морачевський протиставляє себе – політика-практика, діяча-організатора, котрий не боїться роботи і видає результати.

Найцікавіше, що Морачевський з легкістю ігнорує питання етичності свого вчинку, хоч і діє за сумнівною максимою про мету, яка виправдовує засоби. Ба більше, у викладі Морачевського сумнівний вчинок перетворюється на своєрідний подвиг – він не вагається забруднити руки для досягнення своєї благородної політичної мети. За логікою тексту у таких вчинках і виявляється хист і здатності політика, чистоплюї і мрійники ж залишаються поза політикою.

Історія, переказана Морачевським, виглядає симптоматичною для періоду, коли завдяки демократизації виборчої системи галицька соціал-демократія, в першу чергу ППСД, входить в «реальну політику» і стає політичним гравцем, з яким приходиться рахуватися. Вхід у велику політику означав доступ до неофіційних каналів, закулісні переговори, таємні домовленості, підкуп і силу. Невипадково і не завжди необґрунтовано, саме в цей час опоненти соціал-демократів починають звинувачувати їх у співпраці з урядом (чи місцевою адміністрацією), у корупції та махінаціях партійного апарату. Можливо, «реальна політика» й справді вимагала

³¹ Archiwum Moraczewskiego, Moraczewski, J. (1931) "Wspomnienia - rękopis," z. II, cz. III, t. II-III, s. 248-250.

³² Archiwum Moraczewskiego, Moraczewski, J. (1931) "Wspomnienia - rękopis," z. II, cz. III, t. II-III, s. 248-250.

цього. Проте важко втриматися від симпатизування «львівським мрійникам» та ідеалістам, котрі не йшли на компроміс з власними принципами, навіть якщо ціною була політична маргіналізація.

References

- An Imperial Dynamo? CEH Forum on Pieter Judson's *The Habsburg Empire: A New History*, (2017) *Central European History* 50, Issue 2
- Archiwum Moraczewskiego, Moraczewski, J. (1931) "Wspomnienia - rękopis," z.II, cz. III, t.II-III.
- Arkusha, O. (1996) *Halytskyi Seim. Vyborchi kampanii 1889 i 1895 rr.* Lviv.
- Bartoń i Roszkowski. *Spółka antysemita*, (1908). *Głos*, No.205, 6.09.
- Binder, H. (2005). *Galizien in Wien: Parteien, Wahlen, Fraktionen und Abgeordnete im Übergang zur Massenpolitik (Studien zur Geschichte der Österreichisch-Ungarischen Monarchie, 29)*. Wien: Verlag der Österreichischen Akademie der Wissenschaften.
- Chornovol, I. (2010) 199 deputativ Halytskoho seimu. Lviv.
- Jobst, K. S. (1996) *Zwischen Nationalismus und Internationalismus: die polnische und ukrainische Sozialdemokratie in Galizien von 1890 bis 1914. Ein Beitrag zur Nationalitätsfrage im Habsburgreich (Hamburger Veröffentlichungen zur Geschichte Mittel- und Osteuropas, Bd.2)*. Hamburg.
- Judson, P. M. (2016). *The Habsburg Empire: A New History*. Cambridge, MA: Belknap Press, p. 3-4.
- Kandydatury poselskie, (1907). *Gazeta Lwowska*, №112, 16.05.
- Karolczak, K. (2002) *Lwów: miasto – społeczeństwo – kultura. Studia z dziejów Lwowa t.4*. Kraków, 165-186.
- Lozynskyi R (2005) *Etnichniy sklad naselennia Lvova (u konteksti suspilnoho rozvytku Halychyny)*. Lviv: Vydavnychiy tsentr LNU im. I. Franka.
- Mikołaj Hankiewicz przed wyborcami", (1908). *Głos*, No.198, 29.08.
- Najdus, W. (1983). *Polska Partia Socjalno-Demokratyczna Galicji i Śląska, 1890-1919*. Warszawa: Państwowe Wydawnictwo Naukowe.
- Strelbytska, C. (2015). *Hromadsko-politychna ta nauково-publiśystychna diialnist Mykoly Hankevycha (1867-1931). (Dysertatsiia na zdobuttia stupenia kandydata istorychnykh nauk)*. Lviv.
- Temnytskyi B., «Pamiaty Mykoly Hankevycha (Zamist posmertnoi zghadky)», *Dilo*, (1931) №179, 12.08.
- Tomczyk, R. (2007) *Radykałowie i socjaldemokraci. Miejsce i rola lewicy w ukraińskim obozie narodowym w Galicji 1890-1914*. Szczecin: Zapol.
- Towarzysze! Wyborcy I okręgu lwowskiego! (1908). *Głos*, No.192, 22.08.
- Tow. Hankiewicz przed wyborcami żydowskimi, (1908). *Głos*, No.203, 4.09.
- Wybory u Lvovi, (1907). *Dilo*, 18.05.1907
- Wybory w I-ym okręgu, (1908). *Głos*, No.192, 22.08.
- Zniesienie wyorku w sprawie Siczyńskiego, (1908). *Głos*, No.203, 4.09

УДК 94(477.6)«1870/1917»

Володимир Куліков*докторант історичного факультету Харківського національного університету імені В. Н. Каразіна***НЕФОРМАЛЬНІ ТРУДОВІ ВІДНОСИНИ НА
ПРОМИСЛОВИХ ПІДПРИЄМСТВАХ РОСІЙСЬКОЇ
ІМПЕРІЇ В ОСТАННІЙ ТРЕТИНІ XIX – НА ПОЧ. XX ст.**

Стаття вивчає неформальні трудові відносини на промислових підприємствах Російської імперії на матеріалах Донецько-Придніпровського економічного району протягом 1870–1917 рр. Джерельною основою дослідження є документи особового походження, доповнені матеріалами обстежень, що їх здійснили урядові комісії та земства. Встановлено, що неформальні трудові відносини проявлялись у неоформленому працевлаштуванні, маніпуляціях із заробітною платою робітника, у виконанні невідповідної обійманій посаді роботи, у корупції тощо. В основі неформальних трудових відносин була система вигравішів, зисків і взаємних ризиків, за якої кожна зі сторін мала своєрідні способи захисту своїх інтересів, що реалізувались в умовах неформальних домовленостей. Неформальні трудові практики набули поширення через низьку правову культуру не тільки працівників, але й роботодавців. Причиною їх появи також стала відсутність відпрацьованих механізмів державного контролю за дотриманням трудового законодавства.

Протягом останньої чверті XIX – поч. XX ст. частина неформальних трудових практик витіснялась формальними практиками. Це було спричинено модернізацією трудової етики учасників трудових відносин, посиленням регулятивної та контролюючої ролі держави, а головне – організаційними змінами промислових підприємств, як-от становлення великого корпоративного промислового виробництва з ієрархією найманих управителів. Але процеси формалізації трудових відносин були нелінійними й відбувались неоднаково успішно. Деякі неформальні практики виявились дуже живучими і збереглись донині.

Ключові слова: *неформальні трудові відносини; неформальні практики; неформальна економіка; Донбас; Російська імперія.*

Неформальні трудові відносини є сукупністю взаємодій між працівниками і роботодавцями, які доповнюють або замінюють офіційно встановлений порядок організації. На противагу формальним, що чітко розподіляють посадові обов'язки і спираються на формально затверджені організаційні положення, неформальні трудові практики виникають за рамками формальних правил. Видами неформальних трудових відносин є робота без оформлення трудового договору, виконання робіт, не прописаних у трудовому договорі й т. п. Неформальні трудові відносини також проявлялись у різних формах колективізму, наявно-

¹ Смидович, П. Г. (1930). *Рабочие массы в 90-х годах*. Москва: Молодая гвардия. С. 11–12; Бородкин, Л. И. (2012). Неформальные социальные практики рабочих в годы «позднего социализма»: к историографии вопроса. *Рабочие и общественно-политический процесс в России в конце XIX–XX в.: материалы VI Всеросс. научн. конф.: в 2 ч. Ч. 1*. Кострома: КГУ им. Н. А. Некрасова. С. 30–31.

² Неформальні відносини переважали також у непрофесійному середовищі.

³ Freeman, J. D. (2018). *Behemoth: A History of the Factory and the Making of the Modern World*. New York, NY: W. W. Norton & Company. Loc 118.

⁴ Donaldson, T., Preston, L. E. (1995). The stakeholder theory of the corporation: Concepts, evidence, and implications. *Academy of management Review*, 20 (1), 65–91; Miles, S. (2017). Stakeholder theory classification: A theoretical and empirical evaluation of definitions. *Journal of Business Ethics*, 142 (3), 437–459.

сті неформальних інститутів, що мали норми солідарності, особистої підтримки тощо¹.

Неформальні практики були важливою частиною системи трудових відносин в імперській Росії². Проте їхня історія залишається малодослідженою. Сучасники дивились на фабрику як на організацію, побудовану на раціональних, прогресивних принципах³. Тому неформальні відносини сприймали як прояви відсталості. Історики робітництва зосереджували увагу на історії робітничого руху, вважаючи його єдиним «справжнім» способом боротьби робітників за свої права. Неформальні трудові відносини в цьому контексті розглядали як маргінальні або навіть шкідливі. Історики бізнесу, працюючи переважно з джерелами, що їх створили підприємці, схильні трактувати наявність неформальних відносин «відсталістю» робітництва та його традиційною трудовою етикою. Проте залучення більш широкого комплексу джерел дає підстави сумніватись у справедливості протиставлення робітників як абсолютних традиціоналістів підприємцям як абсолютним модерністам.

У цій статті аналіз неофіційних трудових відносин здійснено на засадах концепції зацікавлених сторін, що пропонує погляд на організацію, між зацікавленими сторонами якої можуть бути різні відносини, які не завжди мають характер співробітництва чи однакові інтереси, а можуть бути й конкурентними⁴. Однак усі зацікавлені сторони можна розглядати як єдине суперечливе ціле, рівнодійна інтересів частин якого буде визначати траєкторію розвитку організації.

Емпіричним матеріалом дослідження є історія промисловості й робітництва Донецько-Придніпровського економічного району, або т. зв. Півдня Росії. На кінець XIX ст. цей район став основною металургійною та вугільною базою Російської імперії. Він також був місцем високої концентрації промислового робітництва й одним із центрів робітничого руху Європи. Вивчення становлення трудових відносин у Донецько-Придніпровському районі має також допомоги краще зрозуміти процеси урбанізації на території, що пізніше стане самим урбанізованим регіоном України

Будучи «неформальними», неформальні трудові відносини, звичайно, мало відображені в офіційних документах. Але спогади сучасників – передусім підприємців, інженерів та робітників – містять інформацію, достатню для вивчення предмета. Спогади та інші документи особового походження в цьому дослідженні доповнені статистичними даними, що збирали різні відомства, як-от: земства, фабрична та гірничо-інспекція.

Прояви неформальних трудових відносин

Екстремальним проявом неформальності у системі трудових відносин є робота без укладання трудового договору. У такому разі всі відносини між робітником та підприємством перебувають у сфері, не регульованій законом. Дані про масштаб використання промисловими підприємствами неоформлених робітників варіюються, але очевидно, що це було масове явище. Воно набуло особливого поширення на ранньому етапі індустріалізації впродовж

⁵ Рагозин, Е. И. (1895). Железо и уголь на Юге России. С.-Петербург: Тип. И. Гольдберга, С. 103; Шандра, В. С. та ін. (1990). У Робітничий рух на Україні (1885–1894 рр.): Збірник документів і матеріалів. Київ: Наукова думка, С. 83–84.

⁶ Ярошко, А. А. (1894). Рабочий вопрос на Юге. Его прошедшее, настоящее и будущее. Москва: типо-лит. Т-ва Кушнерев и К^о, С. 76; Рагозин, Е. И. Указ. соч. С. 103; Шандра, В. С. Указ соч., С. 83–84.

⁷ Плинність робітництва на промислових підприємствах була вкрай високою: склад робітників часто змінювався кілька разів протягом року.

⁸ Стат. отд-ние Екатеринослав. губ. земской управы. (1886). Сборник статистических сведений по Екатеринославской губернии. Т. 3: Славяносербский уезд. Екатеринослав: Тип. Я. М. Чаусского, С. 376.

1870–1880-х років⁵. Переважна частина неоформлених робітників були так зв. «безпаспортними», тобто такими особами, які прийшли на заробітки без дозволу адміністрації за місцем прописки.

Промисловці нарікали на низьку трудову дисципліну безпаспортних робітників, але водночас повсюдно брали їх на роботу. Це звільняло підприємства від будь-яких зобов'язань за соціальними гарантіями, а також зводило транзакційні витрати на укладання трудового контракту до мінімуму. Офіційно непрацевлаштовані робітники були позбавлені можливості скаржитись на найбільш кричущі випадки шахрайства, як-от багатомісячне затримання виплати зарплати, нелегальні штрафи або обважування у копальневих крамницях⁶. З другого боку, приймаючи на роботу неоформлених робітників, роботодавець також ризикував. У разі виконання працівником трудових обов'язків неналежним чином, роботодавець не міг офіційно пред'явити йому претензії, оскільки офіційно вони не перебували у трудових відносинах. Роботодавець міг лише звільнити неугодного робітника без виплати заробітної плати.

Для робітника неоформлене працевлаштування означало нестабільне становище та повну відсутність соціальних гарантій. Документально фіксована угода, навіть складена якнайкраще для роботодавця, ставила його в певні рамки. Натомість відсутність офіційно оформлених умов найму призводила до неможливості контролю за дотриманням умов праці як з боку працівника, так і з боку зовнішніх контролювальних організацій, як-от фабричної інспекції або окружних гірничих інженерів.

Ще однією поширеною формою неформальних відносин на промислових підприємствах другої чверті XIX ст. були різні маніпуляції підприємств із зарплатами робітників, наприклад невчасна виплата або виплата членам родини замість самого працівника. Затримання зарплати було одним із головних способів віднадити робітників від полишення роботи без попередження, а отже, профілактикою плинності робочої сили⁷. Затримуючи заробітну плату за кілька місяців, підприємства ставили робітника в умови, за яких він втрачав усю зароблену суму, якщо полишав роботу без попередження. Статистичне вивчення Катеринославського губерньського земства вугільних підприємств Слов'яносербського повіту в середині 1880-х років встановило, що затримання заробітної плати на два-три місяці було нормою. Статистики зазначили, що це було зроблено, щоб «у будь-який спосіб утримати робітників у межах каторжної праці»⁸.

З початку 1890-х років закон категорично забороняв затримання заробітної плати, зобов'язуючи промисловців виплачувати робітникам зарплату щомісяця. Проте наявність трудових конфліктів, які періодично траплялись на Донбасі та Придніпров'ї на початку XX ст. через несвоєчасну виплату зарплати, свідчить, що ця традиція остаточно не зникла. Наявність практики затримання виплат зарплати визнавали й окремі представники державної влади, а також самі промисловці. Державна комісія під головуванням таємного радника Олександра Штофа, що вивчала становище гірників на Півдні Росії 1900 р., знайшла низку порушень у штра-

⁹ Штоф, А. А. (1900). Доклад Комиссии, образованной по распоряжению г. министра земледелия и государственных имуществ под председательством члена Горного совета, тайного советника А. А. Штофа для исследования положения горнорабочих на Юге России. Харьков: б.и., С. 6, 9.

¹⁰ Комиссия по исследованию положения горнорабочих Юга России 20 апреля 1905 г. Государственный архив Российской Федерации, Москва (ГАРФ). Ф. 7952. Оп. 6. Д. 120. Л. 112.

¹¹ Демченко, М. В., Слюдікова, М. В. (1965). Робітничий рух на Україні в роки реакції (червень 1907 – жовтень 1910 р.). Збірник документів. Київ: Наукова думка, С. 35.

¹² Фенин, А. И. (1938). Воспоминания инженера. К истории общественного и хозяйственного развития России (1883–1906 гг.). Прага: б.и., С. 53.

¹³ Тимофеев, П. Т. (2000). Чем живет заводской рабочий. Антология социально-экономической мысли в России: Дореволюц. период. С.-Петербург: Рус. христ. гуманит. ин-т. С. 761, 761–762.

¹⁴ Тимофеев, П. Т. Указ. соч., С. 774

¹⁵ Тимофеев, П. Т. Указ. соч., С. 777.

¹⁶ В таких умовах можна було б очікувати поширення сексуальних домагань управителів щодо жінок-робітниць, або використання жінками сексуальності для отримання певних привілеїв. На жаль, цей сюжет неможливо дослідити через відсутність відомостей у джерелах. Жінки становили менше 3% робітництва вугільної та металургійної промисловості Донбасу. Очевидно, їх участь у трудових відносинах вважалась сучасниками настільки незначною, що жіноцтво в джерелах згадується майже виключно в контексті опису поганих житлових умов робітничих поселень. У фольклорних творах згадки про залицяння чи використання сексуальності у відносинах з управителями також не зустрічається. Див.: Пясковский, А. В. (1927). Коллективная пролетарская поэзия. Песни Донбасса. Москва: Государственное издательство, 1927.

¹⁷ Горняк, Н. (1902). *Жизнь одного углекопа: Автобиограф. очерк*. Харьков: типо-лит. «Печ. Дело». С. 24; Фенин, А. И. Указ. соч., С. 55; Тимофеев, П. Т. Указ. соч., С. 774.

фуванні робітників, коли всупереч закону адміністрація практикувала стягнення з робітників за виробничий брак або утримувала частину заробітку на будівництво релігійних споруд⁹. Подібні порушення виявила також інша урядова комісія з вивчення становища гірників 1905 р.¹⁰ Начальник Катеринославського губернського жандармського управління полковник Шредель 21 червня 1907 р. повідомляв у департамент поліції, що «останнім часом на багатьох копальнях спостерігається несвоєчасна виплата робітникам заробітної плати, що могло спричинити страйки»¹¹.

Гірничий інженер Олександр Фенін, керівник однієї з великих копалень у Макіївці в середині 1890-х років, згадував, що «всупереч закону» підприємство виплачувало робітникам зарплату не щомісяця, а двічі на рік. Фенін зізнається, що вони навіть практикували переказ коштів, що їх заробив робітник, «на батьківщину», тобто його сім'ї, яка мешкала в селі¹². Обидві ці практики – і затримання виплати зарплати, і відмова видавати зарплату робітникам на руки – були незаконні, але Фенін був впевнений, що це робили для блага самих робітників, щоб уберегти їх від пропивання грошей.

Одним з проявів неформальності трудових відносин було виконання співробітником роботи, що не відповідала обійманій посаді. Зарплату робітникам мали нараховувати згідно з табельними розцінками. На практиці розмір зарплати залежав від безлічі чинників, більшість з яких не підлягала контролю з боку робітників. Часто їм доводилось працювати, слідуєчи усним вказівкам безпосереднього начальника, і тоді оплату здійснювали за фактом виконання завдань¹³. Сучасник Петро Тимофєєв зазначав, що «майстер – це людина, яка будь-кого зробить “щасливою”». Маючи можливість безконтрольно встановлювати розцінки, майстер може впливати на розмір заробітку кожного робітника¹⁴. Майстер на заводі або десятник в шахті могли втручатись у роботу, що її виконував робітник, змінювати завдання протягом дня, а також очікували на беззаперечне виконання своїх розпоряджень. Нерідкими були випадки, коли майстри змушували робітників виконувати роботу взагалі не пов'язану з основним виробництвом, як-от виготовлення меблів для власного помешкання¹⁵. Зате якщо робітнику вдавалося встановити добрі стосунки з безпосереднім керівником, то він міг очікувати на кращі розцінки за виконану роботу¹⁶.

Спогади робітників та інженерів пропонують чималий набір способів «загодити майстра», як-от подарунки, хабарі та й просто запобігливість¹⁷. Проте такі дії могли привести до втрати авторите-

¹⁸ Тимофеев, П. Т. Указ. соч., С. 774.

¹⁹ Воспоминания об истории Сталинского [Юзовского] завода. ГАРФ. Ф. 7952. Оп. 6. Д. 120. Л. 131-132

²⁰ Гайдук, В. А., Ляшенко, В. Г., Мозговой, В. И., Навка, И. П. (2000). Юз и Юзовка. Донецк: Кардинал. С. 173.

²¹ Цит. за: Кирьянов, Ю. И. (1971). Рабочие Юга России. 1914 – февраль 1917 г. Москва: Наука, С. 65.

²² Фенин, А. И. Указ. соч., С. 55.

²³ Жуков, Е. С. (1949). Шахтер – это звучит гордо. У Большой жизни: Рассказы знатных шахтеров о своем жизненном пути. Сталино: Сталинское обл. изд-во., С. 118.

ту серед колег-робітників, які брали на кпини надто запопадливих працівників¹⁸. У спогадах робітників Донбасу, зібраних протягом 1930-х років у рамках проекту «Історія фабрик та заводів», трапляється чимало свідчень про прояви корупції. Робітник Неймарк згадував, що для того, щоб влаштуватись на роботу, «були потрібні якісь канали [неформальні зв'язки – авт.]. Безпосередній начальник на прізвище Лоренц за прийом на роботу брав 5 руб., і потім кожному получку робітники платили йому “як данину” 2–3 руб.». Неймарк зауважував, що така практика тривала довго, «допоки штуки Лоренца не були відкриті, тоді його звільнили»¹⁹. Практики віддавати частину заробленого начальству знайшли відображення й у робітничому фольклорі:

Ты получку получай,
Штейгеров не забывай:
Рубль на сотку, два – на водку,
Три с полтиною на чай²⁰.

Про корупцію як масове явище на промислових підприємствах Донбасу свідчили й представники державної влади. Бахмутський повітовий справник писав у квітні 1916 р.: «За словами завідувача [Веровською] копальнею інженера Пирогова, зло це [хабарництво – авт.] – стара загальна хвороба усього Донецького басейну, яке звило собі міцне гніздо в цьому районі. Десятники беруть за прийом з простих робітників, за призначення на більш легкі роботи, штейгери беруть з робітників-вибійників за надання робіт на більш легкому та м'якому вугіллі»²¹.

Гірничий інженер Олександр Фенін у своїх спогадах писав, що до корупції здебільшого були схильні управлінці нижчої ланки, які були вихідцями із робітничого середовища: «безпосередньо за отриманням влади слідували розкрадання і побори – нижча братія піддавалася безжальній експлуатації, коли найкращі місця віддавали близьким родичам, а стороннім тільки за хабарі». Фенін згадує випадок, очевидцем якого він був у середині 1890-х років на копальні Іловайських у Макіївці: «Я був призначений завідувачем великої шахти “Сергій” після управління нею безграмотним “самородком” Панкратом Коваленком, колишнім шахтним десятником. Це був типовий мужик-кулак, що до того часу сильно розжирів. Уся “адміністрація” шахти складалася з його родичів і кумів. Шахтарі акуратно платили за найкращі робочі місця. Сам Панкрат так зледащів, що в шахту ніколи не спускався. Щоб уберегтись від несподіваної появи начальства, він спеціально поставив сигнальника. Дізнавшись, що “їдуть”, Панкрат натирав собі обличчя і руки вугіллям і чекав з лампою в руках біля шахти – запопадливий завідувач тільки-но “виліз” із шахти»²².

У деяких випадках примус робітників виконувати невласливі їхнім посадам завдання ставав символічним жестом і був пов'язаний з позиціонуванням керівника себе у владній ієрархії. Шахтар однієї з донбаських копалень Є. С. Жуков згадував про десятника, свого безпосереднього начальника: «Діставалося нам, саночникам, від цього нелюда. Те, що він без докорів сумління обдурював нас, це одна справа, але Фетисов мав і іншу гидку звичку: любив, щоб його на санчатах із забою в штрек возили. А людиною він був огрядною і високого зросту»²³. Очевидно, що, крім «небажання

повзати у тісних забоях», примус інших робітників возити його в санчатах мав продемонструвати владу десятника над своїми підлеглими.

Самі керівники також подекуди практикували виконання невластивих обійманій посаді дій. Сучасники залишили низку спогадів про інженерів та майстрів, що не боялися засукати рукава і показати робітникам, як треба виконувати ті чи ті прості фізичні роботи. Металург Іван Бардін, який познайомився 1912 р. з начальником доменного цеху Юзівського заводу Михайлом Кураком, так описував звичку останнього хизуватись своїми практичними вміннями: «Йде, бувало, Курако цехом, і якщо побачить, що який-небудь робітник виконував не так, як потрібно, завдання, то, не соромлячись, брав лопату і показував, як треба працювати». За словами Бардіна, Курако пояснював це необхідністю краще знати справу і можливістю правильно прийняти рішення в неоднозначній ситуації, бо інакше не буде впевненості у справі, а це – «скандал, катастрофа, з вас сміються робітники, ви назавжди втратили авторитет»²⁴. Подібні спогади залишив доменщик Нікополь-Маріупольського заводу Н. Л. Ємельянов про інженера Джуліана Кеннеді на Нікополь-Маріупольському заводі: «Кеннеді і за молот брався, і за лом, сам фурми міняв, знав водопровідну справу»²⁵. Очевидно, такі дії, крім навчальної функції, мали символічно-ритуальний характер. Демонструючи робітникам, що він сам знає і може зробити те, що від них вимагає, керівник легітимізував свою владу і підвищував авторитет.

Символічні дії подекуди використовували робітники для делегітимації влади їхніх начальників. Одним з таких поширених заходів було насильницьке вивезення майстра або керівника з приміщення цеху на тачці. Докладно цю практику описав Петро Тимофеев: «Розправі з майстром передусь звичайно змова однодумців. Вони завчасно готують тачку й мішок. Мішок навмисне намагаються чимось вимазати: нафтою, сажею, брудом або просто вибирають мішок з-під вугілля. Зачекавши момент, коли майстер проходить по майстерні, один або двоє робітників підкрадаються до нього і накидають мішок на голову. Потім до них підбігає ще кілька людей і остаточно напинають мішок на майстра. Щойно надягнуть на нього мішок, підвозять тачку і його, як який-небудь вантаж, звалюють на неї і везуть під загальний регіт і свист»²⁶. Метою такого акту насильства було моральне приниження начальника, який надто «зарвався», і в такий спосіб робітники намагались його «приструнчити». Цю форму протесту широко практикували і на Донбасі, подекуди навіть щодо представників вищої адміністрації. 1905 р. робітники Юзівського заводу вивезли на тачці із заводського цеху і скинули на шлакове звалище директора підприємства Джона Андерсона²⁷.

Символічні дії відіграли важливу роль у взаєминах між адміністрацією та робітниками. Олександр Фенін пригадував ситуацію, мимовільним свідком якої він став: розмовляючи з інженером Л. Г. Рабиновичем, один робітник не тільки палив, що «як таке тоді вважали зухвалістю», але пускав дим, не відвертаючи обличчя. Рабинович вихопив цигарку з рота робітника і викинув її. Фенін зауважує, що він «бачив по очах натовпу [робітників], що

²⁴ Бардин, И. П. (1939). Жизнь инженера. Новосибирск: Новосибирское обл. изд.

²⁵ Яруцкий, Л. Д. (1997). «Никополь» и «Провиданс». Мариуполь: б.и., С. 18–19.

²⁶ Тимофеев, П. Т. Указ. соч., С. 776.

²⁷ Нестерцов, В. Д., Нестерцова, С. М., Щербинина, Е. В. (2007). Деловая элита Донбасса XIX–начала XX века. Донецк: ООО «Юго-Восток, Лтд», С. 154.

²⁸ Фенин, А. И. Указ. соч., С. 53.

²⁹ Потолов, С. И. (1963). Рабочие Донбасса в XIX веке. Ленинград: Изд-во АН СССР, С. 239.

³⁰ Романов, П. В. (2005). Промышленный патернализм в системе социальной политики предприятий. У Журнал исследований социальной политики, 3(3), С. 290.

³¹ У текстах, створених підприємцями та управителями, робітники часто характеризуються як відсталі, неорганізовані, такі, що потребують контролю та опіки. Див., наприклад: Авдаков, Н. С. (1904). О мерах к обеспечению горных промыслов рабочими руками и об урегулировании продажи водки в районе горных промыслов. У Труды XVIII съезда горно-промышленников Юга России. Харьков., С. 356.

³² М-во финансов. (1904). Свод отчетов фабричных инспекторов за 1902 год. С.-Петербург: тип. В. Ф. Киршбаума., С. XVII.

³³ Тимофеев, П. Т. Указ. соч. С. 775; Ворошилов, К. Е. (1968). Рассказы о жизни (Воспоминания). Кн. 1. Москва: Политиздат., С. 63.

³⁴ Смидович, П. Г. Указ. соч., С. 20.

вони не тільки зрозуміли, але й схвалили вчинок Рабиновича»²⁸. За інших обставин такі дії інженера могли б спричинити обурення робітників, як це сталося на Горлівському машинобудівному заводі 3 квітня 1899 р., коли робітники котельні припинили роботу на знак протесту проти дій бельгійського майстра, що вирвав цигарку з рота одного з робітників²⁹. Паління цигарки в присутності начальства вважалось грубістю, але в цьому випадку воно не було умисним жестом прояву неповаги до майстра. Замість того, щоб зробити зауваження або оштрафувати робітника, майстер проявив надмірну агресію, що й спричинило незадоволення товаришів атакованого робітника.

Багато з названих видів неформальних трудових відносин мали патерналістські ознаки. Патерналістський тип трудових відносин ґрунтувався на принципах, що асоціювали організацію з патріархальною громадою або великою родиною, де присутні батько-благодійник і його діти – працівники, які отримують допомогу у вирішенні найширшого кола проблем. Такі відносини характеризуються приматом колективу над індивідом, жорсткою внутрішньою ієрархією, немонетарними формами мотивації праці тощо³⁰. На практиці це означало дисциплінованість та слухняність робітників, що, як діти, мають слухати батька. Навіть якщо його накази є неприємними або їх логіка не зрозуміла, все одно треба було їх виконувати, адже промисловець-патерналіст робить це заради блага самих робітників. Орієнтація на дружні та емоційні взаємини з керівництвом були типовою рисою патерналістських відносин.

Промисловець-патерналіст дивиться на робітників як на дітей³¹, яких треба карати «для їх же блага» за неправильні дії (тобто дії всупереч очікуванням начальника). Тому лайка, а подекуди навіть застосування фізичної сили були доволі поширеним явищем у системі трудових відносин. Фабричний інспектор Катеринославської губернії відзначав, що сутички здебільшого трапляються між робітниками та майстрами, їхніми безпосередніми керівниками. Інспектор характеризував цих представників низової адміністрації як людей, що «за своєю освітою і вихованням переважно недалеко пішли від простих робітників <...> люди дуже грубі, майстри ці дуже часто допускають в поведженні з робітниками непростий лайку і навіть вдаються до кулачної розправи»³².

На основі спогадів сучасників складається враження, що ці явища були здебільшого типові для низової управлінської ланки³³, але подекуди траплялися свідчення і про грубість вищого керівного складу підприємств. Петро Смидович, який працював на Керченському заводі впродовж 1898–1899 рр. згадував, що «ставлення начальства і майстрів [до робітників] загалом на південних заводах просто обурливе. З вуст самого директора Керченського заводу інженера Небогіна так і рветься: “Мать, мать и мать”»³⁴.

В обмін на персональну лояльність робітники очікували на персональну допомогу від керівництва у складних життєвих ситуаціях. В умовах відсутності універсальної системи соціального страхування, допомога робітнику в разі втрати працездатності залежала від доброї волі начальства. Промисловці часто також

особисто опікувались облаштуванням освітніх та культурних закладів, оскільки вважали просвіту найкращим способом допомоги робітникам. Отже, хоча в літературі патерналізм здебільшого розглядається як негативне «відстале» явище, робітники мали з цього зиск і вміло користувалися ситуацією. В умовах зародкового стану системи соціального страхування патерналізм для промисловця ставав дієвим механізмом завоювання лояльності робітників, а для робітника отриманням бодай якоїсь допомоги у скрутному становищі.

Причини поширення

Феномен неформальних трудових відносин у промисловості неможливо зрозуміти без аналізу ще одного учасника цих відносин – держави, яка встановлювала закони у трудовій сфері та контролювала їх виконання. Поширенню неформальних трудових практик значною мірою сприяла слабка ініціатива російського уряду в сфері регулювання трудових відносин. До 1880-х років трудові відносини майже не регламентували. Державна влада вважала трудові відносини на приватних підприємствах внутрішньою справою між підприємцями та робітниками і втручалась лише тоді, коли з'являлась загроза соціальній та політичній стабільності. Фабричний інспектор Іван Янжул зазначав, що взаємні права та обов'язки промисловців і робітників «вкрай невизначені, що призводить до свавілля і значних незручностей для обох сторін»³⁵. «Невизначеністю», тобто слабкою формалізованістю, характеризували відносини промисловців та робітників й інші сучасники, зокрема самі підприємці та наймані керівники³⁶.

Більшість базових законів у сфері трудового законодавства набула чинності тільки наприкінці 1890-х років. Правила найму та звільнення робітників, а також їх штрафування було врегульовано законом 1886 р., що на території Катеринославській губернії набув чинності 1897 р. Тривалість робочого дня обмежена законом 1897 р., компенсація втрати працездатності внаслідок виробничої травми законом 1903 р., лікарняні та декретна компенсація введені законом 1912 р.³⁷

Закон 1886 р. «Про взаємні відносини фабрикантів і робітників», що для гірничозаводських підприємств набув чинності 1892 р., став першим значним кроком на шляху формалізації трудових відносин. Закон зобов'язував промисловців публікувати правила внутрішнього розпорядку на видноті. Усі робітники протягом семи днів після працевлаштування мали отримати розрахункові книжки, в які записували строки найму, розмір заробітної плати та принципи її виплати, а також витяги з правил внутрішнього розпорядку і трудового законодавства. У розрахункові книжки заносили всі виплати заробітної плати, а також суми стягнень з поясненням причин³⁸. До прийняття цього закону трудові відносини між підприємством та робітниками ґрунтувались на двосторонніх, часто усних домовленостях.

Не дивно, що масові трудові конфлікти на Донбасі протягом 1870–1880-х років траплялись здебільшого через нечіткість визначення умов праці. Робітники, чий очікування щодо принципів оп-

³⁵ Янжул, И. И. (1907). Из воспоминаний и переписки фабричного инспектора первого призыва: материалы для истории русского рабочего вопроса и фабричного законодательства. С.-Петербург, С. 48–49.

³⁶ Фелькнер, И. Ф. (1861). Взгляд на состояние каменноугольной промышленности в Земле Войска Донского и об антрацитовом Грушевском месторождении. У *Горный журнал* (3). С. 414; Булычев, Н. (1884). Горнорабочий вопрос на Юге России. У *Горный журнал*, (4), С. 104–105; Фомин, П. И. (1915). *Горная и горнозаводская промышленность юга России. Т. I. История горной и горнозаводской промышленности юга России со времени возникновения до восьмидесятих годов прошлого века*. Харьков: Тип. Б. Бенгис., С. 114–115; Фенин, А. И. Указ. соч., С. 49.

³⁷ Див.: Валетов, Т. Я. (2007). Фабричное законодательство в России до Октябрьской революции. У *Экономическая история. Обзорение*, (13), С. 34–44.

³⁸ Громан, В. В. (1915). Устав о промышленном труде. Петроград: изд. юрид. кн. склада «Право», С. 89–90, 93.

³⁹ Потолов, С. И. Указ. соч., С. 181; Шандра, В. С. Вказ. праця, С. 114, 116.

⁴⁰ Валетов, Т. Я. Указ. соч., С. 41.

⁴¹ Валетов, Т. Я. Указ. соч., С. 43.

⁴² Лунц, М. Г. (1909). *Из истории фабричного законодательства, фабричной инспекции и рабочего движения в России*. Москва: тип. «Печ. Дело», С. 8.

⁴³ Цит. за: Куприянова, Л. В. (1996). Российские предприниматели и проблемы социального страхования 1880-1905 годы. У *Отечественная история*, (5), С. 50.

⁴⁴ Латыпова, Г. С. (2008). Неформальные трудовые отношения: понятие и особенности. У *Известия Волгоградского государственного педагогического университета*, (3), С. 78.

⁴⁵ Бородкин, Л. И. Указ. соч., С. 31.

лати праці виявлялись невинуватими, вимагали від підприємств задовольнити їх вимоги. Конфлікт робітників Новоросійського товариства в Юзівці у квітні 1875 р. та страйк шахтарів Рутченковських копалень у травні 1887 р. сталися через те, що підприємства не підвищили розцінки праці на літній сезон. Розцінки підвищувались у попередні роки, тому шахтарі обурилися відмові³⁹. Сезонне підвищення норм оплати праці не було передбачено формальними правилами, але воно було очікуваним, тому шахтарі вважали порушення традиції несправедливим кроком і вдалися до насильницьких дій.

Крім запізнілості, російському трудовому законодавству були притаманні й інші недоліки. Типовою рисою законів, що регламентували трудові відносини на промислових підприємствах, була слабкість їх контролю, навіть після створення фабричної інспекції та інституту окружних гірничих інженерів. Чимало розпливчастих формулювань дозволяли промисловцям обійти закон. У разі порушень покарання підприємців були номінальними й не відповідали характеру порушень⁴⁰.

Промисловці скаржились на невизначеність відносин з робітниками, але водночас чинили запеклий опір ухваленню фабричних законів, навіть абсолютно своєчасних та необхідних. Тому в багатьох випадках від проектів законів до їх реалізації минали роки⁴¹. Очевидно, промисловці хотіли бачити від уряду закони, які б допомогли їм прикріпити робітника до робочого місця і дисциплінувати його. Водночас вони намагались ухилитись від соціальної відповідальності за своїх робітників. Тільки під впливом робітничого руху уряд та промисловці ставали більш поступливими у справі законодавчого регулювання страхування робітників⁴². За словами російського державного діяча Сергія Вітте, «спонукою до порушення робітничого питання послужили не теоретичні роздуми, а заворушення у Царстві Польському, страйки і широка хвиля соціалістичної пропаганди, що хлинула з Заходу»⁴³.

Не дивно, що в таких умовах на промислових підприємствах набули поширення неформальні трудові практики. Неформальні відносини розквітають у середовищі, де трудове законодавство або є нерозвиненим, або навпаки, відносини є надто зрегульованими. Інакше кажучи, неформальність поширюється там, де формальні правила не можуть ефективно регулювати трудові відносини. Неформальні відносини або доповнюють формальні, компенсуючи прогалини та неоднозначності трудового законодавства, або повністю чи частково його замінюють⁴⁴. Неформальні практики не обов'язково незаконні, але вони не визнані наявним законодавством. Вони проявляються «в щілинах» між офіційними нормами⁴⁵.

Інституційні зміни

Протягом останньої чверті XIX – поч. XX ст. частина неформальних трудових практик витіснялись практиками формальними. Євген Рагозін, який влітку 1894 р. відвідав південні металургійні заводи та понад 30 вугільних копалень, на деяких передових підприємствах побачив переломну тенденцію. За його словами, «з роз-

⁴⁶ Рагозин, Е. И. Указ. соч., С. 103.

⁴⁷ Миронов, Б. Н. (1999). Послал Бог работу, да отнял черт охоту. Трудовая этика российских рабочих в пореформенное время. У Социальная история. Ежегодник. 1998–1999. Москва: РОССПЭН, 1999, С. 279.

витком [соціальної] інфраструктури почали з'являтися робітники із паспортами і відповідно на легальному становищі. Змінились і відносини між робітниками та підприємцями. Якщо для першої хвилі робітників достатньо було найпримітивнішої інфраструктури та горілки, то наступний тип вже вимагав регулярної платні⁴⁶.

Формалізація трудових відносин у російській промисловості протягом останньої третини XIX – поч. XX ст. в літературі здебільшого пов'язується з модернізацією трудової етики робітників⁴⁷. Проте вона б пояснювала формалізацію трудових відносин, якщо б йшлося про одних і тих самих робітників. Але пролетаризація не була лінійним процесом. Багато трудових іммігрантів, пропрацювавши деякий час на промислових підприємствах, повертались в село, а на їх місце приходили інші. Плинність робітництва на підприємствах Донбасу та Придніпров'я впродовж 1910-х років була, напевно, меншою, ніж протягом 1880-х, але все одно дуже інтенсивною. Тому ознаки модернізації трудової етики робітників можуть також свідчити про модернізацію села, з якого й упродовж 1910-х років промисловість черпала більшість людських ресурсів. З другого боку, скарги підприємців на традиціоналізм робітників трапляються також упродовж 1910-х років.

Тому причини формалізації трудових відносин варто шукати також в інституційних змінах, спричинених змінами в організації промислових підприємств. Протягом 1880–1917 років у Російській імперії відбувається становлення великого корпоративного промислового виробництва, для якого типовим було домінування асоційованих форм капіталу, що делегував управління найманим керівникам. Великі корпорації концентрують значний фінансовий та людський капітал. Збільшення кількості робітників підприємства спричинює те, що керівник не може контролювати всіх робітників персонально, тому виникає ієрархія управління та технології контролю трудової дисципліни (трудова книжка, робочі жетони тощо). Збільшення розміру організації витісняло патерналізм, що був притаманний передусім невеликим організаціям, де встановлювались особистісні відносини між підприємцем і робітниками. З появою великих корпорацій та ієрархії найманих менеджерів відносини між адміністрацією та робітниками ставали все більш формалізованими. Наймані управлінці були менше зацікавлені в тому, щоб грати роль господарів міста, а на робітників дивились більше як на партнерів, а не на дітей.

Неприборкане свавілля дикого капіталізму перестало влаштувати передусім великі корпоративні підприємства, які потерпали від плинності робочої сили. Безпаспортні робітники були недисципліновані, крали інструменти, кидали роботу без попередження, що призводило до уповільнення виробництва. Переваги офіційно працевлаштованого кваліфікованого робітництва переважали над безправним невимогливим робітництвом, що перебувало у повній владі підприємств.

Відповідно змінилась і система наймання й організації роботи. На ранньому етапі індустріалізації переважала артільна організація праці⁴⁸. Наймаючи робітників не індивідуально, а групою, компанія заощаджувала на функції контролю та розподілу, бо ар-

⁴⁸ Сборник статистических сведений по Екатеринославской губернии ... С. 366.

⁴⁹ Відносини всередині артілі будувались на принципі рівності її учасників. Виборний староста безпосередньо взаємодіяв із штейгером, отримував наряди на роботу та зароблене на всю артіль. Часто староста переставав працювати в шахті й перетворювався тільки в організатора робіт, але за неписаним правилом отримував рівну частину заробленого артіллю. Див.: Закс, А. Б. (1955). Труд и быт рабочих Донбасса. Историко-бытовые экспедиции. 1951–1953: Материалы по истории пролетариата и крестьянства России конца XIX – начала XX века. 1951–1953 гг. Москва: Госкультпросветиздат, С. 90.

тіль на чолі з підрядником брала цю функцію на себе. Всередині артілі усі відносини відбувались на основі усних домовленостей⁴⁹. Однак за артільного способу наймання робітників компанія мала обмежений контроль кваліфікації і трудової дисципліни окремих членів, тому згодом компанії схильні були укладати договори безпосередньо з робітниками, оскільки це давало можливість підприємцям контролювати якість робочої сили. Крім того, ускладнення технологій виробництва підвищує вимоги до низової ланки управління. Тому на зміну артільному старості як неформальному лідеру приходить формальний керівник – десятник або майстер, чий відносини з робітниками регламентовані правилами внутрішнього розпорядку підприємства.

Становлення трудового законодавства, а також виникнення державних контролювальних організацій, як-от Губернські по фабричним (з 1899 по фабричним і гірничозаводським) справам присутствія, фабрична та гірнична інспекція також сприяли формалізації трудових відносин. Закони про соціальне страхування від 1903 та 1912 років помістили проблему компенсації втрати працездатності внаслідок виробничих травм та хвороби у формальну площину. До 1903 р. в Російській імперії не було єдиної стратегії забезпечення робітників, постраждалих від нещасних випадків на виробництві. Підприємства мали компенсувати робітнику втрату працездатності тільки якщо він доводив у суді, що це сталося з вини підприємства. На практиці робітникам було складно довести провину підприємства. Більшість установ, які надавали допомогу покаліченим робітникам, функціонували на благодійні пожертви. Діяв принцип «ти мені, я тобі». В обмін на лояльність робітник розраховував на допомогу від компанії у скрутних ситуаціях. Закони про страхування 1903 та 1912 років встановили формалізовану систему соціального страхування.

Між тим інституційні зміни були нелінійними й відбувались неоднаково успішно. Поява великих корпорацій з ієрархією найманих менеджерів ослабила патерналістські відносини між власником та робітниками. Проте й у великих організаціях патерналізм не зник, зберігшись на рівні керівників, які безпосередньо контактували з робітниками. Металург Іван Бардін так описував взаємини начальника доменного цеху Юзівського заводу Михайла Курака з підлеглими (близько 1912 р.): «Робітники любили Курака, й жодне весілля, хрестини чи якесь інше сімейне торжество не обходилося без його участі. У гості до робітників Курака ходив за просто, як своя людина. Він пив із ними горілку, сміявся, жартував і бавив дітлахів»⁵⁰.

На багатьох підприємствах зникла практика дарувати подарунки й підлещуватись до начальства. Петро Тимофєєв зазначав: «Вітати майстра зі вступом на посаду прийнято повсюдно, хоча останнім часом, коли між майстром і робітниками починають встановлюватися суто офіційні відносини, цей звичай потроху сходить зі сцени. Молоді робітники, що переважно вже відмовились від підлабузнювання перед майстрами, не бачать потреби в дотриманні старого звичаю. Не дотримуються його й ті з майстрів, які знають свою справу і не потребують [практики] задобрювання

⁵⁰ Бардин, И. П. Указ. соч., С. 26.

⁵¹ Тимофеев, П. Т. Указ. соч., С. 774

⁵² Тимофеев, П. Т. Указ. соч., С. 757.

робітників»⁵¹. Натомість традиція новачкам пригощати нових товаришів – ставити «привальну» була дуже поширеною на промислових підприємствах. Тимофеев зазначав, що звичка ця «кепська і її складно виправдати. Під час відносно тривалого безробіття де-хто встиг і без того витратитися, а тут ще нова трата. Але вже така сила звичаю. Адже всюди прийнято завершувати пиятикою кожну торговельну угоду. Робітники в такому разі не є винятком»⁵². Отже, деякі неформальні практики виявились дуже живучими і ніякі організаційні зміни не могли їх викоринити.

Підсумки

Неформальні трудові відносини на промислових підприємствах Російської імперії протягом індустріалізації проявлялись у неоформленому працевлаштуванні, маніпуляціях із заробітною платою робітників, у виконанні співробітниками невласливої обійманий посади роботи, у корупції тощо. В основі неформальних трудових відносин була система виграшів, зисків і взаємних ризиків, за якої кожна зі сторін мала своєрідні способи захисту своїх інтересів, що реалізувались в умовах неформальних домовленостей. Знання неформальних практик та їх уміле використання ставало важливою запорукою успішного просування кар'єрною драбиною для робітника й порозуміння з робітництвом для адміністрації.

Неформальні трудові відносини були способом пристосування до умов, коли норми трудового законодавства й локальні нормативні акти організацій були не розроблені, а також не повною мірою враховували особливості реальних трудових відносин. Неформальні відносини переплітались з формальними та доповнювали їх. Неформальні трудові практики набули поширення через низьку правову культуру не тільки працівників, але й роботодавців. Їх появу також спричиняла відсутність відпрацьованих механізмів контролю за дотриманням трудового законодавства.

Протягом останньої чверті XIX – поч. XX ст. частину неформальних трудових практик витісняли практики формальні. Це було спричинено модернізацією трудової етики учасників трудових відносин, посиленням регулятивної та контролювальної ролі держави, а головне – організаційними змінами промислових підприємств. Становлення великого корпоративного промислового виробництва з ієрархією найманих управителів вимагало формалізації та професіоналізації трудових відносин. Одночасно із професіоналізацією управління та робітництва відбувається становлення системи соціального страхування, що сприяло послабленню промислового патерналізму. Разом з тим процеси формалізації трудових відносин були нелінійними й відбувались неоднаково успішно. Деякі неформальні практики виявились живучими і збереглись донині.

References

- Bardin, I. P. (1939). *Zhizn' inzhenera*. Novosibirsk: Novosibirskoe obl. izd.
- Borodkin, L. I. (2012). Neformal'nye sotsial'nye praktiki rabochikh v gody «pozdnego sotsializma»: k istoriografii voprosa. *Rabochie i obshchestvenno-politicheskii protsess v Rossii v kontse XIX–XX v.: materialy VI Vseross. nauchn. konf.: v 2 ch. Ch. 1. Kostroma: KGU im. N. A. Nekrasova* 2012, pp. 30–40.
- Bulychev, N. (1884). Gornorabochii vopros na Iuge Rossii. *Gornyi zhurnal*, (4), pp. 103–112.
- Demchenko, M. V., Sljudikova, M. V. (1965). Robitnychyj ruh na Ukraїni v roky reakcii' (cherven' 1907 – zhovten' 1910 r.). Zbirnyk dokumentiv. Kiev: Naukova dumka.
- Donaldson, T., Preston, L. E. (1995). The stakeholder theory of the corporation: Concepts, evidence, and implications. *Academy of management Review*, 20 (1), pp. 65–91.
- Fel'kner, I. F. (1861). Vzgliad na sostojanie kamennougol'noj promyshlennosti v Zemle Vojska Donskogo i ob antracitovom Grushevskom mestorozhdenii. *Gornyj zhurnal* (3), pp. 385–448.
- Fenin, A. I. (1938). Vospominaniya inzhenera. K istorii obshhestvennogo i hozjajstvennogo razvitiya Rossii (1883–1906 gg.). Prague: b.i.
- Fomin, P. I. (1915). Gornaja i gornozavodskaja promyshlennost' juga Rossii. T. 1. Istorija gornoj i gornozavodskoj promyshlennosti juga Rossii so vremeni vzniknoveniya do vos'midesjatyh godov proshlogo veka. Kharkov: Tip. B. Bengis.
- Freeman J. D. (2018). *Behemoth: A History of the Factory and the Making of the Modern World*. New York, NY: W. W. Norton & Compan.
- Gaiduk, V. A., Liashenko, V. G., Mozgovoi, V. I., & Navka, I. P. (2000). *Iuz i Iuzovka*. Donetsk: Kardinal.
- Gorniak, N. (1902). *Zhizn' odnogo uglekopa: Avtobiogr. ocherk*. Kharkov: tipo-lit. «Pech. Delo».
- Groman, V. V. (1915). *Ustav o promyshlennom trude*. Petrograd: izd. iurid. kn. sklada «Pravo».
- Janzhul, I. I. (1907). Iz vospominanij i perepiski fabrichnogo inspektora pervogo prizyva: materialy dlja istorii russkogo rabocheho voprosa i fabrichnogo zakonodatel'stva. S.-Petersburg.
- Jaroshko, A. A. (1894). *Rabochij vopros na Juge. Ego proshedshee, nastojashhee i budushhee*. Moscow: Tipo-lit. T-va Kushnerev i Ko.
- Jaruckij, L. D. (1997). «Nikopol» i «Providans». Mariupol: b.i.
- Kir'ianov, Iu. I. (1971). *Rabochie Iuga Rossii. 1914 – fevral' 1917 g.* Moscow: Nauka.
- Kuprijanova, L. V. (1996). Rossijskie predprinimateli i problemy social'nogo strahovanija 1880–1905 gody. *Otechestvennaja istorija*, (5), pp. 50–76.
- Latypova, G. S. (2008). Neformal'nye trudovye otnoshenija: ponjatie i osobennosti. *Izvestija Volgogradskogo gosudarstvennogo pedagogicheskogo universiteta*, (3), pp. 78–82.
- Lunc, M. G. (1909). Iz istorii fabrichnogo zakonodatel'stva, fabrichnoj inspekcii i rabocheho dvizhenija v Rossii. Moscow: tip. Pech. Delo.
- Miles, S. (2017). Stakeholder theory classification: A theoretical and empirical evaluation of definitions. *Journal of Business Ethics*, 142 (3), pp. 437–459.
- Mironov, B. N. (1999). Poslal Bog rabotu, da otnjal chert ohotu. Trudovaja jetika rossijskikh rabochih v poreformennoe vremja. *Social'naja istorija. Ezhegodnik. 1998–1999*. Moscow: ROSSPEN, 1999, pp. 246–286.
- M-vo finansov (1904). *Svod otchetov fabrichnyh inspektorov za 1902 god*. S.-Petersburg: tip. V. F. Kirshbauma.

- Nestercov, V. D., Nestercova, S. M., & Shherbinina, E. V. (2007). *Delovaja jelita Donbassa XIX – nachala XX veka*. Donetsk: OOO «Jugo-Vostok, Ltd».
- Piaskovskii, A. V. (1927) *Kollektivnaia proletarskaia poeziia*. Pesni Donbassa. Moscow: Gosizdat, 1927.
- Potolov, S. I. (1963). *Rabochie Donbassa v XIX veke*. Leningrad: Izd-vo AN SSSR.
- Ragozin, E. I. (1895). *Zhelezo i ugol' na Juge Rossii*. S.-Petersburg: Tip. I. Gol'dberga.
- Romanov, P. V. (2005). Promyshlennyj paternalizm v sisteme social'noj politiki predpriyatij. *Zhurnal issledovanij social'noj politiki*, 3(3), pp. 287–325.
- Shandra, V. S. ta in. (1990). *Robitnychyj ruh na Ukraini (1885–1894 rr.)*: Zbirnyk dokumentiv i materialiv. Kiev: Naukova dumka.
- Shtof, A. A. (1900). Doklad Komissii, obrazovanoj po rasporyazheniju g. ministra zemledelija i gosudarstvennyh imushhestv pod predsedatel'stvom chlena Gornogo soveta, tajnogo sovetnika A. A. Shtofa dlja issledovanija polozhenija gornorabochih na Juge Rossii. Kharkov.
- Smidovich, P. G. (1930). *Rabochie massy v 90-h godah*. Moscow: Molodaja gvardija.
- Stat. otd-nie Ekaterinosl gub. zemskoj upravy. (1886). *Sbornik statisticheskikh svedenij po Ekaterinoslavskoj gubernii. T. 3: Slavjanoserbskij uezd*. Ekaterinoslav: Tip. Ja. M. Chausskogo.
- Timofeev, P. T. (2000). Chem zhivet zavodskoj rabochij. *Antologija social'no-jekonomicheskoy mysli v Rossii: Dorevoljuc. period*. S.-Petersburg: Rus. hrist. gumanit. in-t, pp. 744–779.
- Valetov, T. Ia. (2007). Fabrichnoe zakonodatel'stvo v Rossii do Oktjabr'skoi revoliutsii. *Ekonomicheskaja istoriia. Obozrenie*, (13), pp. 34–44.
- Voroshilov, K. E. (1968). *Rasskazy o zhizni (Vospominaniia)*. Kn. 1. Moscow: Politizdat.
- Zaks, A. B. (1955). Trud i byt rabochikh Donbassa. *Istoriko-bytovye ekspeditsii. 1951–1953: Materialy po istorii proletariata i krest'ianstva Rossii kontsa XIX – nachala XX veka. 1951–1953*. Moscow: Gosizdat, pp. 80–108.
- Zhukov, E. S. (1949). *Shahter – jeto zvuchit gordo. Bol'shaja zhizn': Rasskazy znatnyh shahterov o svoem zhiznennom puti*. Stalino: Stalinskoe obl. izd-vo, p. 118.

Volodymyr Kulikov

INFORMAL LABOR RELATIONS WITHIN THE INDUSTRIAL ENTERPRISES OF THE LATE RUSSIAN EMPIRE

The article presents a study of informal labor relations within the industrial enterprises of the Russian Empire based on materials from the Dnieper-Donets region during the period 1870–1917. The analysis is based on narrative writings created by the entrepreneurs and workers as primary sources, supplemented by analytical data collected by the zemstvo and state commissions. The article demonstrates that informal labor relations took various forms such as informal employment, manipulation with the workers' wages, requiring and performing activities which were not listed in the employment contract, and corruption. The combination of mutual benefits and risks for the main stakeholders determined the system of informal labor relations. The omnipresence of these informal practices was due to the ignorance of both the employees and the employers concerning the relevant legislation. Inefficient

state control over labor law also contributed to the expansion of informal institutions.

During the last quarter of the nineteenth and early twentieth century, formal practices dislodged some informal variations. It happened due to the modernization of the work ethic on both the workers' and the industrialists' side, the strengthening of the regulatory and controlling role of the state, and, most importantly, the organizational changes within the industrial enterprises. The rise of large modern industrial enterprises with a hierarchy of salaried managers demanded a system of new, more formal labor relations between the employers and employees. However, the formalization of labor relations in the industrial enterprises in Russia was not a linear process. Some informal practices proved to be very viable and have survived to-date.

Key words: *informal labor relations, informal economy, informal employment, the Donbas, Late Russian Empire.*

РЕВОЛЮЦІЯ 1917–1921 РОКІВ У МІСТІ

БЕЗПОРАДНЕ ТА КРИТИЧНО ВАЖЛИВЕ. МІСТО В РЕВОЛЮЦІЙНІ РОКИ

Інтерв'ю з Владиславом Верстюком, доктором історичних наук, професором, завідувачем відділу історії Української революції (1917–1921 рр.)

Питання задавали Володимир Шевченко та Тетяна Водотика

Володимир Шевченко: *У якому вигляді міські центри в Україні вступають у період революції? Як змінився їхній вигляд, соціальна структура, демографічна ситуація протягом Першої світової війни?*

Владислав Верстюк: В Росії – це не промисловий, а скоріше адміністративний центр. Містом називався той населений пункт, який законодавчо цей статус отримав. Бувало так, що такі великі населені пункти такі як Луганськ чи Юзівка, не маючи статусу міста, називались поселеннями, хоча були великими. А містами, як правило, були ті осередки, де зосереджувалися адміністративні органи. Це, насамперед, повітові і губернські міста. Тобто, функцією міста в Росії, було, в основному, управління.

На 1913 р., за даними Галини Басари, моєї колеги, на підросійській території України існувало 139 міст, з них було 9 губернських і 93 повітових. Тобто, окрім губернських та повітових були такі великі міста, як Миколаїв – центр генерал-губернаторства і три градоначальства, тобто міста окремі – Одеса, Севастополь і Керч. Решта були заштатними містами. У Російській імперії був один загальний перепис населення 1897 року і більшість речей, пов'язаних з демографією початку століття і навіть революцією, кореспондується з цим переписом. За 20 років, звичайно, багато чого змінилося, але доводиться користуватися цими цифрами. За даними перепису у містах України проживало лише 13% населення, тобто з 30 млн – лише 3.

Безумовно, на 1917 р. ситуація змінилася. Промислові міста та великі залізничні вузли значно вирости – такі як Луганськ, Жмеринка, Бахмач, Конотоп, значно вирости. Великих міст в Україні було всього чотири – це Київ, Катеринослав, Харків і Одеса. Одеса, найбільше місто на початку століття, але до революції Одеса і Київ практично зрівнялися в населенні, по півмільйона.

І Катеринослав, і Харків. Відсоток урбанізованості України був дещо вищий, ніж загальноросійський у європейській частині, але все одно був надзвичайно низьким. Тобто 87% населення живе в селах, а якщо ми ще повернемося до того, якими були міста, то побачимо, що сільське населення було ще більшим.

За типологією видатного географа В. П. Семенова-Тянь-Шанського¹, міста ділилися на три категорії. Це малі міста-села, до 5 тис. населення, де спосіб життя фактично був сільським, міста від 5 до 20 тис. і більше 20 тис. до 100 тис. Міста-села – їх було 85 з тих 139, про які говорив, тобто це більше половини. Середніх було всього 23 міста. Бачимо, що міста в Росії – це не зовсім те, що міста у Західній Європі. Дослідники вважають, що 70% населення міського складали українці. Це за рахунок тих міст-сіл, які мало чим відрізнялися від села. Якщо брати по висхідній, то відсоток українців у містах ставав все меншим і меншим. У Києві, Катеринославі, Одесі і Харкові за підрахунками Богдана Кравченка, число українців не перевищувало 17%.

Число письменних серед українців було нижчим, ніж серед росіян, євреїв, поляків. У державно-адміністративному апараті в Україні було 47% росіян і тільки 30% українців. В торгівлі, відповідно, 48% складали євреї і тільки 13% – українці. Тобто були диспропорції. Безумовно, що русифікаторська політика і схильність українців до землеробства відіграли тут відповідну роль. Україна була слабко соціально модернізована. І такою вона фактично підійшла до Першої світової війни.

Хоча світова війна зробила великі зрушення у цьому сенсі. Насамперед, до армії було мобілізовано величезну кількість людей. За роки війни через армію пройшло 15 млн. В основному це були сільські люди. Але соціальна структура міст під впливом війни безумовно змінилася теж. У тому сенсі, що мобілізували не тільки селян, а й міське населення. Багато професій, які до того були чоловічими, були перекладені на жіночі та дитячі плечі. Війна принесла ще такий феномен, як переселенці – люди змушені були залишати свої домівки. Переселенці змінювали і соціальну структуру, і творили певний культурний феномен, якийсь новий і несподіваний.

Ресурсів у держави не вистачало, тому влада стали запроваджувати внутрішні та зовнішні позики, зростала інфляція та ціни на продукти харчування. 1 січня 1917 р. вступив у дію закон про державний податок. Його платили всі особи, які мали річного чистого доходу понад 850 рублів. Сума податку варіювалась від долі проценту до 125%.

Яким критичним на початку 1917 р. було становище міст можна переконатися на прикладі Харкова. 1 січня 1917 р. харківська газета «Южный край» підвела невеселі минулорічні підсумки для міського самоврядування. Війна наклала важкий відбиток на всі дії муніципалітету. Міська дума переважно змушена була займатись питаннями продовольства та боротьби з дорожнечою життя. Газета відзначає, що для маси міського та сільського населення продовольче питання протягом 1916 р. було «самим хворим, важким і навіть жахливим»: Газета відзначає, що міська дума і

¹ Мова йде про: Семёнов-Тян-Шанский, В. (1910). Город и деревня в Европейской России. Очерк экономической географии с 16 картами и картограммами. СПб.

за своїм соціальним складом і за опортуністичним політичним зафарбленням не могла відповідати «ні на сподівання місцевого населення, ні тим вимогам, які поставив перед російським громадянством біжучий момент».

На початку 1917 р. харківська міська дума затвердила пропозиції фінансової комісії про підвищення тарифів на електроенергію, проїзд в трамваї та питну воду. На засіданні міської думи, повністю присвяченому обговоренню продовольчого питання, з'ясувалася надзвичайно важка продовольча ситуація як загалом по Росії, так і в Харкові. В доповіді вугільно-продовольчої комісії було наведено цифри подорожчання ряду продуктів з літа 1914 р. на кінець 1916 р. мука житня подорожчала на 133%, гречка – 165%, ячмінь – 182%, картопля – 196%, капуста – 293%, свинина – 111%, телятина – 700%, масло вершкове – 845%, молоко – 254% і т.д. Черги під продуктовими магазинами стали характерною ознакою часу. Зважаючи на загострення продовольчого становища в місті, міська дума Харкова висловила за введення у місті карткової системи розподілу хліба.

Не кращим було становище Києва. 4 лютого 1917 р. була оприлюднена постанова головного начальника Київського військового округу генерал-лейтенанта М.Ходоровича про регламентацію використання електричної енергії у вечірній час торговими підприємствами та культурно-розважальними закладами. Торгівля за винятком продовольчих товарів та медикаментів повинна була припинитись не пізніше 18⁰⁰. Заборонялось освітлювати вітрини більше ніж однією лампочкою 25 Вт, запалювати зовнішнє освітлення раніше 19 год. 30 хв. біля розважальних закладів і т.ін.

В зв'язку з несприятливою погодою, великою кількістю снігу, було різко скорочено рух пасажирських поїздів. На Московсько-Курській, Рязансько-Уральській, Південно-Східній, Московсько-Києво-Воронізькій, Північно-Донецькій, Південній та Катерининській залізницях залишена в русі лише одна пара поштових, а в окремих випадках і пара товарно-пасажирських поїздів. В зв'язку з великим обмеженням право на купівлю квитків визначали особливо уповноважені службовці міністерства шляхів сполучення у столицях і губернських центрах.

Але всі ці труднощі початку 1917 р. не йшли ні в яке порівняння з ситуацією 1919 р., а ще більше 1920 р. Завершення революції застало українські міста в катастрофічному стані. Вони обезлюдніли, міщан косили епідемії тифу, іспанки. Більшість заводів і фабрик була зруйнована або простоювали. Головною причиною такого становища було те, що в соціально-економічній сфері більшовиками була здійснена спроба безпосереднього запровадження комуністичних відносин, в результаті промисловість практично припинила роботу, що потягло за собою розрив економічних зв'язків між містом і селом. У постанові ЦК РКП(б) про господарське будівництво в Україні (квітень 1919 р.) зазначалося: «... видобуток вугілля майже повністю припинився, заводи не працюють, залізниці також напередодні зупинки – за браком палива і через цілковиту відсутність грошових засобів». Промислові товари й речі широкого вжитку практично зникли з ринку. Гроші знеціню-

валися, розвивалися примітивні форми мінової торгівлі і шаленна спекуляція. Безробіття посилювало нужду. Голод розганяв людей по селах, значна частина заможних міщан подалася на еміграцію. Населення міст зменшилося на 15%.

Тетяна Водотика: *Ви говорили про малу кількість українців у містах. Чи можемо ми говорити, що це стало причиною того, що в період революції українці битву за міста програли? Чи мала взагалі місце ця битва?*

В. В.: Напевно, що мала. І питання це справедливе. Якщо говорити про те, що революція взагалі програла, то вона програла і в селі, і в місті. Це все можна опосередковано пояснити, але досить довго потрібно пояснювати. Не зважаючи на те, що Україна була селянською країною – парадокс – місто відігравало основну роль в революції. Тому що головним питанням революції було питання про владу. Влада знаходилася в місті – от коротке пояснення. Не виграєш битви тут – все решта вже неважливо. Перші роки революції фактично цю тезу підтвердили.

У 1917 р. на всенародну маніфестацію, котра відбулася 19 березня за старим стилем, вийшло 100 тис. чоловік, а в Києві жило близько 500 тис. чоловік. Тобто кожен п'ятий. Величезна кількість людей виявилася симпатиками української ідеї, яка була тільки-тільки озвучена, не встигла охопити великі маси. Навіть в Петрограді українська демонстрація зібрала 30 тис. учасників. Це теж велика кількість. Тобто, від початку століття певні зміни у мобілізації нації відбулися. Вона вже певним чином усвідомлювала себе, але наскільки все було логістично організовано?

І тут є певні претензії до діячів Центральної Ради. Скажімо, вибори у міські думи – це перші вільні демократичні вибори 1917 р., які проводив Тимчасовий уряд у міському самоврядуванні. Це було влітку, у серпні місяці. Центральна Рада на той час вже оформилася у значну силу. Це була вже найбільша громадсько-політична організація в Україні, яка перевершила всі російські партії, і меншовиків, і есерів. Не кажучи вже про більшовиків, яких було зовсім мало. Вона поставилась без достатньої уваги до цих виборів. Не були сформовані нормальні списки, програми, йшли окремі партії, а не єдиним списком. І от вибори у міські думи Центральна Рада фактично програла. За моїми даними, лише в Лебедині українці мали більшість гласних у міській думі. У всіх решті дум – де 30%, де менше, але в жодній не було більше половини місць. Тобто це говорить про те, що битва за місто – вона не у головах.

Центральна Рада взяла за основу своєї діяльності гасло національно-територіальної автономії України. Це було гасло, яке дозволяло легально проводити політичну роботу. Тобто, заклики до самостійності були б розцінені, як заклики до сепаратизму і Центральну Раду могли б просто-напросто військовою силою роздавити, не дати вирости. Як це було з фінським парламентом. І всі решта питань для них були неважливі. Потрібно було домогтися від Тимчасового уряду права на національно-територіальну автономію для українців. І вони цієї вузькою стежкою йшли. Іноді закидають, що вони не розуміли ролі армії – це неправда, бо в

Центральній Раді було багато солдатів і вони пізніше відіграли видатну роль у революції.

Але у всіх губернських центрах, після проведення Всеукраїнського Національного конгресу, відбулися українські губернські з'їзди. Вони вибрали українські губернські ради. І от українські ради працювали в губерніях. Вони, звичайно, більше працювали із селянством, але тим не менше, сьгоднішні дослідження показують, що була, наприклад, українська Одеса у 1917 році. Там, до речі, майже одночасно із Центральною Радою був створений український керівничий комітет, який мав достатньо великий вплив на гарнізон, на Румунський фронт і т. д. 1917 р. приніс сегментований тип влади. Було багато охочих керувати країною.

Наступ більшовиків на початку 1918 р. на Україну вплинув на емоційне ставлення пересічних громадян саме до української влади. В. Винниченко, пробираючись з Києва на південь, був вражений тим, «з якою неповагою, люттям, з яким мстивим глумом» прості громадяни, переважно солдати, говорили «про Центральну Раду, про Генеральних секретарів, про їхню політику»². М. Шаповал писав: «Апатія, безвольність, розклад, реакція – такі головні риси тодішнього настрою як влади, так і суспільства. Що якийсь вихід має бути – для всякого було ясно. Не замінити тоді владу не можна було. Це було вимогою часу. Всі хотіли зміни влади, хоч ніхто не знав, на яку владу замінити»³.

В. Ш.: Чи справедливе твердження про визначальний вплив на міський соціум великих військових контингентів/гарнізонів на початку революції?

В. В.: До певної міри справедливе твердження. Якщо подивитися ілюстративний матеріал, фотографії, то дійсно дуже багато серед демонстрантів, мітингарів було людей у військовій формі. Але потрібно сказати, що військова форма вводить в оману. Перша світова війна поширила моду на військовий френч, на військовий одяг. З одного боку, ситуація складалася так, що Росія не витримувала випробування війною. А одягу нашили багато. І той одяг ще довго був у вжитку. Як «богатирки», які стали «будьонівками». Це ще було нашито для російської армії по ескізах Віктора Васнецова.

З початком революції військовий одяг став ознакою хорошого тону, доказом підтримки революції. Особливо, на початку революції, коли вона переживала період ейфорії. Коли здавалося, що революція принесе якісь величезні позитивні зміни в життя. То, безумовно, люди масово виходили на демонстрації. Не можна сказати, що це були лише солдати. Але від них багато залежало. Події в Петрограді у лютому 1917 р. були лише спровоковані робітничим серидовищем, а гарнізон їх активно підтримував. Якби не гарнізон, то Лютнева революція могла і не відбутися.

Як гарнізони загалом змінили соціальну структуру міста? Важко сказати. У Києві, наприклад, був Київський військовий округ, були запасні полки, були училища. Все це впливало на життя міста і на владу.

Війна одягла у військові однострої мільйони людей, а також зробила «людину з рушницею» надзвичайно популярною і впливовою. Правобережна Україна була тилом Південно-західно-

² Цитата за: Винниченко, В. (1920). Відродження нації. Відень.

³ Шаповал, М. (1928). Велика революція і українська визвольна програма. Прага.

го фронту, тому тут діяло спеціальне законодавство. Так, газета «Киевская мысль» 3 березня 1917, опублікувала відозву начальника Київського військового округу генерала-лейтенанта М. Ходоровича до населення міста з проханням пам'ятати, що Київ знаходиться в тилу діючої армії, і що ймовірні хвилювання і безпорядки можуть згубно позначитись на фронті. Армія взяла активну участь в революції, військові влаштовували паради, брали участь у демонстраціях, мітингах, з'їздах, творили свої організації, (насамперед ради солдатських депутатів, а також входили до складу інших громадських утворень). У великих містах розташовувалися запасні полки, в яких формувалися поповнення для фронту. Вони були чисельними і сильно впливали на ситуацію в містах. Треба сказати, що революція фактично знищила військову дисципліну. В армії розвинулося дезертирство, часто військові займалися самопостачанням, були ініціаторами розгромів та пограбувань, нерідко доходило до вбивств.

В. Ш.: Чи можемо ми сказати, що після революції значно змінилася етнічна та соціальна структура міста?

В. В.: Я вже коротко говорив про це. Революція надзвичайно сильно вплинула на міське населення. Ми в більшості говоримо про 1917 р., а перед нами ще досить страшні 1919 та 1920 роки. Якщо брати перепис 1920 р. і порівнювати показники з 1913 р., то населення зменшилося на 5 млн. І більша частина цього населення – це були міста. Міста обезлюдніли за часів революції. Що до цього спричинило? З одного боку світова війна – жертви цієї війни. З другого – революція принесла страшні епідемії: тиф, холера, іспанка. Це все виморювало людей десятками тисяч. Міста були голодні. Більшовицькі експерименти із націоналізацією, із запровадженням комуністичного ладу привели до того, що міста ледь животіли. Націоналізація залишила фабрики, заводи без власників, менеджменту, управління. До влади прийшли робітники. Фабрики і заводи стоять. Відповідно безробіття в місті. А як годуватись людям? Я пам'ятаю статистику, ЦСУ проводило у 1920–21 рр. дослідження, яке показало, що люди виходили на роботу двічі на місяць. Вони приходили на завод, щоб з гілзь зробити запальнички, які пом'якшували дефіцит сірників. У містах поширилось таке явище, як мішочництво. Більшовицька влада могла забезпечити лише своїх функціонерів та службовців, і це теж характерно для міського життя. Є спогади киянки, яка пише, що містяни просто були змушені йти на роботу у радянські органи тому, що там були якісь їдальні. І хоч котлети були морків'яні, але все ж це можна було їсти. Тому міста безлюдніли. Особливо в другий прихід більшовиків, у 1919–20 рр. люди масово почали виїжджати з країни. За моїми даними, близько двох мільйонів людей виїхало. І багато міщан перебралося в села. Там була земля, можна було якось себе прогодувати. А місто було безпорадне в цих умовах. Воно замерзло, хололо, не працювала каналізація, всі нечистоти просто виливалися на вулицю. Це призводило до епідемій і т. д. Це цікава тема, яку можна було б розвинути, – санітарно-епідеміологічний стан міст цього періоду. Ці всі труднощі життя призвели до того, що у людей зникла інша мета, окрім виживання. По-різному виживали.

Приходять на думку спогади. Вони з чоловіком перебували у Петрограді. До революції у них була гарна квартира, з чудовою бібліотекою, вишуканими меблями, бо це були успішні поетеса і письменник. І в 1919 р., пише Гіппіус, спочатку через кухарку пішли на базар діаманти. Потім почали палити книжки, потім п в грубах зникли меблі, паркет. Поступово прийшло в голову рішення, що треба з цієї країни тікати. Вони подалися на еміграцію. Так само дуже багато людей і тут в Україні емігрувало. Скажімо, Євген Чикаленко, виїхав у 1919 р. А потім старший син, Левко, виїхав звідси у 1920 р., а два молодші Петро та Іван залишилися в Києві. Сім'я розділилася на дві частини, і це все було трагічно. Одні там бідували, інші тут. Коли читаєш листування сім'ї коли читаєш, то романів не потрібно вигадувати.

В. Ш.: *Чи можемо ми розвінчати міф про апатичність міського населення у політичному житті періоду революції і байдужість до будь-якої влади?*

В. В.: Радянська історіографія педалювала питання пролетаріату, як визначального чинника у революції. Але це далеко не так. Якщо взяти, наприклад 1917 р., то пролетаріат Донбасу боровся лише за підвищення заробітної плати. Їм було все одно, які політичні сили прийдуть до влади, вони у політичну боротьбу не втручалися. Але, коли ми говорили про 1917 р., я казав, що це був рік революційної ейфорії. Спочатку її підтримували маси – свідчення цього величезна кількість мітингів і з'їздів. Але за пару років, особливо коли 1919 р. в Україну вдруге прийшли більшовики, то вся ця революційна ейфорія дуже швидко зникає. Два роки революції плюс війна. З 1914 року люди живуть у якихось умовах надзвичайних. Люди були перевтомлені всім цим. Я говорив про стратегію виживання – ця стратегія домінувала в кожному. Коли влада міняється 10 разів і коли вона приходить, ти маєш до неї лояльно поставитися. Правда? Бо тебе можуть просто взяти і розстріляти. Ти поставився до цих лояльно, десь трошки себе заманіфестував. Прийдуть наступні і поставлять до стінки. Люди були поставлені у страшні умови і політична складова життя надзвичайно впала. Люди цим не переймалися. Був важливий лише один імператив – коли це все закінчиться, коли встановиться якась стала влада? Скажімо, прийшли німці у 1918 році. Це були вороги з якими воювали чотири роки, хтось втратив рідних. Але це була сила і порядок. Прийшли і змусили вимити вокзал у Києві, який до того не мили, напевно, від початку війни. Там бал влаштували, на вулицях порядок, пишуть, що бандитизм припинився, грабунки припинилися. Люди зажили. У Києві відкрилася маса кафе, театрів і т. д. Повернулося життя. Сюди масово почали їхати люди із Росії. У 1918 р. пишуть, що Київ був оазою у порівнянні із більшовицькою Росією. Тобто, люди мріяли про сталий порядок.

Т. В.: *Якою була ситуація у ЗУНР, наприклад?*

В. В.: У ЗУНР ситуація дуже особлива. Специфіка революції така, що тут вона почалася раніше. На західноукраїнських землях – пізніше з осені 1918 р., але Східна Галичина неймовірно постраждала під час світової війни, по її території безпосередньо проходив фронт, мінялася влада. Спочатку революція відбувалася

у правових рамках. Там не було якогось соціального вибуху. Показовою була боротьба за Львів у 1918 р. – остання романтична війна – вдень люди воюють, ввечері п'ють каву, розходяться, знову воюють.

Т. В.: Як переживали боротьбу за міста такі ключові об'єкти, як залізниці, телеграфи, вокзали, поштамти?

В. В.: Можна сказати, що певна боротьба за ці пункти відбувалася. У радянській історіографії це вважали неодмінною рисою, що обов'язково потрібно було захопити об'єкти інфраструктури. Ленін у своїх роботах говорив, що це треба захопити, а все решта неважливо. У цьому була якась правда. Попри те, що країна селянська, але контроль вимагав символічного захоплення міста того чи іншого. Україна завжди була киевоцентричною. Це теж робило це місто визначним. Ми знаємо, що столиця УНР часто мігрувала – то Вінниця, то Кам'янець-Подільський, але все одно, боротьба за Київ була визначальною. Характерною особливістю Української революції є те, що цю боротьбу українській владі не вдалося виграти і це було однією з причин її поразки. Скажімо, 30 серпня 1919 р. українські війська зайшли у Київ, але того ж числа під тиском білогвардійців змушені були його і залишити. У цьому сенсі міста носили символічний характер. Можна сказати, що символічно, але і стратегічно важливо. У міста зберігалися склади зброї, амуніції, харчові запаси. Вибух на Звіринці у 1918 р. – це теж була така велика втрата. Адже у 1919–1920 роках армії УНР катастрофічно того всього не вистачало.

Т. В.: Повернемось до малої кількості українців серед міського населення. Виходить, що українських народ не зміг спродувати достатню кількість еліти, яка могла б потягнути всю цю революцію інтелектуально, харизматично?

В. В.: Напевно, в цьому сенсі Ви праві, що українська еліта була нечисленною. Скажімо, Борис Мартос згадує, що у 1917 р. у Полтаві можна було опанувати владу. Для цього потрібно було 50 осіб. А в Полтаві, у цій таємній Українській громаді було всього 30. І він приїхав у Київ просити ще 20 чоловік, щоб обсадити своїми людьми всі посади. А йому кажуть, щоб він сам лишався тут, бо великий дефіцит людей. І таким чином Мартос лишився у Києві. Безумовно, що еліти, яка мала досвід державного управління не було. Ми можемо на пальцях однієї руки порахувати людей, які за часів імперії займали більш-менш помітні адміністративні посади. Практично таких не було. Вся українська еліта – це були різночинці, лікарі, педагоги – люди, які у державному управлінні не дуже багато чого розуміли.

В. Ш.: Чому на початку 20-х рр. не було великого антибільшовицького робітничого виступу. Коли фактично той же пролетаріат – опора режиму – перебував у стані абсолютного зубожіння і безправ'я? Це можна пояснити лише репресіями? Куди подівся робітничий революційний запал?

В. В.: Що таке робітничий клас у Російській імперії? Це клас, котрий ще тільки народжувався. Той, кого ми називаємо робітником, – це був робітник-селянин. Особливо це добре видно по Донбасу. Там люди приходили на шахти у серпні місяці, коли сільсько-

господарські роботи, в основному, закінчувалися. І працювали півроку до весни. Потім вони махали рукою шахті і поверталися в села. Отакий був пролетаріат. Якогось пролетаріату у 3–4 покоління, який був у Західній Європі, в Росії практично не було. Під час Першої світової війни у робітників була відсрочка від армії, тому під час війни туди пішло багато різночинців, багато людей, які не хотіли йти на війну. І страйки, безумовно були, але за це можна було потрапити на фронт. Тому було відносно спокійно.

Чому за більшовиків не було виступів? Заводи практично стояли, ринок зник, то ти страйкуй – не страйкуй, результату не буде. А до кого апелювати? До влади? Вона не може запустити цей завод. Лишається лише одне – виживати. Наприклад, у 1919 р. Артем приїждє до Києва і пише доповідну в ЦК про те, що там, де до цього більшовики мали колосальний вплив на робітничий клас, там панують меншовики. Безумовно, були періоди, наприкінці 1917, на початку 1918 року, коли більшовицькі популістські гасла діяли магічно. Бо люди були малограмотні. Вони думали, що їхній власник – це товстий павук, котрий смоче з них кров, що він не виконує ніякої суспільної ролі. Він просто збагачується. Це було зовсім не так. І коли робітничі комітети починали управляти заводами і фабриками, ті успішно розвалювалися. Навіть в РКП(б) виникла робітнича опозиція. Мовляв, ми все націоналізували, а загальний стан робітників лише погіршився. І це все було, поки не зрозуміли, що нахрапом це все діло не піде, що треба знов повертатись до власників якимось чином, наприклад через концесії. З другого боку, робітничий клас масово пішов в армію. Як не парадоксально, в умовах революції, армія була порятунком від смерті. В армії годували. Не було якихось таких боїв, де падали тисячі людей в одній битві. Йшли якісь локальні бої. Це було не так страшно. Але кожен день ти був нагодований, ти був при рушниці, а людина з рушницею – це була характерна особливість революції. Ця людина вирішувала багато чого. Рушниця була найголовнішим аргументом. Є щоденник Олександра Несвіцького з 1917 по 1920 рік, лікаря з Полтави⁴. Цікавий дуже щоденник, в якому яскраво описано фактор людини з рушницею. Володимир Булдаков⁵ трактує революцію як суцільний соціальний хаос, у якому зароджувалось щось нове. І у ньому мало місце все, що завгодно. Але протестні рухи були. Просто радянська історіографія виводила їх за рамки революційного наративу, маркуючи їх як дрібнобуржуазну контрреволюцію.

Т. В.: *Давайте поговоримо про перспективи дослідження революції в містах.*

В. В.: Думаю, що є багато тем. Соціокультурне життя в містах цікава тема. Або тема стратегії виживання. В Росії вийшла книжка про мішочництво як самозабезпечення⁶. Карткова ситема, я вже про це говорив, тільки для своїх. А якщо ти «буржуй» якийсь, то ніяких карток ти не отримуваш. І мішочники – це взагалі мінова торгівля. Це було поширене явище. Людина їде за провіантом, але одному це небезпечно, потрібно було організуватися у більші колективи. Ці колективи вже мають якусь зброю. Ось іще одна тема кримінальної злочинності.

⁴ Несвицкий А. (1995). Полтава в дни революции и в период смуты 1917-1922 гг.: Дневник. Полтава.

⁵ Булдаков, В. (1997). Красная смута. Природа и последствия революционного насилия. М.: РОССПЭН; Булдаков, В., Леонтьева Т., (2017). 1917 год. Элиты и толпы: культурные ландшафты русской революции. М.: Издательство «ИстЛит».

⁶ Давыдов, А. (2007). Мешочники и диктатура в России. 1917–1921. СПб.: Алетейя.

Або є ще спогади, як люди займалися охороною будинків. Є будинок, у ньому багато людей. Поприходили хто з фронту. Серед них є старші, офіцери, вони організовують домову охорону. «Мій будинок – моя фортеця». У них є зброя, вони чергують, щоб ніхто не заскочив. Потрібно сказати, що Тимчасовий уряд і жандармів, і поліцію розпустив, а натомість з'явилася міліція. Це було щось типу добровільних формувань, як у нас там зараз якісь дружини з'являються. Вона була непрофесійною і мало чим могла допомогти. А люди на цю міліцію не сподіваються і організовують таку самооборону.

В результаті того, що підприємства стали відбувся розрив стосунків між містом і селом. Село потерпало від того, що не було ні матерії, ні гвіздків, реманенту і т. д. А в місті їжі немає. І цей конфлікт між містом і селом проявлявся в тому, що інколи селянський повстанський рух супроводжувався такими нападами. Скажімо, їхали махновці на якесь місто наступати, а за ними на десятки кілометрів розтягувалися селянські підводи, які їхали з тим, щоб вчинити грабунок міста. Не самі махновці це все робили там. Їм теж щось діставалося, адже вони були плоть від плоті цього руху. Але їхали селяни, які просто грабували місто. Або в 1919 р. отаман Ангел напав на Київ і два дні було безладдя на Подолі і тут селяни приїхали і все зграбували. У 1917 р. цікавий епізод – погроми горілчаних заводів, особливо на Правобережжі. Як пишуть у звітах повітових і губернських комісарів, що це деструктивна стихія, яку не можна жодною силою стримати, вона все громить, ламає. Це теж така цікава тема, як протистояння міста і села. З іншого боку, можна говорити про зародження нової революційної культури.

Т. В.: Цікаво, що стало зі злочинним світом. Ми зараз говорили про побутові злочини, а як змінився професійний кримінальний світ?

В. В.: Я побіжно про це згадав. Ми говоримо постійно про високі матерії, про державотворення, націєтворення а зворотня сторона революції – масове зростання криміналітету.

Починалося з того, що в'язні Лук'янівської тюрми десь в кінці березня чи у квітні почали страйк голодний. Їх мусили випустити, щоб вони привітали революцію. Вони організовано прийшли у центр міста, до міської думи, привітали революцію і організовано повернулися до Лук'янівки. Тимчасовий уряд, в принципі, всіх одразу повипускав, тюрми відкрилися, але вони і надалі існували. Цікаво, до речі, коли махновці приходили в міста перше, що вони робили, от ми говорили: пошта, телеграф, а вони закладали вибухівку і підривали тюрму. Це були такі характерні їхні речі. Але кримінальний світ – це величезна сторінка не досліджена. Ні в кого не доходять руки до того. Якщо дивитись щоденник Несвіцького і багатьох інших людей, от як Курінного про Умань⁷, то всі вони зазначають, що для кримінального світу це були «золоті» дні. Ні одна влада не могла системно боротися з тим криміналом, їй було не до того. І часто криміналітет ставав частиною влади – той же Котовський, скажімо. Або Мішка Япончик, який з бандита став командиром полку. Воно вже у художній літературі є, у кіно є, але немає у історіографії, на жаль. Бо це доволі важко поєднати. Ми за-

⁷ (2013). Умань та уманчани очима П. Ф. Курінного (з особистих щоденників за 1898–1917 рр.). Умань, VPTS «Vizavi»; (2014). Умань та уманчани очима П. Ф. Курінного (з особистих щоденників за 1918–1929 рр.). Умань, VPTS «Vizavi».

циклені на тому, що революція – це початок українського державотворення, дипломатії і чого завгодно. Тільки високі матерії, які не дозволяють подивитися на революцію, як на надзвичайно складне випробування для суспільства. І суспільство часто не справлялося з цим випробуванням. Жінки, скажімо, часто починали собою торгувати. От життєві стратегії такі. Хочеш вижити, якщо діти малі є, то мусиш цим займатися. А з другого боку – це тягнуло за собою такий шлейф хвороб, про які ми також мало говоримо. А від цього міське населення, мені здається, найбільше страждало. Ще дуже багато цікавих тем. Коли, наприклад, зникає верхня верства суспільства, зникають священники, лишається тільки низ, то моральні якості суспільства дуже понижуються, скажімо так. Революція взагалі поставила людське життя в ніщо. Завжди згадую приклад зі спогадів герцога Гейдельберзького. Він пише, що тут, на розі Садової і Інститутської муравйовці убили якогось поручика Кочубея і заборонили труп цей прибирати. Труп замерз, це зима лютий 1918 року. Труп цей лежить. Спочатку, він пише, люди обходять цей труп, але потім вони до нього так звикли, що вони через нього переступають. От уявіть собі яке ставлення до життя і смерті. Мертвим нікого не здивуєш. Тут розстріляли, там розстріляли. Перший прихід більшовиків у Київ став першим проявом масового терору. Близько 5 тисяч людей були розстріляні – або в них руки були не такі, або вони українською мовою говорили і т. д. Смерть в цей час ходила поруч, люди вже на неї не зважали. І відповідними були настрої людей.

Т. В.: *Коли більшовики приходять у місто, як вони позначають це? Вішають червоний прапор чи якісь інші символічні застосовують?*

В. В.: Червоний прапор не був символом більшовизму, він з'явився вже весною 1917 року. Це був прапор революції. Це все скоріше символізувалось через якісь надзвичайні органи, ВЧК і т. д. Пам'ятаєте фільм «Щорс», який зняв Олександр Довженко у 1930-х рр. Коли у київському театрі збирають обивателів, виходить Щорс з кулеметом на сцену, розвертає кулемет на людей і потім ставить ультиматум про необхідність здачі контрибуції. На тебе дивиться кулемет, який зараз може вистрілити – от і вся аргументація. Вже тільки із-за цієї сцени треба було б демонтувати пам'ятник цьому герою, але він все ще стоїть.

Коли більшовики у 1919 році прийшли у Київ, вони по-своєму почали маркувати публічний простір художніми способами. Поскидали старі пам'ятники, які тут ще полишались і поставили гіпсові погруддя Леніна, Троцького, Маркса, Тараса Шевченка. Потім білогвардійці це все поскидали. Якісь були арки тріумфальні з дошок зроблені, з зірками. Але це теж могло би бути частиною дослідження, як мінявся вигляд цих міст.

В. Ш: *Як змінилося в загальному місто. Яким воно було у 1917 р. і стало у 1921 р.?*

В. В.: Органи і принципи здійснення влади змінилися повністю, підприємства стояли, соціальна структура змінилась радикально. Взагалі, в історії української революції, початок її вивчений набагато краще, ніж її завершення. Ми говоримо про

1921 рік – це було вже таке, дуже умовне, затухання революційної боротьби. Кінцевий етап революції ще вимагає свого комплексного дослідження. Немає серйозної соціальної історії революції. Напевно, найгірша доля була у маленьких міст. Великі міста ще якось могли себе захищати, а маленькі часто були безпорадними перед випробуваннями долі.

В. Ш.: *Стосовно проявів Української революції у сучасному світі, сучасному міському просторі. Часто виникають конфліктні ситуації, наприклад з площею Льва Толстого, котру відмовились перейменувати у Євгена Чикаленка. Чи багаторічна ситуація з пам'ятником Симону Петлюрі? Як це можна пояснити?*

В. В.: Це все разом. По-перше, це шлейф радянського минулого, котрий ми не можемо витравити із себе до кінця. По-друге, держава, яка не завжди дбає про своє минуле. Історія і культура у нас на залишковому принципі. Ми, історики, теж щось недопрацювали у цьому сенсі. Я теж причетний до висвітлення біографії Євгена Харлампійовича Чикаленка і мене страшно обурює таке ставлення. Бо це людина, яка поклала і своє життя, і свої статки на те, щоб Україна стала українською. І він, як ніхто, заслужив, щоб у центрі Києва була згадка про нього. Не будемо опускати руки.

УДК 94(477.74-25)«1918»

Тарас Вінцовський*доктор історичних наук, професор кафедри історії України
Одеського національного університету імені І. І. Мечникова***КРИВАВИЙ «АЛМАЗ»: ДЕ/КОНСТРУКЦІЯ ОДНОГО
МІФУ РЕВОЛЮЦІЇ В ОДЕСІ**

У січні 1918 р. в Одесі відбулося більшовицьке збройне повстання, активну участь в підготовці якого відіграла команда крейсера «Алмаз». У період існування Одеської радянської республіки нова влада використовувала практику «червоного» терору, символом якого став «Алмаз». Внаслідок затримання і фізичної ліквідації на крейсері та в місцях стоянок інших військових кораблів представників різних категорій населення, відтак поширення найрізноманітніших чуток, органи міського самоврядування намагалися взяти під контроль ситуацію, щоб унеможливити факти самосуду. Але повною мірою з'ясувати обставини утримання в'язнів та їхню подальшу долю судово-слідчі інституції змогли лише після відновлення влади УНР в Одесі. Їхні висновки розвінчують створений радянською історіографією героїчний образ крейсера.

Ключові слова: революція, УНР, Одеса, більшовики, «червоний» терор, крейсер «Алмаз», міська дума, Одеська українська міська рада.

До 45-річчя встановлення більшовицької влади у Петрограді в одеській газеті «Чорноморська комуна» була опублікована стаття директора Одеської державної наукової бібліотеки імені О. М. Горького В. Загоруйка, в якій автор анонсував вихід у світ книги одеського історика В. Коновалова, присвяченій участі крейсера «Алмаз» у революції на півдні України, котра найімовірніше мала отримати назву «Південна «Аврора»»¹, що підтверджується й стенограмою обговорення праці наступного року після її появи в продажі². Дійсно у 1963 р. в книгарнях СРСР з'явилася документальна повість під назвою «Подвиг «Алмаза»», метою котрої стало продемонструвати «видатну роль, яку зіграли екіпаж крейсера «Алмаз» і чорноморські моряки в боротьбі за встановлення і зміцнення Радянської влади в Одесі»³.

В. Коновалов через 26 років перевидав свою працю, в якій знову підкреслював винятковість матросів бойового корабля у встановленні більшовицької влади в Одесі, в протистоянні зі збройними силами УНР та загалом «внутрішніх і зовнішніх контрреволюційних сил»⁴. В очах дослідника статус «Алмаза» додатково підвищувався тим фактом, що на ньому у січні – березні 1918 р. розташовувався штаб морських сил (з 25 лютого командував А. Железняков), які діяли проти румунських військ⁵. Вони

¹ Загоруйко, В. (11.11.1962). «Південна «Аврора». У Чорноморська комуна..

² Держархів Одеської області, Ф. П-13, Оп. 2, спр. 118, арк. 1.

³ Коновалов, В. (1963). Подвиг «Алмаза». Одеса: Одесское книжное издательство, С. 6.

⁴ Коновалов, В. (1989). Подвиг «Алмаза»: документальная повесть. 2-е изд., перераб. и доп. Одеса: Маяк.

⁵ Там же, С. 167.

⁶ Шкляев, И. Н. (2002). История Одесской ГУБЧК. 1917-1922 гг. Одесса: Студія «Негоціант», С. 33; Його ж. (2004). Одесса в смутное время. Одесса: Студія «Негоціант», С. 85.

⁷ (2002). Гражданская война в России: Черноморский флот. М.: ООО «Издательство АСТ»; Мисечко, А. І. (2006). До історії українського козацтва в Одесі в період діяльності Центральної Ради (березень 1917 – квітень 1918 рр.). У *Записки історичного факультету. Одеський національний університет імені І. І. Мечникова. Вип. 17*. Одеса: Астропринт, С. 191-196; Файтельберг-Бланк, В., Савченко, В. (2008). Одесса в эпоху войн и революций. 1914-1920. – Одесса: Изд-во «Optimum»; Шишко, О. Г. (2011). «Одесская радянська республіка»: політика терору. У *Інтелігенція і влада. Громадсько-політичний науковий збірник. Серія: Історія. Вип. 22*. Одеса: Астропринт, С. 168-178; Його ж. (2012). Диктатура Муравйова в Одесі. У *Інтелігенція і влада. Громадсько-політичний науковий збірник. Серія: Історія. Вип. 24*. Одеса: Астропринт, С. 218-229; Поплавський, О. О. (2012). Репресії і терор як основа більшовицької влади в новостворених радянських республіках Півдня України на початку 1918 р. У *Наукові праці історичного факультету Запорізького національного університету. Вип. XXXIII*. Запоріжжя: ЗНУ, С. 80-86; Гриценко, І. В. (2015). Український державний флот в 1917-1919 рр.: історія його становлення, військово-політичної боротьби та занепаду. К.: Видавець Олег Філюк.

⁸ Гриценко, І. В. Вказ.праця. – С. 71.

Подвиг Алмаза, 1963 р.

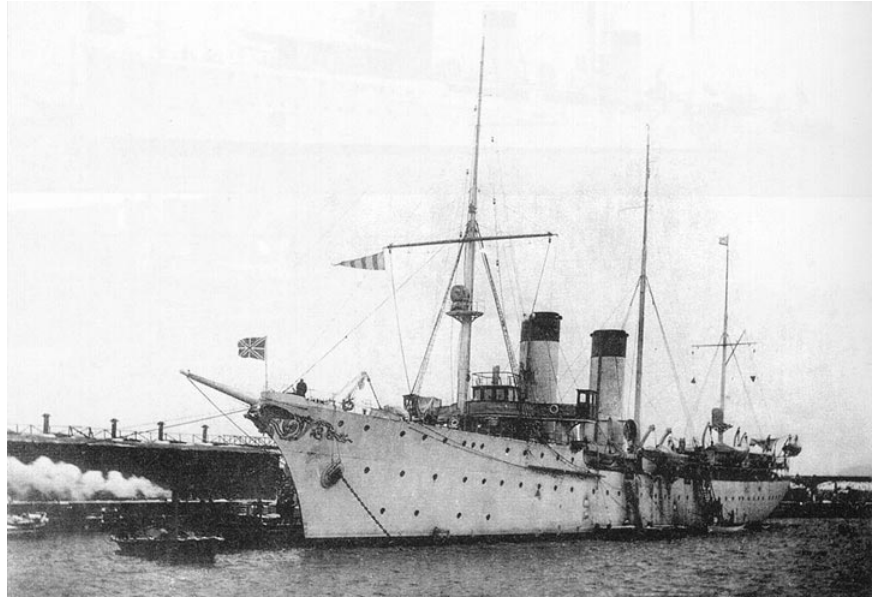

якраз у цей час взяли під контроль Бессарабію й просувалися в бік Одеси, що трактувалося у міському середовищі як реальна загроза збройного зіткнення.

У новітніх спеціальних і краєзнавчих дослідженнях окреслена проблематика не викликала особливого зацікавлення. Варто скоріше констатувати наявність лаконічних запозичень з праць попередників, доповнених інформацією, котра наразі не підтверджується джерелами. Зокрема, можна навести тези одеського історика І. Шкляєва про участь австрійського й німецького командування в проведенні розслідування можливих злочинів на крейсері «Алмаз»⁶.

Не ставили перед собою за мету заглибитися у специфічний аспект й інші автори, для яких окреслена тема не стала предметом окремого дослідження⁷. Вони здебільшого побіжно розглядали сюжетні лінії пов'язані з репресіями на військових пароплавах, відновлювали частину імен загиблих й загалом підтверджували значення даної категорії військовослужбовців у поширенні більшовицької влади в регіоні. Найбільш випукло реконструював формування специфічного іміджу крейсера ще один одеський дослідник О. Шишко, який детально проаналізував місцеву пресу. А його запорізький колега І. Гриценко навів оригінальні пояснення капітана першого рангу князя Я. Туманова щодо пальми першості у встановленні «червоного» терору в Одесі, яка на його думку належала саме «Алмазу». Адже він для міста був «кораблем-пришельцем», а лінкор «Синоп», який теж активно фігурував у чутках про звірства більшовиків, більше часу стояв на одеському рейді, встиг стати своїм і начебто нелегально став на службу крупній єврейській буржуазії, рятуючи її від загибелі за солідну винагороду⁸.

Значення крейсера у підготовці та здійсненні більшовицького збройного повстання 27–30 (14–17) січня 1918 р. не викликає сумнівів. У даній розвідці ми ставимо перед собою іншу мету – ви-

Крейсер «Алмаз»

світлити роль корабля у розгортанні «червоного» терору, оскільки саме на його борту було організовано одну з в'язниць, куди відправляли як ідейних противників РСДРП(б), так і випадкових осіб, яких або підозрювали у контрреволюційних намірах, або у буржуазному походженні. Прикметно, що ще протягом тривалого проміжку часу з уст в уста одеситів передавалася сумна приказка «Ой, яблочко, куда катишься, на «Алмаз» попадешь – не веротишься!»⁹. За однією з версій її переробили з української пісенної традиції «Ой, яблечко, куди ж котишься? Пусти мати на вулицю, гулять хочеться!». Для реалізації поставленої мети слід виконати наступні завдання – проаналізувати увесь комплекс наявних джерел, з'ясувати обставини реалізації репресивних заходів щодо затриманих більшовицькою владою осіб, проаналізувати ставлення населення та місцевої влади до проблеми, встановити кількість жертв та місця їхнього поховання.

Розповідь про репресії на «Алмазі» була б неповною, якщо хоча б побіжно не згадати про загальне тло подій в Одесі. Протягом грудня 1917 р. – січня 1918 р. більшовицькі активісти та їх симпатиків активно готувалися до реалізації силового сценарію встановлення своєї влади. До безпосереднього втілення в життя окресленого плану Військово-революційний комітет на чолі з В. Юдовським приступив у ніч проти 27 (14) січня 1918 р. Збройне протистояння з підрозділами армії УНР тривало до 30 (17) січня й закінчилося проголошенням Одеської радянської республіки.

Перші заарештовані почали надходити на «Алмаз» ще до початку вуличних боїв в місті про що свідчать джерела особового походження. Наприклад, заступник голови корабельного комітету, член «трійки по боротьбі з контрреволюцією» (до неї також увійшли голова корабельного комітету й «трійки» П. Кондренко і П. Скворченко) крейсера та РСДРП(б) М. Аркушенко розповідав про відправку на «Алмаз» частини офіцерів Охтирського кавалерійського полку, де їх згодом знищили, а також про рішення корабельного комітету ув'язнювати «контрреволюційні елементи»¹⁰.

⁹ Коновалов, В. (1963). Подвиг «Алмаза». Одеса: Одесское книжное издательство, С. 6; Пилишенко, В. (1977). Чорноморці в Українській революції. У *Альманах Українського народного союзу на 1977 рік*. Річник 67. Джерсі Сіті – Нью-Йорк: Видавництво «Свобода», С. 27.

¹⁰ Держархів Одеської області, Ф. П-13, Оп. 3, Спр. 8, Арк. 1, 3, 4.

Полковник армії УНР, службовець штабу Одеської військової округи у січні 1918 р. М. Омелянович-Павленко згадував, що вже у дні більшовицького повстання поширювалася інформація «про страхіття, що робили матроси над Українцями. Корабельна «топка» (піч) вже не могла виконувати своїх обов'язків «автодафе» й «контр-революціонерам» просто прив'язували каменюки до ніг і кидали у море». У середовищі солдат ходили плітки, що його теж упіймали й кинули у «топку», а крейсер став осередком ЧК¹¹.

Ще більш яскравими стали спомини іншого учасника подій прапорщика 1-го Гайдамацького запасного куреня Г. Гришка, котрий згадував про своє затримання і відвідини корабля зі зрозумілою емоційністю: «Ось так я опинився на тому знаменитому (виділення наше – Т. В.) «Алмазі». До того я ще про нього нічого не чув. Знав лише, що це була невеличка яхта з двома невеликого калібру гарматами далекого бою. Коли підійшли ми ближче, я побачив тут таке, чого на все життя не забуду. На чердаку, опершись спинами на залізний борт, який механічно відкривався, лицем до середини стояло чоловік 8–10, цілковито голі. Були пов'язані по два до себе, а далі поміж двома до ніг було прив'язане кожній парі велике куляте залізо. Ці люди стояли як тіні й слухали як якийсь матрос <...> читав їм рішення найвищого воєнного революційного суду – смертний вирок за участь в організації «братовбивчої війни». При словах: «ви всі заслужили смертну кару й вас належить розстріляти, але на таких злочинців шкода витрачати патронів, а тому будете потоплені» – відчинилися борти й тільки було чути «слава» та плеск хвиль Чорного моря. Тоді один <...> обернувся до мене: «а правда красиво бореться советская власть з буржуазією?»»¹². До загиблих на «Алмазі» він записав унтер-офіцера 1-го Одеського авіаполку, голову Одеської української військової ради (далі ОУВР), службовця ОВО М. Іванівського, котрого за словами Г. Гришка спалили живцем у корабельній пічці¹³.

Далі останній розповідав, що в камері «Алмаза» разом з ним залишалося ще 16 затриманих. Їх охопив стан відчаю і лише співом вони намагалися заглушити відчуття трагічної перспективи. Самого Г. Гришка за декілька годин врятував один з невідомих червоногвардійців або матросів, який ініціював конвоювання заарештованого на суд, але під час транспортування розв'язав йому руки й наказав втікати. Той побіг до оперативного штабу українських військ і розповів там про побачене. За його словами решта бранців начебто таким самим шляхом зуміли уникнути смерті, хоча у цій частині споминів Г. Гришко назвав цифру 18 осіб¹⁴.

Альтернативну кількість в'язнів «Алмаза» станом на кінець січня подавали «Одесские новости». За їхніми даними на крейсері перебувало 34 особи, з них 26 звільнили, а ще 8 «забрали червоногвардійці». У цьому ж дописі йшлося про звільнення під розписку утримуваних на «Синопі» офіцерів, з-поміж них командира української бригади полковника М. Мазуренка. Вони взяли на себе зобов'язання не виступати проти «радянської влади» і за першої вимоги з'являться до революційного трибуналу¹⁵.

Доповнював загальне тло подій інший одеський часопис, на шпальтах якого розповідалося, що у перші дні після встановлення

¹¹ Омелянович-Павленко, М. (2002). Спогади українського командарма. К.: Планета людей, С. 56.

¹² Гришко, Г. (1930). 1917 рік в Одесі (Спомини з часів вивольних змагань) У *Розбудова нації*. Ч. 11-12. С. 291-292.

¹³ Там само, Ч. 7-8, С. 178.

¹⁴ Там само, Ч. 11-12. С. 291-292.

¹⁵ Одесские новости. 1918. 21 января.

Воронцовський палац.
1927 рік

¹⁶ Найімовірніше Микола Холодовський.

¹⁷ Родная страна. 1918.
20 января.

¹⁸ Там же.

¹⁹ Вільне життя. 1918.
13 квітня.

²⁰ Файтельберг-Бланк, В.,
Савченко, В. Указ. соч. С. 74.

²¹ Одесские новости. 1918.
15 февраля.

в Одесі більшовицької влади у різних частинах міста відбулися арешти офіцерів та юнкерів українських військових частин. Серед інших називалося прізвище ген. Холодовського¹⁶. Затримання проходили здебільшого в готелях і на приватних квартирах, а кількість підозрюваних виявилася настільки великою, що їх не могли помістити в одне приміщення, тому розділили на три групи. Одна опинилася в штабі Червоної гвардії, інша – в Румчероді, а решта на військових кораблях. Також «Родная страна» повідомляла, що тоді ж безперервно засідав революційний трибунал (вул. Дерибасівська, 2), розглядаючи справи затриманих. Декого відразу відпускали, комусь щастило менше, бо їх затримували до повного з'ясування провини. При цьому представники трибуналу на запитання цивільного населення щодо долі ув'язнених давали обіцянки не застосовувати смертну кару, бо «у вільній Росії вона скасована», не допускати самосуду і «диких ексцесів до заарештованих»¹⁷.

Втім потенційними жертвами репресій ставали не лише військові, але й інші категорії осіб. Так, загроза арешту нависла над відомим у місті актором В. Вронським¹⁸, або над пересічними мешканцями, як наприклад, О. Щербак, котра *post factum* дякувала добродіям С. Зінченку, М. Григоровичу (*мабуть обоє колишні редактори газети «Солдатська думка»/«Рідний курінь» – Т. В.*) і Тимошенку за свій порятунок з «Алмаза»¹⁹.

Попри інформацію щодо звільнення частини затриманих Одесою вперто поширювалися чутки про розправи на крейсері. За непокоєння долею ув'язнених виявилось настільки помітним, що ситуацію намагалася взяти під свій контроль міська дума. Вона створила спеціальну делегацію для вияснення стану речей. До її складу увійшли члени міської управи М. Пташицький і П. Шумілов, гласні В. Коробков й М. Цвілінг. 10 лютого (28 січня) за присутності представника ревтрибуналу (голова анархіст В. Білий²⁰) їм дозволили оглянути «Алмаз», де утримувалися комендант залізничної станції Одеса-Головна підполковник Л. Жуковський (ревтрибунал незабаром віддав його на поруки за проханням польського комісара міста, який посилався на прохання польської громади Одеси²¹) і телеграфний чиновник Белов. На запитання про факти самосуду голова Румчероду і Одеської ради народних

²² Там же. 30 января.

²³ Держархів Одеської області, Ф. П-13, Оп. 3, Спр. 8, Арк. 4-5.

²⁴ Шишко, О. Г. (2011). «Одеська радянська республіка»: політика терору. У *Інтелігенція і влада. Громадсько-політичний науковий збірник. Серія: Історія. Вип. 22*. Одеса: Астропринт, С. 174-176.

²⁵ Держархів Одеської області, Ф. 4, Оп. 4, Спр. 135, Арк. 59 зв., 60 зв.

²⁶ Там само, Ф. П-13, Оп. 3, Спр. 8, Арк. 1-2; Там само, Спр. 7, Арк. 29.

²⁷ Шишко, О. Г. (2011). «Одеська радянська республіка»: політика терору. У *Інтелігенція і влада. Громадсько-політичний науковий збірник. Серія: Історія. Вип. 22*. Одеса: Астропринт, С. 174-175.

²⁸ ЦДАВО України, Ф. 1705, Оп. 1, Спр. 6, Арк. 28.

²⁹ Держархів Одеської області, Ф. 4, Оп. 4, Спр. 135, Арк. 61.

³⁰ Одесские новости. 1918. 15 февраля.

комісарів В. Юдовський відповів, що йому відомі лише три такі факти, маючи на увазі позбавлення життя службовців поліційних структур²². Про них мабуть розповідав і М. Аркушенко, запевняючи, що вбитими були чиновники й офіцери царської «охранки» та розшукового відділу Бульварної дільниці²³.

Якщо зважити на спогади М. Омеляновича-Павленка і Г. Гришка, то очевидно, що думська делегація не мала жодних шансів виявити сліди страти людей, оскільки використовувався специфічний метод позбавлення їх життя. А відповідна документація не стала предметом дослідження з боку комісії. Зрештою міська дума призначила слухання за результатами роботи делегації, які відбулися 14 (1) лютого 1918 р., позаяк гласні продовжували мислити категоріями революційної демократії, яка передбачала наявність принципу презумпції невинуватості для прийняття відповідних рішень. Роботу делегації першим проаналізував О. Шишко²⁴, ми розширимо дослідницьке поле за рахунок залучення додаткових джерел.

Отже, на засіданні думи від імені делегації виступив М. Цвілінг, який сказав, що їхня комісія відвідала чотири місця, де перебували міські в'язні. Маршрут інспекторів прокладався від в'язниці до «Алмаза», далі на «Синоп» і завершувався у приміщенні Червоної гвардії (вул. Торгова, 4). Прикметно, що значну частину виступу він присвятив оцінці нестерпного санітарного стану тюрми, хоча присутніх також цікавили результати перевірки «Алмаза», чутки навколо якого залишалися найжахливішими. Пояснення доповідача супроводжувалися значною долею скептицизму щодо можливості здійснити повноцінний аналіз ситуації. М. Цвілінг стверджував, що на крейсері їх зустріли стримано, а за аналізом списків затриманих він дійшов висновку про загибель українського військового Іваницького, сина військового комісара уряду УНР В. Поплавка і члена УСДРП, офіцера Гайдамацького куреня Омеляна Туза. При цьому наполягав, що обставини їхнього вбивства не встановлені, тому вони могли бути позбавлені життя не на крейсері, а по дорозі до нього. Доповідач побічно підтвердив тезу про імідж «Алмаза» і «Синопа» як ефективний метод впливу на незгідних²⁵, що не приховувалося й самими організаторами та свідками репресій²⁶. Відзначимо, що у праці О. Шишка йдеться про Г. Іваницького²⁷, але на нашу думку це військовослужбовець 40-го піхотного запасного полку, з 28 (15) листопада 1917 р. член виконавчого комітету ОУВР Костянтин Іваницький²⁸.

Запропонований шаблон висновків викликав незадоволення частини гласних, від яких вступив у полеміку С. Шапіро. Він закинув М. Цвілінгу, що комісія фактично не виконала одне з найважливіших завдань інспекції – не виявила факти самосуду на військових кораблях²⁹, бо точаться розмови про таємничі зникнення людей та викинуті в море трупи. Відтак поки на ці питання громадськість не отримає відповіді, то не заспокоїться³⁰. Не володіючи доказовою базою М. Цвілінг парирував слова опонента припущенням про ліквідацію більшості затриманих більшовиками й анархістами, оскільки на «Алмазі» вони побачили лише двох

³¹ Держархів Одеської області, Ф. 4, Оп. 4, Спр. 135, Арк. 61.

в'язнів, а на «Синопі» одного. Отже, на його думку, решта відійшли у засвіти³¹.

³² Там само, арк. 61, 61 зв.

У ході жвавого обговорення слово також взяв Д. Іваненко, який повідомив присутнім про свої випадкові перемовини з напівп'яним «головою «Алмаза»», який відверто зізнався, що підписав 4 смертних вироки й запрошував через годину бути присутнім на розстрілі. Також гласний переповів слова інших людей про спалення живцем в пічці крейсера тих осіб, котрі проявляли потяг до продовження боротьби проти нової влади. Слова останнього змусили М. Цвіллінга наполягати на перевірці таких фактів, бо вони могли бути звичайною брехнею³². Здається остання думка гласного базувалася радше на емоційному неприйнятті самої можливості використання такого методу знищення людей, тому він й висловився у відповідному річизі.

³³ Коновалов, В. Г. (1989). Подвиг «Алмаза»: документальна повість. Одеса: Маяк, С. 168.

Апеляція до громадськості з боку С. Шапіро не стала звичайною мовною конструкцією, позаяк подекуди у публічному просторі з'являлися різкі оцінки діям більшовицької влади. Чи не найбільш критичну позицію зайняла редакція газети «Южный рабочий»³³, а у нарисах одеських авторів наводиться пізніший приклад рефлексії священника О. Введенського на моральні й політичні аспекти життя Одеси після встановлення нової влади, висловлені на шпальтах газети «Родная страна»: «Усі мовчазно підпорядкувалися більшовикам <...> пристосовуючись до їхньої мови, моралі, понять... Власне іншого виходу й не було. За найменший спротив відразу відправляли на «Алмаз», де без будь-якого суду і слідства розстрілювали, топили або спалювали в пічках. Звідти, кажуть, ніхто не повернеться»³⁴.

³⁴ Файтельберг-Бланк, В., Савченко, В. Указ. соч. С. 76.

Преса дійсно дозволяє суттєво розширити наратив про початок розгортання «червоного» терору. Так, «Родная страна» звернула увагу на обставини затримання молодшого Поплавка. Вона писала, що у готелі «Петроградський» (*розташовувався на Приморському бульварі, 8 – Т. В.*) було затримано елегантного молодого чоловіка, озброєного гранатою. Заарештований спочатку приховував своє прізвище, але потім заявив, що він є сином українського комісара В. Поплавка. Його спочатку відправили до приміщення військової секції Румчероду, а далі на «Алмаз». Посилаючись на дані часопису «Голос революції», редколегія розповідала, що є підстави вважати начебто ув'язнений очолював гайдамацькі підрозділи³⁵, що й до сьогодні не отримало підтвердження в джерелах та науковій літературі.

³⁵ Родная страна. 1918. 20 января.

Грізна тінь «Алмаза» супроводжувала життя Одеси і у наступні тижні, нависаючи майже неминучою загрозою арешту за найменшої підозри у «контрреволюційності». Яскравим прикладом сказаного стала зустріч Головнокомандувача збройними силами Одеської радянської республіки підполковника М. Муравйова з представниками міського самоврядування, банкірами, підприємцями, котра пройшла 19 лютого 1918 р. У ході дискусії з заступником міського голови Б. Фрідманом, який насмівся вступити в полеміку з новою владою, прибулий з Києва російський командир завершив бесіду фразою: «Взяти його! На Алмаз!». Щоправда його відправили не в порт, а на залізничний вокзал і незабаром

³⁶ Шишко, О. Г. (2011). «Одеська радянська республіка»: політика терору. У *Інтелекція і влада. Громадсько-політичний науковий збірник. Серія: Історія. Вип. 22*. Одеса: Астропринт, С. 174-176.

³⁷ Одесские новости. 1918. 21 февраля.

³⁸ Коновалов, В. Г. (1989). Подвиг «Алмаза»: документальная повесть. Одеса: Маяк, С. 167.

³⁹ Одесские новости. 1918. 3 марта.

⁴⁰ Держархів Одеської області, Ф. 4, Оп. 4, Спр. 135, Арк. 104.

⁴¹ Там само, Арк 108 зв.

⁴² Там само, Арк. 110-111.

звільнили³⁶. Саме на крейсері М. Муравйов провів зібрання з підлеглими на якому віддав наказ почати обшуки й арешти офіцерів, що негайно втілювався в життя³⁷.

За словами В. Коновалова корабельний комітет «Алмаза» ще на початку лютого звернувся до Румчероду з пропозицією ізолювати «найбільш реакційно налаштованих буржуазних діячів», але прийняття такого рішення затрималося. Лише проти ночі 2 березня 1918 р. за постановою Румчероду були заарештовані 69 осіб, що викликало відверте обурення громадськості, тому вже 4 березня їх звільнили³⁸.

Негативний образ бойового корабля настільки міцно закріпився у свідомості мешканців міста, що на початку весни 1918 р. у місцевій пресі було опубліковано «Заяву команди “Алмаза”». У ній йшлося, що усі чутки про перетворення корабля в катівню неправдиві, на борту не пролито жодної краплини крові, не віднято бодай одного життя. Існування пліток «алмазівці» трактували виходячи з їхньої подвійної природи. На їхню думку такі погослови розповсюджували базіки, а також свідомі провокатори, дії яких були спрямовані на формування відповідного іміджу пароплава. Автори відозви запрошували усіх бажаючих відвідати судно, щоб переконалися у неправдивості отримуваної інформації³⁹. Втім у такий спосіб використовувався прийом, котрий вже спрацював у випадку з делегацією міської думи, адже неможливо відшукати сліди злочинів, якщо їх встигли ретельно прибрати.

Необхідність рятувати вкрай зіпсоване реноме судна підкреслювалася ще одним епізодом, про який згадав під час засідання думи 8 березня 1918 р. міський голова В. Богуцький. Характеризуючи настрої службовців торговельного флоту він стверджував, що вони рішуче налаштовані самостійно покарати насильників і грабіжників, «розправитися навіть з «Алмазом» і «Синопом» та іншими», бо їхні дії становлять серйозну загрозу «інтересам фабричного населення»⁴⁰. Щоправда до реалізації озвучених силових намірів справа не дійшла, бо за тиждень більшовики та її репресивні органи відступили з Одеси під тиском наступаючих німецьких та австрійських військ. Втім матроси встигли заарештувати й відправити на «Алмаз» гласного М. Циварьова, який був включений до складу делегації міського самоврядування для переговорів з союзницьким командуванням щодо умов перебування армій країн Четверного союзу в місті. Інші гласні-переговорники уникнули затримання, встигнувши заховатися⁴¹.

Натомість інша частина гласних, котрих неформально очолював М. Цвілінг, розпочали переговори з Раднаркомом Одеської радянської республіки, радою матроських депутатів, Румчеродом і командою «Алмаза» на предмет уникнення бойових дій з військами Німецької та Австро-Угорської імперій, насамперед щоб не використовувався військово-морський флот⁴², гармати якого могли зруйнувати Одесу.

Разом зі вступом в місто 14 березня підрозділів союзників й відновленням влади УНР у регіоні місцеві інституції повернулися до ідеї повноцінного встановлення усіх обставин, пов'язаних з можливими розправами на крейсері, який за словами В. Конова-

⁴³ Коновалов, В. Г. (1989). Подвиг «Алмаза»: документальная повесть. Одеса: Маяк, С. 189-190.

⁴⁴ Ачканов, Г. (1927). От Февраля к Октябрю. У *Октябрь на Одешине. Сб. статей и воспоминаний к 10-летию Октября*. Одеса, С. 34; Держархів Одеської області, Ф. П-13, Оп. 2, Спр. 118, Арк. 39.

⁴⁵ Держархів Одеської області, Ф. П-13, Оп. 3, Спр. 330, Арк. 7.

⁴⁶ Одесские новости. 1918. 15 марта.

⁴⁷ Там же. 16 марта.

⁴⁸ Южная мысль. 1918. 23 марта.

⁴⁹ Одесские новости. 1918. 17 марта.

⁵⁰ Родная страна. 1918. 27 марта; Ведомости Одесского градоначальства. 1918. 28 марта.

лова залишив одеський рейд 15 березня 1918 р. Він також зауважив, що «буржуазна і погоджувальна преса» писала про багато десятків білогвардійських офіцерів й представників буржуазії, які перебувають на морському дні, але відповідні компетентні органи не знайшли доказів вбивств на «Алмазі»⁴³. Хоча навіть у спогадах більшовиків не приховувалося, що там декого з буржуазії і офіцерів «списували в расход»⁴⁴. Комісар казначейства Одеси Г. Фокєєв також додавав, що він перед вступом до міста союзницьких армій переправив на «Алмаз» і «Синоп» 3,5 млн. карб. для вивезення в Севастополь⁴⁵.

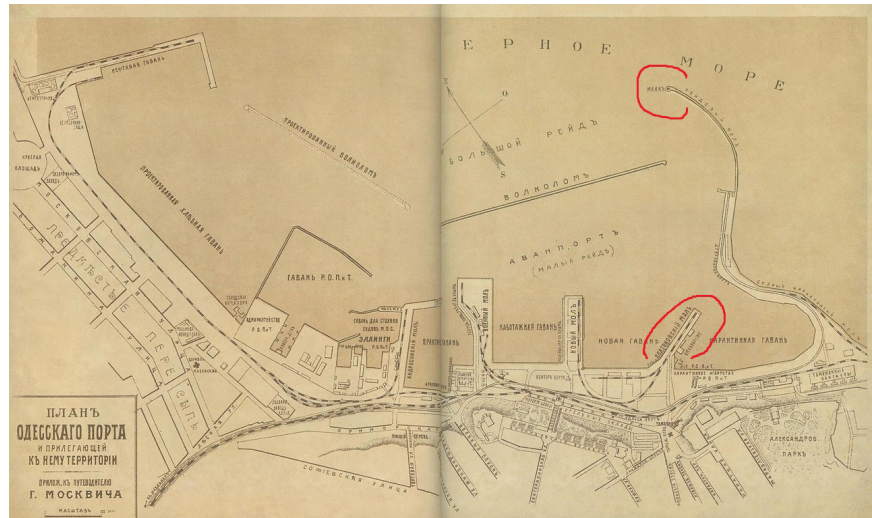
Винесемо за дужки характерний для радянської історіографії дискурс про епоху в контексті протистояння «революціонерів – контрреволюціонерів» або «червоних – білих», адже у січні 1918 р. контрагентом більшовиків були не білогвардійські офіцери, а військо УНР. Зосередимося на реконструкції подій, пов'язаних з пошуком зниклих осіб навесні 1918 р.

Згідно інформації «Одесских новостей» за розпорядженням міського самоврядування 14 березня до Севастополя була відправлена радіотелеграма з проханням вжити заходи для звільнення 63 осіб, у тому числі відомих державних діячів Румунського королівства, заарештованих матросами і вивезених з Одеси на «Алмазі», «Синопі» та інших плавзасобах⁴⁶.

Але не менша увага приділялася ідентифікації місця загибелі ув'язнених та їхніх імен. 15 березня на засіданні Одеської української міської ради (далі ОУМР), яка на перших порах виконувала функції регіонального представника уряду УНР, один з солдат, котрий пробув під вартою на «Синопі» декілька днів, просив спорядити водолазів для підняття з морського дна тіл загиблих. Також він розповів деталі вбивства К. Іваницького, якого утримували на «Синопі», а життя позбавив матрос пострілом упритул⁴⁷. «Южная мысль» навіть наводила прізвище можливого вбивці українського офіцера. Ним міг бути Гриценко, який чи не найактивніше ініціював розправи на «Синопі». Ця ж газета детально переповідала обставини самосуду над секретарем Гайдамацького куреня О. Тузом, якого, за даними її інформаторів, вбили на причалі між «Синопом» і «Ростиславом»⁴⁸. Панахида по К. Іваницькому, О. Тузу та іншими особами мала відбутися вже 17 березня⁴⁹.

Після передачі повноважень від ОУМР до Головного крайового комісаріату Херсонської, Таврійської і Катеринославської губерній на чолі з С. Комірним, який прибув до Одеси 18 березня 1918 р., з'явився наказ за підписом нового керівника південного регіону, котрий доручав усім урядовим закладам і посадовим особам військового, військово-морського й цивільного відомств, а також громадським організаціям надавати повне сприяння комісії по розслідуванню злочинів здійснених в Одесі з 28 (15) січня по 15 березня 1918 р., яку очолював Трегубов⁵⁰.

У пресі повідомлялося, що 16 березня на загальному зібранні усього складу військово-морського суду (вул. Дерibasівська, 2), до якого входили А. Шаміє (голова), Н. Кіпотін (військово-морський суддя), А. Александров (прокурор), Г. Ненароков (помічник прокурора), Н. Павлович (слідчий), було прийнято постанову від-

⁵¹ Одесские новости. 1918. 17 марта.

⁵² Южная мысль. 1918. 20 марта.

⁵³ Одесские новости. 1918. 17 марта.

новити його діяльність⁵¹. «Южная мысль» додавала до переліку членів військово-морського суду слідчих Черняка і Немітця, секретаря Н. Клименка і адвоката Н. Дмитрієва⁵².

Прокурор суду А. Александров першочергово запропонував Н. Павловичу відкрити провадження щодо вбивства матросами низки офіцерів на «Синопі» та «Алмазі». Слідство розпочалося того ж дня. Резонансна справа не могла обійтися без пильного контролю громадськості, тому до надзвичайної слідчої комісії по розслідуванню вбивств, грабунків, насильства і експропріацій мали увійти також представники міського самоврядування, громадських організацій і присяжної адвокатури⁵³.

Слідчі дії головним чином зосередилися навколо пошуку двох типів доказів – свідчень очевидців та обстеження потенційного місця злочинів – адже документальна база була відсутня через позасудові рішення більшовицьких органів влади або завдяки спонтанним діям матросів, червоногвардійців чи інших осіб, які позбавляли життя затриманих на власний розсуд. Оскільки за розповідями ув'язнених вбивали здебільшого трьома способами – живцем спалювали в пічці корабля, скидали з прикріпленим до ніг вантажем на морське дно або у такий спосіб позбавлялися тіл розстріляних – то необхідно було дослідити місця стоянки суден «Алмаза», «Синопа» і «Ростислава» й поблизу Воронцовського маяка зі сподіванням знайти трупи закатованих. Пошуки під наглядом Н. Павловича тривали 19-21 березня 1918 р., але перші занурення пірнальників дали негативні результати. Вони знайшли лише багато ящиків зі спиртним, вкраденими в портових пакгаузах припасами, набоями, кулеметні стрічки і трьохдюймову гармату⁵⁴.

⁵⁴ Там же. 19 марта, 20 марта, 21 марта.

Такий хід подій змусив прокурора розтлумачити позицію слідства щодо амбівалентних перспектив розшуку тіл й можливо-го призупинення робіт після первинного обстеження окреслених локацій. Він наголосив на тому, що мало місце припущення про маскування вбивцями своїх дій шляхом вивезення жертв у відкрите море, а для таких пошуків не вистачало ні технічних ресурсів, ні людей⁵⁵.

⁵⁵ Родная страна. 1918. 21 марта.

Прикметно, що В. Коновалов, загалом точно передавши газетну інформацію, уникнув згадки про знайдене спиртне і погра-

⁵⁶ Коновалов, В. Г. (1989). Подвиг «Алмаза»: документальная повесть. Одеса: Маяк, С. 190.

⁵⁷ Одесские новости. 1918. 22 марта.

⁵⁸ Вільне життя. 1918. 12 квітня; Одесские новости. 1918. 13 апреля.

⁵⁹ Одесские новости. 1918. 22 марта.

⁶⁰ Там же. 23 марта, 24 марта.

бовані харчові запаси. Так само вибірково він доносив читачеві наступні повідомлення, виділивши ті фрагменти, які допомагали конструювати героїчний образ «Алмаза», запозичивши тези про виконання робіт з «особливою інтенсивністю» і те, що на крейсері «вбивств здійснено не було». При цьому не зауважив, що трупи вбитих на місці стоянок «Ростислава» і «Синопа» водолази відшукали⁵⁶.

Натомість у пресі подавався ширший контекст результатів пошукової операції. «Одесские новости» запевняли містян, що за отриманими даними число жертв не таке велике як передбачалося, загалом знайдено 12 тіл. Значна частина утоплених знаходилася в тих точках, де стояли «Ростислав» і «Синоп». Трьох мерців знайшли на місці перебування транспорту «Дунай», на дні лівої сторони Платонівського молу. Припускали, що саме тут були кинуті у воду тіла розстріляних К. Іваницького й О. Туза⁵⁷.

Згодом газета «Вільне життя» опублікувала статтю «Суд над Іваницьким», розповівши окремі деталі трагедії військового, котрі передрукували «Одесские новости». За їхніми даними його заарештували і вивезли на «Синоп», де кинули у вугільну яму. За два дні член ревкому з «Алмаза» зробив запит голові виконкому ради матроських і офіцерських депутатів Одеського порту Суковському щодо подальших перспектив К. Іваницького, «який здається є родичем буржуа контрреволюціонера Поплавка». Відповідь несла у собі категоричний імператив «Що ви на нього дивитеся, негайно розстріляйте!». Подальша розповідь стосувалася останніх хвилин життя затриманого. К. Іваницького витягнули з ями й запитали: «Хочеш ще пожити?». Думаючи, що його хочуть звільнити він відповів: «А хто не хоче жити!». Далі він почув: «Так ось тобі – живи!» й отримав постріл з револьвера⁵⁸.

Чимало газетної площі виділила редколегія «Одесских новостей» для розповіді про спроби ідентифікації лікаря В. Соколова. Спочатку повідомлялося, що його тіло вочевидь перебуває на місці стоянки «Синопа», поряд з трупами генерала Л. Томашевича, Пономарьова, чиновника санітарного портового управління Благодельського та інших. А далі дописувач переповів, що 21 березня в морг привезли тіло, у якому упізнали В. Соколова, якого начебто пограбували і кинули в море роздягнутим. Він був без носа й вух, які мабуть з'їли риби, туловище набухло та розкладалося, до правої ноги був прив'язаний важкий камінь, до лівої залізяка⁵⁹.

За словами журналістів слідство виявило, що усіх трьох вбили пострілами у переносицю біля Платонівського молу на одному з транспортних суден, котрий стояв поблизу «Синопа», а потім скинули у море поблизу Воронцовського маяка. 23 березня в цей район на човні виїхав поручник А. Мірасхеджи для точної локалізації місця, куди кинули трупи. Трагічності смерті додавали обставини ув'язнення, адже за оприлюдненими у газеті даними неозначені особи насправді шукали портового лікаря Таранова задля помсти. Припускали що той ховається у помешканні В. Соколова, але не знайшли його там. Тому господаря квартири і його випадкового гостя Благодельського взяли у заручники, а Л. Томашевича випадково затримали на вулиці⁶⁰.

⁶¹ Южная мысль. 1918.
23 марта.

⁶² Вільне життя. 1918.
31 березня.

⁶³ Мисечко, А. І. Вказ. праця.
С. 194.

⁶⁴ Одесские новости. 1918.
22 марта, 24 марта, 30 марта.

⁶⁵ Южная мысль. 1918.
30 марта.

⁶⁶ Вільне життя. 1918.
31 березня; Одесские новости.
1918. 30 марта.

⁶⁷ Держархів Одеської області,
Ф. 4, Оп. 4, Спр. 135,
Арк. 163 зв.

⁶⁸ Мабуть йдеться про генерал-лейтенанта Євгена Леонтовича, який у першій половині 1918 р. очолював Одеський вербувальний центр Добровольчої армії.

Схожий сюжет пропонувала читачам редколегія «Южной мысли», яка повідомляла, що Л. Томашевича роздягнули до білизни, в інших забрали цінні речі, після чого до кожного з них підходив «глава шайки» і стріляв у лоба. Далі вбивці прив'язали до ніг жертв вантаж й скинули в море за декілька десятків кроків від місця страти⁶¹, що відрізнялося від визначеної в «Одесских новостях» точки приховування трупів.

Матеріали з описом закатованих пропонувалися читачам й надалі задля полегшення процедури упізнання. Зокрема розповідалося, що неподалік від місця стоянки «Дунаю» 20 березня витягнули з води труп людини, одягнутої в шинель сірого сукна, з мідними гудзиками, гімнастерку захисного кольору, чорні рейтузи, на білизні читалася мітка «Е. С.», а на носовичку літера «С». Шию жертви прикривав старий шалик, під ним містився золотий хрестик і медальйон на ланцюжку. Детальний опис допоміг встановити, що йдеться про офіцера 1-го Гайдамацького куреня армії УНР Євгена (за іншими даними Остапа⁶²) Сиса. Слідчі дії встановили, що його заарештували на квартирі через день-два після більшовицького повстання і відвели на одне з суден. За декілька годин червоногвардійці і матроси повернулися до помешкання й заявили квартирній господині, що Є. Сис вбитий. Журналісти «Одесских новостей» подавали різну інформацію щодо результатів судово-медичної експертизи, про що частково писав А. Мисечко⁶³. За одними даними патологоанатоми виявили у тілі 6 вогнепальних ран, а за іншими його вбили двома пострілами в район серця і голови. Перед стратою військового катували, бо була цілковито знищена грудна клітка і спотворено тіло, яке потім скинули в море, прив'язавши до ніг камінь вагою близько 13,5 кг⁶⁴.

Похорон хорунжого Є. Сиса відбувся 30 березня 1918 р. У ньому мали взяти участь практично усі українські громадські та учнівські організації міста, котрі колективно планували вирушити на поховальну процесію з приміщення «Української хати» (вул. Князівська, 30)⁶⁵. До Собору зійшлася велика кількість людей, а австрійське командування надіслало свій почесний караул. На Другому Християнському цвинтарі Одеси о. А. Гриневич виголосив промову. Потім виступили побратими покійного Матяшин і С. Максимчук, закінчилася церемонія виконанням «Ще не вмерла України»⁶⁶.

Кривавий шлейф за кільватером «Алмаза» тягнувся ще протягом тривалого часу. Так, гласний С. Штерн, обговорюючи на засіданні міської думи 9 квітня 1918 р. поточні політичні справи, зокрема критикуючи наказ Одеського повітового коменданта про обов'язковий виїзд за межі УНР офіцерів, котрі не є її громадянами, згадав нещодавнє минуле такими словами: «<...> Більшовики громадян вбивали, катували, саджали на «Алмаз» і під «Алмаз» <...> Тому Україна має бути вдячна цим офіцерам за те, що вони не перейшли до більшовиків»⁶⁷. За тиждень представник товариства офіцерів Одеси ген. Леонтович⁶⁸, обговорюючи цей наказ, теж апелював до періоду «червоного» терору, розповідаючи про «Муравйовські дні», коли за його словами безслідно пропали 4200

⁶⁹ Держархів Одеської області, Ф. 4, Оп. 4, Спр. 135, Арк. 30.

⁷⁰ Омелянович-Павленко, М. Вказ. праця, С. 56.

⁷¹ Пилишенко, В. Вказ. праця, С. 27.

⁷² Там само.

⁷³ Коновалов, В. Г. Вказ.праця, С. 215-216, 242.

⁷⁴ Шишко, О. Г. (2011). «Одеська радянська республіка»: політика терору. У *Інтелігенція і влада. Громадсько-політичний науковий збірник. Серія: Історія. Вип. 22*. Одеса: Астропринт, С. 175.

⁷⁵ Южная мысль. 1918. 20 марта.

⁷⁶ Одесские новости. 1918. 13 апреля.

офіцерів, у тому числі їх топили в морі й спалювали у корабельній пічці⁶⁹.

У своїх спогадах М. Омелянович-Павленко, згадуючи описувані події, занотував: «<...> Пізніше, коли Німці увійшли до міста, я чув, що водолази не могли знести тих картин, які відкривала перед ними морська глибінь. Люде, як казкові істоти, творили на дні легіон мертвих»⁷⁰.

Детальніше пошуки загиблих описував екс-очільник Одеської української морської ради В. Пилишенко, цитату якого подаємо з адаптацією: «У лютому 1918 р. усі одеські в'язниці були переповнені «контрреволюціонерами», які не встигли утекти з міста. Серед арештованих були вчені, музики, артисти, письменники. За що їх посадили, того ніхто не знав, навіть самі чекісти. В Одесі слова «взяти його на Алмаз» ще довгий час після тієї трагедії були на устах у мешканців <...> Дружини загиблих звернулися до місцевих пірнальників з проханням підняти трупи їхніх чоловіків із дна моря, щоб можна було їх поховати. Вони пообіцяли водолазам гідну платню за роботу, але майже ніхто з них не зголосився виконати таку функцію. І лише у середині квітня 1918 р. згорьовані родичі знайшли сміливця. Ним став досвідчений фахівець підводної справи Сергій Коваленко <...> Район занурювання показали очевидці, після чого пірнальник <...> опустився під воду. Більше півгодини на катері була тиша в очікуванні сигналу від С. Коваленка. Після різких безперервних сигналів його підняли і, знявши скафандр, замерли від жаху. Він посивів, виглядав дуже наляканим і не міг промовити жодного слова. Декілька днів пробув С. Коваленко у психіатричній лікарні, але й після цього він не зміг розповісти про побачене на дні моря <...>»⁷¹.

Закінчуючи свою трагічну оповідь В. Пилишенко стверджував: «<...> за півроку у свідомості хворого наступив перелом і він заговорив <...> Оповідь колишнього циркового атлета змалювала жахливу картину. Після спокійного на початку морської прогулянки обстеження дна його ліхтарик витягнув з темряви значну кількість людей, котрі стояли притримувані за ноги тягарем й погойдувалися. Очі у багатьох були відкриті, в деякого обличчя та руки вже були погризені рибами. Сам С. Коваленко опинився у гушті підводного кладовища, а мерці наче штовхали його руками»⁷².

Стислу версію сюжету, який глибоко засів у пам'яті М. Омеляновича-Павленка і В. Пилишенка, знаходимо й у праці В. Коновалова, який зазначав, що її друкувала місцева преса⁷³. А О. Шишко влучно підмітив схожість одеської розповіді з аналогічною ялтинською легендою⁷⁴. Описані в споминах фрагменти значною мірою базувалися на чутках, які вирували в місті. Вони змусили А. Александрова виступити з заявою, що за результатами занурень водолазів протягом 19-20 березня не знайдено декілька сотень тіл, про що говорили одесити, й ніхто з чотирьох залучених до робіт пірнальників не збожеволів, а площа обстеження настільки велика, що слідча комісія запросила допомоги підводників з Херсона⁷⁵. Втім в одному з пізніших дописів певну долю ймовірності божевілля побічно підтверджували «Одесские новости», переповідаючи слова відповідальних осіб, котрі вказували на небажаність користуватися послугами водолазів «зі зрозумілих причин»⁷⁶.

Нам не вдалося відшукати документів слідчої комісії за допомогою яких можна було б дати максимально точну відповідь на три ключові питання – про дату завершення пошукових робіт, кількість жертв та їхні імена, тому наразі оперуємо лише фрагментарними даними, частково поданими вище. Станом на середину весни 1918 р. за попередньою інформацією на дні моря могло знаходитися близько 40 тіл, більшість з яких не могли підняти через приблизно встановлену локацію (обабіч Платонівського молу і в районі Воронцовського маяка) та брак технічних можливостей, насамперед відсутності потрібних рибальських сіток, якими мали витягнути трупи закатованих на берег. З цієї причини голова військово-морського суду виїжджав до Бугазу, але й там його спіткала невдача, відтак роботи призупинилися. Не ідеально склалася ситуація й з заявами родичів щодо зниклих осіб, позаяк частина з них не мешкала в Одесі, а багато одеситів побоювалися повернення більшовиків, тому воліли не оприлюднювати своїх прізвищ. У слідчій справі містилися матеріали, які підтверджували чутки про спалення в пароплавних пічках окремих жертв більшовицького терору⁷⁷.

⁷⁷ Одесские новости. 1918.
13 апреля; Родная страна. 1918.
2 апреля, 7 апреля.

Отже, підсумуємо. У радянській системі створення шаблонних схем революційних подій 1917–1918 рр. на півдні України крейсер «Алмаз» посідав вагоме місце, що мало продемонструвати активну участь матросів Чорноморського флоту в підготовці та здійсненні більшовицького збройного повстання й встановлення Одеської радянської республіки. При цьому йому планувалася роль «південної «Аврори»», котра мала символізувати схожі тенденції в «боротьбі прогресивних сил країни проти буржуазії і контрреволюції» у великих портових містах колишньої імперії. Формуванню героїчного іміджу екіпажу крейсера могло завадити поширення чуток про перетворення його на місце езекуцій з боку матросів, тому в радянській історіографії воліли уникати комплексного вивчення даної сторінки історії революції в Одесі, обмежуючись лише констатацією факту відсутності конкретних доказів на початковому етапі пошуку загиблих.

Натомість джерельна база з проблеми є доволі репрезентативною, вона представлена архівними документами, матеріалами преси і спогадами, й дозволяє зробити значно ширші узагальнення. «Алмаз» ще до початку більшовицького збройного повстання січня 1918 р. став місцем утримання й фізичного знищення офіцерів армії УНР. Дана тенденція знайшла своє продовження і після створення Одеської радянської республіки, а задля ліквідації противників нової влади використовувався й лінкор «Синоп». Значна кількість наративних джерел дає підстави вважати, що одним з видів вбивства затриманих стало спалення в корабельній пічці, що унеможливлювало віднайдення їхніх залишків та документацію злочинів. Іншими варіантами позбавлення життя противників більшовицької влади й випадкових жертв «червоного» терору стали розстріли та затоплення людей як на самому кораблі, так і поблизу стоянки пароплавів.

Вперте поширення чуток про перетворення крейсера у головну катівню Одеси не лише робило військовий корабель символом

страху для мешканців міста, але й змушувало місцеву владу приділяти чималу увагу вивченню ситуації навколо нього. Станом на сьогодні можна оперувати цифрою близько 40 закатованих, тіла яких були знайдені на дні моря. Головними локаціями пошуку трупів стали Платонівський мол і Воронцовський маяк, визначені за допомогою свідчень очевидців, які лише частково допомогли встановити прізвища вбитих. Але й до сьогодні усі обставини пошукових робіт залишаються нез'ясованими, що створює сприятливе підґрунтя для підживлення окремих міфів революції.

References

- Achkanov, H. (1927). Ot Fevralia k Oktiabru. Oktiabr' na Odeshchine. Sb. Statey i vospominaniy k 10-letiu Oktiabria. Odesa. 1–46.
- Faytelberg-Blank, V., Savchenko V. (2008). Odessa v epokhu voyn I revoliuciy. 1914–1920. Odessa: Izdatielstvo «Optimum». 336.
- Grazhdanskaya voyna v Rossii: Chernomorskiy flot (2002). Moskva: OOO Izdatelstvo AST. 544.
- Hrycenko, I. V. (2015). Ukrains'kyi derzhavnyi flot v 1917–1919 rr.: istoriya yoho stanovlennya, viys'kovo-politychnoyi borot'by ta zanepadu. Kyiv: Vydavec' Oleh Filuk. 232.
- Hryshko, H. (1930). 1917 rik v Odesi (Spomyny z chasiv vyzvolnykh zmahan'. *Rozbudova nacyi. Ch. 7–8.* 178–187.
- Hryshko, H. (1930). 1917 rik v Odesi (Spomyny z chasiv vyzvolnykh zmahan'. *Rozbudova nacyi. Ch. 11–12.* 281–292.
- Konovalov, V. (1963). Podvig “Almaza”. Odesa: Odesskoye knizhnoie izdatelstvo. 261.
- Konovalov, V. (1989). Podvig “Almaza”: dokumentalnaya povest'. 2-e izd., pererab. i dop. Odesa: Mayak. 224.
- Mysechko, A. I. (2006). Do istoriyi ukrains'kogo kozactva v Odesi v period diyalnosti Central'noyi Rady (berezen' 1917 – kviten' 1918). *Zapysky istorychnoho fakul'tetu. Odes'kyi nacionalnyi universytet imeni I. I. Mechnykova.* Odesa: Astroprynt. Vyp. 17. 191–196.
- Odesskiye novosti (1918).
- Omelyanovych-Pavlenko, M. (2002). Spohady ukrains'koho komandarma. Kyiv: Planeta ludey. 460.
- Poplavs'kyi, O. O. (2012). Represiyi i terror yak osnova bil'shovyykoyi vlady v novostvorenykh radians'kykh respublikakh Pivdnya Ukrainy na pochatku 1918 r. *Naukovi praci istorychnoho fakul'tetu Zaporiz'koho nacionalnoho universytetu.* Zaporizhzhya: ZNU. Vyp. XXXIII. 80–86.
- Pylyshenko, V. (1977). Chjrnomorci v Ukrayins'kiy revoliuciyi. *Almanakh Ukrains'koho narodnoho soyuzu na 1977 rik.* Dzherisi-Siti – New-York: Vydavnyctvo “Svoboda”. Richnyk 67. 22–28.
- Rodnaya strana (1918).
- Shklyayev, I. N. (2002). Istoriya Odesskoy GUBCHK. 1917–1922 gg. Monografiya. Odessa: Studiia “Negociant”. 103.
- Shklyayev, I. N. (2004). Odessa v smutnoie vremya. Odessa: Studiia “Negociant”. 158.
- Shyshko, O. H. (2012). Dyktatura Muravyova v Odesi. *Intelihenciya i vlada. Hromads'ko-politychnyi naukovyi zbirnyk. Seriya: Istoriya.* Odesa: Astroprynt. Vyp. 24. 218–229.
- Shyshko, O. H. (2011). “Odes'ka radyans'ka respublika” : polityka teroru. *Intelihenciya i vlada. Hromads'ko-politychnyi naukovyi zbirnyk. Seriya: Istoriya.* Odesa: Astroprynt. Vyp. 22. 168–178.
- Vedomosti Odesskogo gradonachalstva (1918).

Vilne zhyttia (1918).
Yuzhnaya mysl (1918).
Zahoruyko, V. (1962). "Pivdenna "Avrora". *Chornomors'ka komuna*.
II lystopada.

Taras Vintskovskiy

BLOODY "ALMAZ": DE/CONSTRUCTION OF ONE REVOLUTION MYTH IN ODESA

In Soviet historical science during 1960s-1980s a traditional stereotype of perception of the cruiser "Almaz" as "Southern Aurora" was formed, which had to symbolize similar tendencies of the revolutionary progress in 1917-1918 in Baltic and Black Sea Fleets. The role of the steamship crew in events of the Russian and the Ukrainian revolutions in a limited period of time is analyzed in the article.

In January 1918, the Bolshevik armed insurrection took place in Odesa, active participation in the preparation of which was played by part of sailors and officers of the cruiser "Almaz". During existence of the Odesa Soviet republic new authorities used the practice of the "red" terror, the symbol of which was "Almaz". As the result of the detention and physical liquidation of people of various categories on the cruiser and at moorings of other warships, thus spreading a variety of rumors, authorities of local self-government attempted to take control of the situation in order to make facts of self-trial impossible. But judicial and investigational institutions were able to investigate the circumstances of the detention of prisoners and their subsequent fate fully only after the restoration of the Ukrainian National Republic governance in Odesa. Their conclusions dispel the heroic image of the cruiser created by Soviet historiography.

Key words: revolution, UPR, Odesa, the Bolsheviks, «red» terror, cruiser «Almaz», city council, Odesa Ukrainian City Council.

СУЧАСНІ ТРАНСФОРМАЦІЇ МІСЬКОГО ПРОСТОРУ

УДК 930.1(477+470+571)

Олександр Мусін

д.і.н., провідний науковий співробітник Інституту історії
матеріальної культури РАН,
e-mail: aemusin64@gmail.com

ІСТОРИЧНА ПАМ'ЯТЬ У МІСЬКОМУ ПРОСТОРІ: ПАРАДОКСИ ЦЕРКОВНО-ПОЛІТИЧНОГО ВІДТВОРЕННЯ НАЦІОНАЛЬНИХ СВЯТИНЬ У РОСІЇ ТА УКРАЇНІ

У статті подано аналіз історії будівництва та відтворення знакових храмів України і Росії: Десятинної церкви, храму Христа Спасителя, Успенського собору Києво-Печерської Лаври та Михайлівського Золотоверхого монастиря, які є національними святинами. Пропонується методика розуміння суспільно-політичних запитів та еволюції історичної пам'яті, втілених в архітектурних образах та реставраційних ідеях. Обґрунтовано думку про те, що сам процес відтворення зруйнованих храмів відображає не так релігійний ренесанс у Східній Європі, як зацікавленість держави та політиків у маніпуляціях історичною пам'яттю. Важливим фактором такого відтворення є інтереси бізнесу та амбіції творчої інтелігенції. Відзначаються протиріччя між ідеологією відтворення нового будівництва в історизуючому стилі та принципами наукової реставрації, метою якої є збереження аутентичності пам'ятки як засобу долучення до минулого. Новостворені домінанти грубо втручаються у міський ландшафт, який сформувався упродовж ХХ ст., та викликають розчарування громадськості. Подібні будівлі, які розцінюються як «новоділи» та «симулякри», вступають у конфлікт з розумінням національної історії та релігійними потребами. Підкреслюються відмінності у процесі відтворення храмів в Україні та Росії на рівні концептуальних ідей, інтересів, очікуваних та реальних результатів. Вони пояснюються різницею між російським політичним монополізмом та українським суспільним корпоративізмом. Висувається та обґрунтовується концепція «симетричної реставрації» і релігійно-конфесійного нейтралітету місць національної пам'яті як фактора збереження громадського миру та спокою.

Ключові слова: історична пам'ять, реставрація, відновлення, міське середовище, ландшафтні домінанти, суспільство, релігія, політика, конфесійний нейтралітет.

Пам'яті Гліба Івакіна, † 22 травня 2018 року

У сучасному суспільному дискурсі явище реставрації, політичної чи архітектурної, характеризується нездоланими внутрішніми протиріччями. Суспільство ставить перед собою наперед не можливе до виконання завдання – відновити соціально-політичні відносини чи архітектурні образи минулого в зовсім інших культурно-історичних умовах. Така ностальгія контрастує з постійним розвитком суспільства, культурного пейзажу

© Олександр Мусін, 2018

та архітектурної думки, оскільки повернути минуле неможливо. Окрім того, саме сприйняття цих образів і відносин, віддалених від часів свого існування, неминуче призводить до їх реінтерпретації, що серйозно впливає на відтворення та сприйняття пам'яток у новому контексті. Це, в свою чергу, трансформує суспільні уявлення про історію, підміняючи минуле та його релікти міфом, сконструйованим сучасністю. Таким чином, замість реставрації відбувається реконструкція, яка в сучасному дискурсі описується такими термінами як «відновлення», «відтворення», а в релігійному контексті – «відродження». При цьому всі ці поняття виявляються взаємозамінними. Найчастіше, особливо в популярному контексті, як у Росії, так і в Україні, використовується слово «реставрація» для позначення процесу реконструкції. У цьому полягає не тільки термінологічна проблема. За синонімією термінів ховається підміна поняття, яка вивертає навиворіт суть описуваних ними процесів і явищ.

Ці спостереження безпосередньо стосуються пам'яток як громадянської, так і церковної архітектури. Однак храмова реставрація на пострадянському просторі Східної Європи¹ має власну соціально-політичну та естетичну специфіку. Її аналіз більшою мірою, ніж дослідження реконструкції цивільної архітектури, здатний відобразити складний спектр суспільних очікувань від відновлення міського середовища та реконструкції будівель-символів, що були релігійними святинами або місцями історичної пам'яті, колись свідомо зруйнованих з ідеологічних міркувань чи знищених війною. До того ж, властива пострадянському суспільству концепція «історичної пам'ятки» і ставлення до історичної пам'яті відповідають не тільки поняттю «lieux de mémoire», характерному для Європи², а й «образу/іконі історії», яка транслює ідеальні або ідеалізуючі уявлення про минуле, що підлягають якщо не поклонінню, то шануванню. Це така свого роду «історіолатрія» – різновид ідолопоклонства, де в якості ідола виступають уявлення про минуле, властиві колективній і культурній пам'яті.³

Значною мірою ці особливості сформувалися у рамках візантійської культури. Православна і пост-православна свідомість, що характеризується цими особливостями, не відрізняє оригінал від копії, які для неї мають однакову цінність, так копії, образи візантійських і середньовічних ікон сприймаються як такі, що мають однакове сакральне значення з давньою іконою, яка по суті є для них первинним образом. Іншою особливістю такої свідомості є те, що вона сприймає тільки цілісний, естетично закінчений об'єкт, а не його символ, представлений фрагментами історичного предмета або руїнами будівлі. До того ж, однією з характеристик візантійської культури завжди було використання релігійного образу в політичних цілях. Такі стереотипи, що беруть свої витoki в православній традиції, впливають як на способи реконструкції архітектурного комплексу або об'єкта, так і на місце, яке йому відводиться в ціннісних орієнтаціях сучасного суспільства.

Додатковою особливістю реставрації християнської архітектури в Росії та Україні є розгортання паралельного процесу реституції колишньої церковної власності, яка в Росії називалась «ці-

¹ На цю тему див.: Bartetzky, A. (2010). Die Rolle der Rekonstruktion nach dem Wechsel der Systeme in Osteuropa. In *Geschichte der Rekonstruktion. Konstruktion der Geschichte. Publikation zur Ausstellung des Architekturmuseums der TU München in der Pinakothek der Moderne*, (eds.). W. Nerdinger, M. Eisen, H. Strobl. München, pp. 138-147.

² Nora, P. (1989). Between Memory and History: Les Lieux de Mémoire. *Representations*, no 26: Special Issue: Memory and Counter-Memory, pp. 7-24.

³ З приводу цих концепцій див.: Halbwachs, M. (1950). *La mémoire collective*. Paris; Halbwachs, M. (1952). *Les cadres sociaux de la mémoire*. Paris; Halbwachs, M. (1980). *The collective memory*. New York; Halbwachs, M. (1992). *On collective memory*. Chicago.

⁴ Мусин, А. (2006). *Вопиющие камни: Русская церковь и культурное наследие России на рубеже тысячелетий*. Санкт-Петербург; Мусин, А. (2010). *Церковная старина в современной России*. Санкт-Петербург. Див. також: Мусин, А. (2010). *Le patrimoine des églises russes en danger*. Grande Galerie. *Le Journal du Louvre*, no 11, pp. 64-65.

⁵ Міжнародна хартія з охорони й реставрації нерухомих пам'яток і визначних місць (Венеціанська хартія), 1964. Retrieved May 27, 2018, from http://zakon2.rada.gov.ua/laws/show/995_757

⁶ Лаврентьевская летопись (2001). *Полное собрание русских летописей*. Т. 1. Москва, с. 124 [6504 (996)].

⁷ Ивакин, Г., Ёлшин, Д. (2010). *Церковь Рождества Богородицы Десятинная митрополита Петра Могила (история, археология, изобразительные источники)*. *Ruthenica*, т. 9, с. 74-109.

льовою приватизацією». Цей процес та пов'язані з ним виклики культурній спадщині були проаналізовані мною кілька років тому.⁴

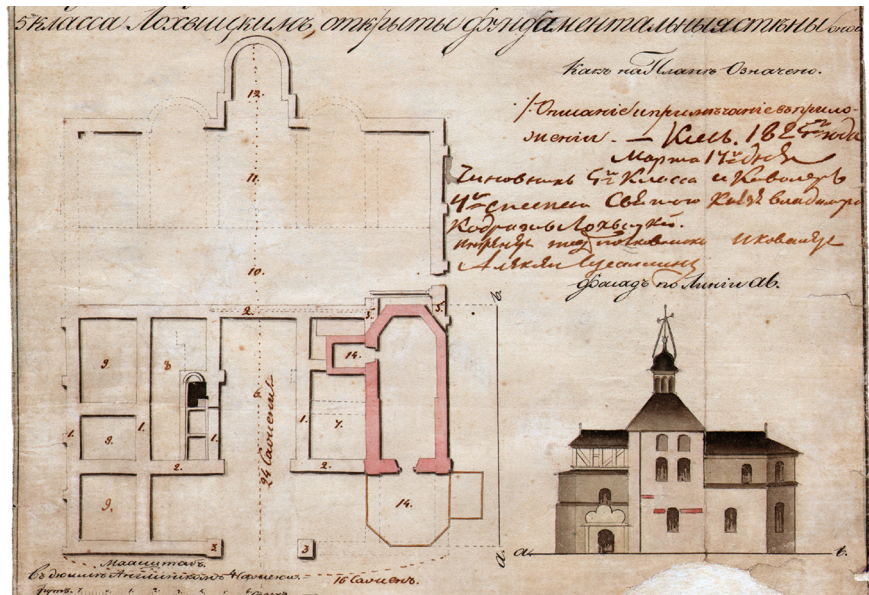
Передавання «об'єктів культурної спадщини» (термін сучасного російського та українського законодавства) в користування релігійним громадам та організаціям майже завжди відбувається поза контролем експертного співтовариства і органів охорони пам'яток або при їх мовчазному потуранні, що призводить до довільних змін цінних особливостей архітектурного інтер'єру та екстер'єру. В результаті, відбувається «спонтанна реставрація» загального фону релігійно-культурної спадщини як у міському, так і провінційному середовищі відповідно до сучасних естетичних смаків та фінансових можливостей релігійних громад. Таким чином, цілеспрямована реконструкція храмових будівель вписується в загальний контекст трансформації релігійної культури.

У цьому нарисі автор має намір не тільки коротко охарактеризувати основні події, пов'язані з реконструкцією храмів, що мають особливий статус в російській та українській культурах, а також продемонструвати, яку мету переслідували різні суспільні групи, ініціюючи реконструкцію, як реконструкція просторово-архітектурного образу відображала індивідуальні та групові естетичні цінності та уявлення про історію, яку роль ці реставрації зіграли в релігійних рухах у Східній Європі, які іноді називаються політиками та релігійними діями «другим хрещенням Русі», і як процес реконструкції, іноді офіційно названий реставрацією, в дійсності співвідносився з класичними принципами реставрації.⁵ Порівняння архітектурної реконструкції в українському і російському суспільстві може вказати на особливості культурного розвитку, обраного двома народами, підкреслити схожі та відмінні риси в стратегії колективної поведінки і виявити специфіку ставлення до минулого та архітектурної естетики.

«Преконцептуальна» реставрація та «вибір історії»: Десятинна церква в Києві

Нарис про сучасну церковну реставрацію в Східній Європі доцільно розпочати з історії першої на Русі кам'яної церкви, освяченої у Києві в ім'я Богородиці, яка неодноразово руйнувалася та відновлювалася в різноманітних формах на початковому місці. У 996 р. князь Володимир Святославич закінчив будівництво храму для нової митрополії Константинопольського патріархату і пожертвував їй десяту частину княжих доходів⁶, що дало церкві ім'я «Десятинна». Вона була зруйнована під час монгольської навали в 1240 р. Не пізніше XVI ст. на цих руїнах був побудований дерев'яний храм в ім'я святого Миколая. У 1635 р. Петро Могила (1632-1647), що був митрополитом Константинопольського патріархату на території Речі Посполитої, почав будівництво нової кам'яної церкви в південно-західному куті зруйнованого храму, яка була завершена вже після його смерті (рис. 1; 12).⁷ Напередодні цієї події йому вдалося встановити православну ієрархію на землях Речі Посполитої, незалежну від підпорядкованої Риму Греко-католицької церкви, яка виникла після Берестейської унії 1596 р. Спорудження у за-

Рис. 1. План і південний фасад Десятинної церкви XVII в. в Києві на початку XIX ст. Креслення і малюнок Кіндрата Лохвицького, 1824 р. Архів Інституту археології, Національна академія наук України. Київ. Україна. Фонд 13. Справа № 9-б

⁸ Щенков А. (ред.) (2002). Памятники архитектуры в дореволюционной России: Очерки истории архитектурной реставрации. Москва, с. 78.

⁹ Пор.: Brandi C. (2015). *Théorie de la restauration*. Paris, pp. 9-20.

хідній частині на фундаментах найдавнішого храму України нової церкви, прямокутної в плані з підтрикутною апсидою і вежею зі шпилем мало підкреслити безпосередню спадковість діяльності митрополита з місією князя Володимира Святого. Будівництво велось з використанням давньої цегли з руїн храму.⁸ Однак цей факт варто розглядати не стільки як «преконцептуальну схему» реставрації⁹ – емпірично сформований і підсвідомо правильний спосіб матеріалізації історичної пам'яті, скільки як форму будівельного практицизму. Фасад храму прикрашав грецький напис (не зберігся), що в ідеології Петра Могили служило апеляцією до універсальної традиції Вселенського Патріархату, а не місцевих східно-європейських звичаїв Київської Русі і Московського царства.

Очевидно, Петро Могила не прагнув відновити невідомий йому давній візантійський зразок, що відповідало скромному становищу очолюваної ним Православної церкви в Україні XVII ст. Його діяльність носила символічний характер і відображала історичні претензії в іншій формі, ніж архітектурна. Ця символіка визначалася топографією і була пов'язана не стільки з «місцем пам'яті», скільки з «пам'яттю місця». Такий підхід не мав нічого спільного з середньовічним будівництвом нових церков «на старій основі», тобто з використанням фундаментів попередньої будівлі. Подібна практика згадується в Новгородських літописах XV ст., але як показують архітектурно-археологічні дослідження, вона не була пов'язана з ідеологією новгородських традицій, які протистояли московським впливам, а була лише елементом відомого нам практицизму при розбиранні старих церков і новому будівництві.¹⁰

Церква простояла до початку XIX ст. У 1828 р., після «археологічних розкопок» руїн стародавнього храму, вона була розібрана. Це був перший досвід розкопок перед будівництвом в Російській імперії, здійснений в 1824-1826 рр. красзнавцем К. Лохвицьким з ініціативи митрополита Київського Євгенія (Болховітінова). Це було пов'язано не з архітектурної підосновою реставрації, а з пошуком історичних реліквій.¹¹ На її місці до 1842 року було за-

¹⁰ Антипов, И. (2009). Новгородская архитектура времени архиепископов Евфимия II и Ионы Отенского. Москва.

¹¹ Ёлшин, Д. (2012). Чертежи первых археологических раскопок Десятинной церкви как источник для архитектурной реконструкции храма. В: И. Антипов, И. Шалина (ред.). *Seminarium Bulkinianum*, т. 3. Санкт-Петербург, с. 70, 71.

Рис. 2. Десятинна церква, Київ,
Російська імперія.
Фотографія Івана Чистякова.
1909 р. Фотографічний відділ
Наукового архіву Інституту історії
матеріальної
культури, Російська академія
наук, Санкт-Петербург, Росія.
Негатив № II 30906

вершено будівництво квадратної чотиристовпної п'ятибанної церкви за проектом архітектора Василя Стасова (1769–1848) (рис. 2; 12). Церква, що перевершувала за площею скромну будівлю XVII ст., також зайняла південно-західну частину стародавніх фундаментів. Однак цього разу київський храм епохи Хрещення Східної Європи в сприйнятті сучасників був заміщений архітектурними формами Московської Росії в інтерпретації XIX ст. Це можна пов'язати не стільки з пануючими архітектурно-естетичними уподобаннями 1830-1840-х рр., скільки з образно опосередкованою полемікою про історичні долі Православ'я в Україні. Митрополія, відновлена Петром Могилою як частина Вселенського патріархату, в 1686 році була передана в управління Московському патріарху¹², але пам'ять про колись особливу канонічну юрисдикцію, та й упевненість у тому, що Москва прийняла християнство від Києва, а не навпаки, завжди була властива українському суспільству.

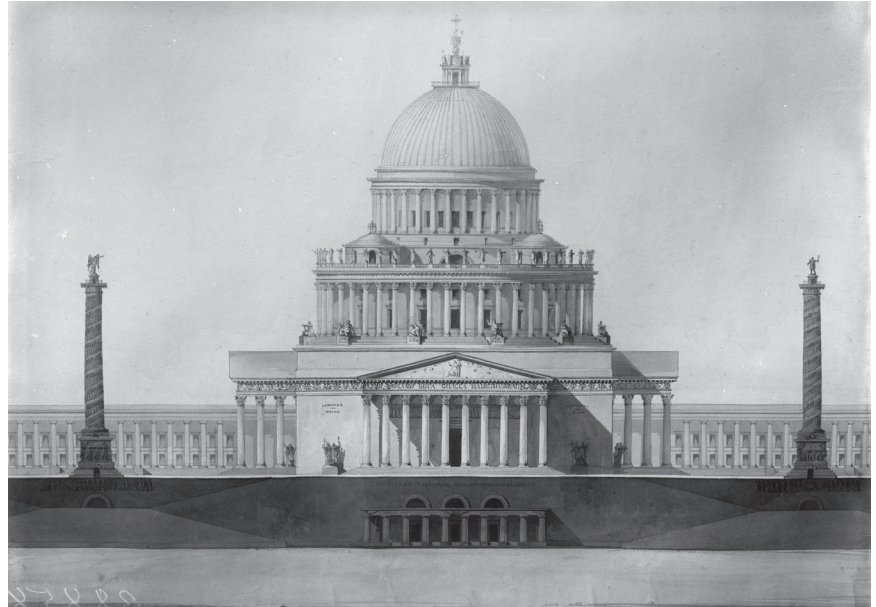
Саме ці п'ятикупольні кубовидні громіздкі форми, класика «псевдо-російської» архітектури Російської імперії, у яких була відтворена Десятинна церква, втілилися і в храмі Христа Спасителя у Москві, побудованого за проектом Костянтина Тона (1794-1881) в 1839-1883 рр. і знищеного в 1931 р. Відновлений у 1995-2000 рр. собор вважається головним символом релігійного відродження у Росії. Однак, варто уважніше придивитися до тих цінностей, які були покладені в основу його створення і реконструкції.

Історія будівництва як «будівництво історії»: храм Христа Спасителя у Москві

Вже саме будівництво цього храму та істотне коригування проекту в XIX в. були спробою «будівництва історії» та її ре-інтерпретації, пов'язаної не тільки зі сприйняттям російського минулого, а й з переосмисленням ролі Росії в історії Європи. У 1817 р. на

¹² Vetrochnikov, K. (2016). La «concession» de la métropole de Kiev au patriarche de Moscou en 1686 : Analyse canonique. In: 23e Congrès International des Études Byzantines, Belgrade, 22 - 27 Août 2016. Resumés du table ronde “Les frontières et les limites du Patriarcat de Constantinople”. Belgrade, pp. 37-41.

Рис. 3. Проект храму Христа Спасителя на Воробьиховых горах, Москва, Росія. Архітектор Олександр Вітберг. Кінець 1810-х-1820-і рр. Фотографія з літографії першої половини XIX ст. із зібрання Імператорської археологічної комісії. Фотографічний відділ Наукового архіву Інституту історії матеріальної культури, Російська академія наук, Санкт-Петербург, Росія. Негатив № III 5566

¹³ Соколов, П. (1818). Историческое описание торжества, происходившего при заложении храма Христа Спасителя на Воробьевых горах... 1817 года 12 октября. Москва.

¹⁴ Тихомиров, Е. (1882). Храм Христа Спасителя в Москве, сооруженного по проекту А. Л. Витберга: Историко-описательный очерк и руководитель. Москва.

Воробьиховых горах, що піднімаються над Москвою, архітектор Олександр Вітберг (1787-1855) заклав храм¹³, який згідно із задумом імператора Олександра I (1801-1825) будувався «во славу Росії», «в ім'я благоденства Європи», «в подяку за спокуту» від нашествия Наполеона в 1812 р. і в «пам'ять про всіх загиблих» у цій війні¹⁴. Вітберг ідеально зрозумів ідею імператора. Він не просто втілював його у форми архітектурного класицизму, але прямо вказав на витоки імператорської ідеології, які продовжували розпочатий Петром Великим вектор розвитку Росії. Це був Рим, як колыска європейської цивілізації, зв'язок з якою монарший замовник намагався підкреслити за допомогою архітектурного образу. Існувало кілька проектів, у яких архітектор орієнтувався одночасно на будівлю Пантеону і на собор святого апостола Петра в Римі (рис. 3). Можна стверджувати, що така архітектурна ідея пропонувала нове трактування концепції «Москва – Третій Рим».

Проект храму не був реалізований з тих самих причин, що й помпезна російська ідея встановити в 2015 р. пам'ятник Володимиру Святому на Воробьихових горах, тим самим перетворивши князя з київського (українського) в московського (російського) правителя. Край пагорба над Москвою-рікою був геологічно непридатний для монументального будівництва. Побудований в 1949-1953 рр. головний корпус Московського університету був закладений на значній відстані від планованого місця будівництва храму Вітберга.

В 1826 р. в архітектурний процес втрутилася не тільки геологія, але й нова політична ситуація у Росії та старі фінансові проблеми. Вітберг був відсторонений від будівництва, а саме будівництво зупинено. У 1835 р. його було звинувачено в розтраті і заслано до Вятки. Якщо в XIX ст. архітектора звинувачували в казнокрадстві, то на початку XXI ст. – в масонстві. Його проект в московських церковно-патріотичних колах сьогодні розцінюється як відступ від православної традиції, оскільки храм був нібито насичений символікою, чужою Православ'ю. Модне нині твер-

Рис. 4. Храм Христа Спасителя, Москва, Росія. Вид з південного сходу. Фотографія із зібрання Імператорської археологічної комісії. Автор невідомий. Кінець XIX ст. Фотографічний відділ Наукового архіву Інституту історії матеріальної культури, Російська академія наук, Санкт-Петербург, Росія. Відбиток № Q. 331/52

¹⁵ Мусин, А. (2002). Богословие образа и эволюция стиля. К вопросу о догматической и канонической оценке церковного искусства XVIII-XIX вв. *Искусствознание*, № 2, с. 279-302.

¹⁶ Зелинский, В. (1894). Храм Христа Спасителя в Москве. Москва, с. 46.

дження про те, що академізм і класицизм суперечить православній традиції, є поширеною помилкою, оскільки ці художні форми адекватно передають особливості православного богослов'я та літургії¹⁵. Важко погодитися з тим, що насиченість проекту трієстими елементами, співвідносними з образом Святої Трійці і трихотомією християнської антропології, як і посвячення трьох храмів: верхнього, середнього і нижнього – Різдва, Преображення і Воскресіння Христового – не було вираженням Православ'я.

Однак епоха нового імператора Миколи I (1825-1855), який взяв курс на «особливий шлях Росії» та її «особливу історію», вимагала нової просторової образності. К. Тон, як і його попередник, тонко відчув умонастрої імператора і напрямок задуманої ним трансформації російського суспільства. Це суспільство було переконане, що проект Тона - «російський храм візантійського стилю».¹⁶ Очевидно, Візантія сприймалася цим суспільством через призму московської спадщини. Для акцентування російської ідеї храму, мармур в його оздобленні, в тому числі для статуй і облицювання, був замінений місцевим вапняком, який видобувався під Москвою, – «григоровським доломітом». Після смерті К. Тона будівництво закінчував архітектор Олександр Рєзанов (1817-1887) (рис. 4).

У сучасних оцінках дослідники намагаються підкреслити, що новий храм не так категорично розривав зв'язки зі стилем класицизму. Якщо він і прагнув повторити просторово-планувальні особливості середньовічної російської архітектури, то не дотри-

¹⁷ Кириченко, Е. (1996). Храм Христа Спасителя – памятник архитектуры 1830-1850-х гг. В: Л. Полиновская (ред.). Храм Христа Спасителя: сборник. Москва, с. 7-46.

¹⁸ Кириченко, Е. (1996). Храм Христа Спасителя..., с. 15.

¹⁹ Тихомиров, Е. (1882). Храм Христа Спасителя... с. 25.

²⁰ Трубецкой, Е. (1991). Два мира древнерусской иконописи. В: Трубецкой, Е. Три очерка о русской иконе. Москва, с. 67.

²¹ Кириченко, Е. (1996). Храм Христа Спасителя..., с. 7-46. См. также: Кириченко, Е. (1997). Русский стиль: поиски выражения национальной самобытности. Народность и национальность. традиции древнерусского и народного искусства в русском искусстве XVIII–начала XX вв. Москва. Про історизуючі стилі в архітектурі того часу та архітектурну ідеологію див.: Савельев, Ю. (2005) «Византийский стиль» в архитектуре России. Вторая половина XIX – начало XX века. Санкт-Петербург; Савельев, Ю. (2008). Искусство историзма и государственный заказ. Вторая половина XIX – начало XX века. Москва.

²² Флоренский, П. (1971). Иконостас. *Богословские труды*, т. 9, с. 126.

мувався безпосередньо образу московської соборної церкви через кубовидність свого об'єму. Скульптурне оздоблення храму – скульптурні групи, пояс горельєфів, образи святих в медальйонах, як і какошники-раковини – насправді походили від традицій Ренесансу і відображали характерні особливості європейської культури. Дійсно, його «білокам'яність» могла відправляти глядача одночасно і до білого каменю Москви, і білого мармуру Італії.¹⁷

І місце будівництва, і нові форми всеросійського храму, який підкреслював «особливу роль» країни в загальноєвропейській війні та перемогу 1812-1813 рр., від початку стали об'єктом дискусії в російському суспільстві. Так, заради його зведення було знищено один з найстаріших чернечих центрів Москви – Олексіївський монастир, що існував з середини XIV ст. Варто зауважити, що у свій час імператор Олександр I відкинув ідею будівництва нового храму в московському Кремлі, як це передбачалося деякими проектами, оскільки вважав неможливим руйнувати для цього стародавні церкви.¹⁸

Як нова версія історії підміняла саме минуле, так і нова естетика стикалася у цьому проекті з культурою, звичною російському суспільству. Якщо А. Вітберг вважав проект свого успішного конкурента «сільською церквою»,¹⁹ то Євген Трубецькой (1863-1920) був більш категоричним і називав храм Христа Спасителя «однією з найбільших пам'яток дорогого безглуздя: це ніби величезний самовар, навколо якого добродушно зібралася патріархальна Москва».²⁰ Нова споруда дійсно відрізнялася еклектикою та несмаком. Міркування про правильність абрису храму, легкість і красу його форми, втіленої ним архітектурної домінанти, яка врівноважила Кремль у міському пейзажі Москви, сприймаються як недоречна апологетика.

Однак в оцінці архітектури храму зіткнулися не тільки естетичні смаки. І критики проекту, в тому числі Олександр Герцен (1812-1870) та Володимир Стасов (1824-1906), та їхні противники бачили в ньому уособлення певної політичної програми – символу офіційної народності. Проте для більшості населення цей символ міг стимулювати підйом національної самосвідомості, як це і передбачала втілена в архітектурних формах політична програма. Саме цю тему прийнято розвивати в оцінках російської архітектури XIX – початку XX ст. У підсумку, в новому храмі втілилася нова система цінностей, у якій національність сприймалася як народність, а конфесійна ознака – як вираз національної ідеї.²¹

Не можна не визнати, що якщо нереалізований проект Олександра I і Вітберга був європейським, то завершений проект Миколи I і Тона був «антиєвропейським». Священик Павло Флоренський (1882-1937), який був тонким цінителем художньої старовини, колись з іншого приводу зауважив: «Якби нам нічого не було відомо з історії про Смутний час, то на підставі одного тільки іконопису, чи навіть тільки складок, можна було б зрозуміти процес духовного зрушення середньовічної Русі до царства Московського епохи Відродження: в іконописі другої половини XVI ст. вже майорять Смутні часи як духовна хвороба російського суспільства».²²

Ці спостереження стають актуальними у зв'язку з можливою переоцінкою неоросійського стилю, який традиційно пов'язується

²³ Про це ідейне явище в російському суспільстві, див.: Мусин, А. (2015). Храм-памятник в Лейпциге в контексте церковной традиции увековечения воинской памяти. В: М. Дмитриева (ред.). Русский храм-памятник в Лейпциге. Санкт-Петербург, с. 181-228.

²⁴ Гельфрейх, В., Иофан, Б., Щуко, В. (1934). Проект Дворца Советов. *Строительство Москвы*, № 3, с. 6-9; Кириченко, Е., Иванова, Г. (ред.). (1992). Храм Христа Спасителя в Москве: история проектирования и создания собора, страницы жизни и гибели 1813-1931: фотоальбом. Москва, с. 234-235

²⁵ Кириченко, Е., Иванова, Г. (ред.). (1997). Храм Христа Спасителя в Москве: История проектирования и создания собора. Страницы жизни, гибели и возрождения 1813-1997: альбом. 2-е изд. Москва; Dmitrieva, M. (1997). Christus-Erlöser-Kathedrale versus Palast der Sowjets. Zur Semantik zeitgenössischer Architektur in Moskau. In: E. Cheauré (ed.). Kultur und Krise Rußland 1987-1997. Berlin, pp. 121-135; Akinsha, K., Kozlov, G., Hochfield, S. (2007). The holy place: architecture, ideology, and history in Russia. New Haven, Conn., pp. 119-134; Bartetzky, A. (2010). Christus-Erlöser-Kathedrale in Moskau [Katalogtext]. In: Geschichte der Rekonstruktion..., p. 289.

²⁶ Про релігійну складову теорії та практики російського більшовизму див., наприклад: Berdyaev, N. (1937). The Origin of Russian Communism. London; Фирсов, С. (2011). На весах веры: От коммунистической религии к новым «святым» посткоммунистической России. Санкт-Петербург.

з «національним романтизмом». Зрушення, про які писав Флоренський, очевидні в поширенні нового стилю, яскравим взірцем якого був храм Христа Спасителя. Цей стиль змістив не тільки сутність, що безпосередньо пов'язана з подіями, яким собор був присвячений. Переосмислення історії війни 1812-1813 рр. в Росії на початку ХХ ст. і перенесення акцентів у її храмовій меморіалізації я недавно простежив на прикладі Олексіївського храму-пам'ятника в Лейпцигу. Імперська ідея Росії та її протистояння з Німеччиною, що втілені в його архітектурних формах, затьмарили скорботу і пам'ять про тих, хто загинув у Битві народів.²³

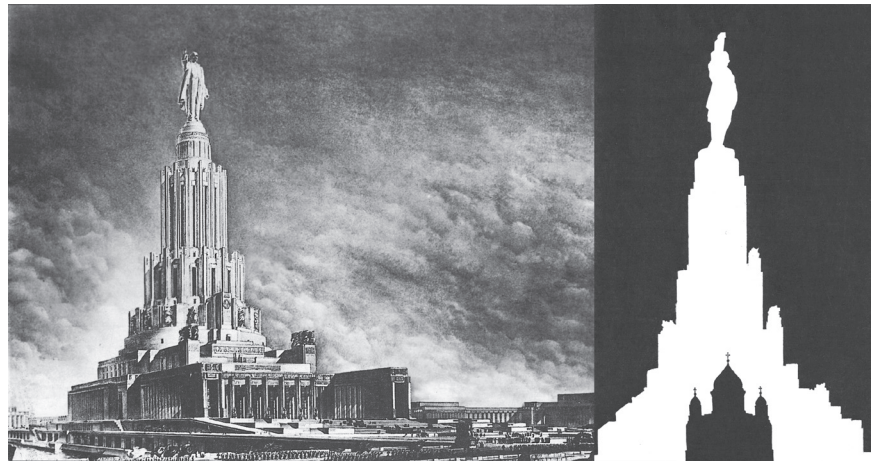
Більше того, пов'язані з Московським царством теми і образи, які переважали в російській архітектурі середини ХІХ – початку ХХ ст., що були покликані відродити ідеї тріумфуючого етатизму і націоналізму, можуть розглядатися як провісники російської революції. Художня апеляція до московської спадщини, яку активно підтримували представники династії Романових, виявилася пророкою. Жовтневий переворот 1917 року, антиєвропейський по суті і «почвенний» за своїми цінностями, змив імперію Петра Великого, колись створену як альтернативу Московській Русі. В даному випадку архітектура храму Христа Спасителя виявилася не тільки втіленням нової національної ідеї, яка в певній мірі стимулювала трансформацію національних цінностей, а й аналітичним індикатором, що дозволяє в контексті антропологічного підходу простежити шлях і постфактум напрямку таких змін в культурі.

Водночас в історії «першого храму» Христа Спасителя залишаються за кадром такі неминучі супутники будь-якого монументального будівництва, як особисті і групові амбіції та фінансові інтереси, які могли мати принципове значення. Історія реконструкції храму Христа Спасителя або будівництво «другого храму» в 1990-ті рр. виявляється красномовним свідченням неоднозначності мотивацій, що змушують різні суспільні групи брати участь в такій «реставрації».

«Будівництво історії» в радянській і пострадянській Росії: «пам'ять місця» замість «місць пам'яті» і храм Христа Спасителя у Москві

Храм Христа Спасителя був підірваний в 1931 р. Його спіткала така ж доля, що і колись знесений заради нього Олексіївський монастир. На його місці повинен був з'явитися «храм» нової епохи – Палац Рад. Проект Володимира Гельфрейха, Бориса Йофана і Володимира Щуко передбачав будівництво об'єму, більшого в чотири рази за споруду архітектора Тона²⁴ (рис. 5). Сутність та символіка цього будівельного проєкту неодноразово аналізувались, а також його невдала історія і подальша доля, в цілому описані.²⁵ Однак, є деякі суттєві моменти, які, як мені здається, не привернули необхідної аналітичної уваги. Видається, що і вибір місця, і пов'язані з архітектурою проєкту ідеї та образи мали релігійний (квазірелігійний) підтекст, як і багато чого у формуванні нових форм російської культури 1920-1930-х рр.²⁶

Рис. 5. Проект Палацу Рад архітекторів на місці зруйнованого храму Христа Спасителя в Москві і їх просторові співвідношення. Архітектори Володимир Гельфрейх, Борис Іофан, Володимир Шуко, 1934 г. (по: Храм Христа Спасителя ... 1992 року, ілюстрації на с. 234 і 235)

Антирелігійна риторика радянської епохи не повинна завадити нам побачити «культову» підоснову соціального експерименту з реставрації минулого в нових формах. Примітно, що спорудження як відкритого басейну «Москва» на місці зруйнованого храму, так і непобудованого палацу припало на 1960 р., коли фізкультура і спорт стали новим культом радянського суспільства. Ці закономірності необхідно брати до уваги при аналізі ситуації, навіть якщо для авторів ідеї її культові конотації не були повністю очевидні.

Реконструкції храму Христа Спасителя в 1990-ті рр. передувала мікрорепетиція у вигляді реконструкції невеликого собору в ім'я Казанської ікони Божої Матері на Червоній площі, побудованого ще царем Михайлом Романовим в 1636 році як пам'ятник подолання Смути і який зруйнували в 1936 р. У 1990-1993 рр. він був реконструйований за рішенням Московської міської ради як пам'ятник військовій славі.²⁷ Саме звідси бере свій початок нове «будівництво історії», що сполучає технології сучасного практицизму з імітацією наукового підходу до культурної спадщини та симуляцією релігійного відродження.

У цей час ідеологія реконструкції храму Христа Спасителя вже склалася. Вперше з ініціативою «воскресіння храму» виступила в 1989 р. група націонал-радикальної позацерковної інтелігенції, в яку входили Володимир Солоухін (1924-1997) та Ігор Шафаревич (1923-2017).²⁸ Вони розглядали руйнування храму як символ радянського атеїзму, і реконструкція будівлі повинна була стати символом його подолання та відродження Росії. У рамках цієї ідеї релігійно-церковний чинник реставрації відступав на другий план, оскільки Православ'ю відводилася лише допоміжна роль у національному розвитку. Важко погодитися з думкою, що політики в подальшому скористалися «ініціативою громадянського суспільства».²⁹

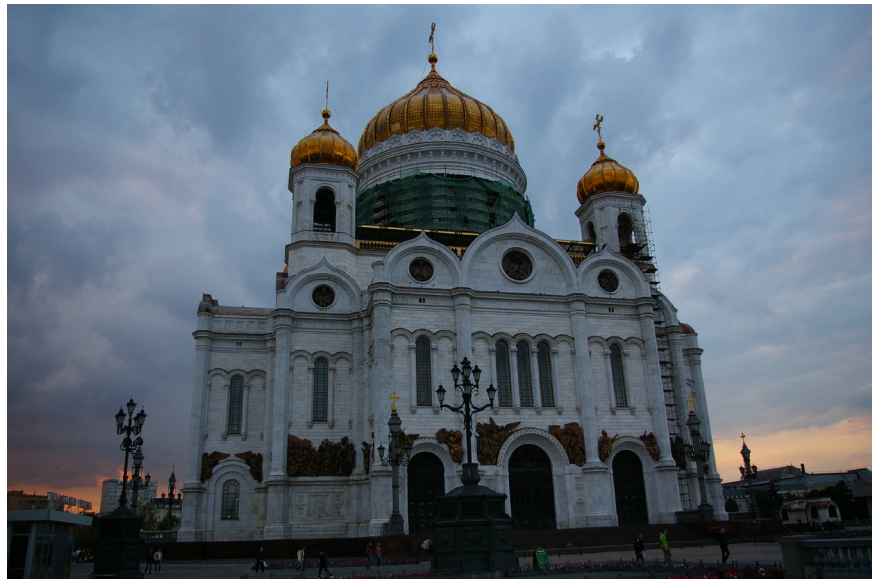
Однак, в 1990 р. ідею підтримав Синод РПЦ МП, розраховуючи залучити державні кошти для здійснення церковних завдань, перш за все для нової репрезентації церкви в суспільстві. Одночасно влада різних рівнів використовувала проект реконструкції храму в своїх цілях. У 1994 р. при уряді Москви була створена громадська наглядова рада з відродження храму. Проте політична конкуренція мера Москви Юрія Лужкова і президента Росії Бори-

²⁷ Беляев, Л., Павлович, Г. (1993). Казанский собор на Красной площади. Москва.

²⁸ Про це детальніше: Романова, С. (ред.) (2008). Храм Христа Спасителя: сборник. Москва.

²⁹ Mager, T. (2015). Architecture RePerformed: The Politics of Reconstruction. London, p. 28.

Рис. 6. Храм Христа Спасителя,
Москва, Росія.
Вид з південного заходу.
Фотографія Г. Гусейнова.
Вересень 2014 р.

са Єльцина змусила останнього в 1995 р. підписати спеціальний указ про реконструкцію храму Христа Спасителя. Проект з московського перетворився в загальноросійський.

Від самого початку реалізація проекту потрапила в руки архітектурних олігархів, зацікавлених в отриманні великих державних замовлень і задоволенні своїх творчих амбіцій. Головним архітектором проекту став Михайло Посохін, керівник найбільшої містобудівної організації «Міспроєкт-2», а художнє оформлення храму очолив президент Академії мистецтв Зураб Церетелі. Така монополія виключала професійну дискусію щодо методів реконструкції храму, що призвело до відсутності серйозних аналітичних публікацій на цю тему навіть у професійній періодиці. Тільки медіа-простір відобразив увесь спектр суспільних протиріч, пов'язаних з реконструкцією храму. Варто відзначити, що скептичні голоси лунали і в церковному середовищі, яке частково перейняло критичну риторику XIX в. щодо проекту К. Тона. Новий проект, як і його попередник, характеризувався як «аляповатий» і «страшно потворний», а його реалізація загрожувала загальмувати процес удосконалення церковної естетики і розвитку церковного мистецтва.³⁰ У церковних колах підкреслювалося, що реконструкція, яка щойно почалася, повинна відбуватися не в ім'я патріотизму, а в ім'я Христа.³¹

У результаті такої реконструкції, яка принципово відмовила відроджуваній будівлі в технологічній спадковості і мінімальному збереженні автентичних деталей, з'явився «новоділ», який замінює історію, і «симулякр», який імітує релігійне життя (рис. 6). Залізобетонні конструкції та сталева покрівля замінили цегляну кладку, а уральський і саянський мармур був використаний замість підмосковного доломіту. В процесі будівництва з'явилися нові «міфи», що виправдовують вторгнення сучасних технологій в будівництво і знецінюють архітектурні ідеї XIX в. Горельєфи храму були виконані з бронзи під приводом її довговічності, хоча деталі справжніх скульптур безумовно збереглися. Для виправдання цієї підміни було сконструйовано «спогад», що ще імператор

³⁰ Споров, Б. (ред.). (1996). Храм Христа Спасителя: [збірник]. Москва, с. 241. Тут же – матеріали преси стосовно громадської дискусії про необхідність відновлення храму, с. 273-280.

³¹ Кураев, А. (1995). Размышления православного прагматика о том, надо ли строить Храм Христа Спасителя. Москва.

³² Кириченко, Е. (1996). Храм Христа Спасителя..., с. 33-34.

³³ Споров, Б. (ред.). (1996). Храм Христа Спасителя..., с. 242.

³⁴ Sidorov, D. (2000). National Monumentalization and the Politics of Scale: The Resurrections of the Cathedral of Christ the Savior in Moscow. *Annals of the Association of American Geographers*, no 90.3 pp. 548-572; Keghel, I. (2003). Die Staatssymbolik des neuen Russland im Wandel : vom antisowjetischen Impetus zur russländischen-sowjetischen Mischidentität Forschungsstelle Osteuropa: Arbeitspapiere und Materialien ; Nr. 53. Bremen, S. 76; Haskins, E. (2009). Russia's Postcommunist Past: The Cathedral of Christ the Savior and the Reimagining of National Identity. *History & Memory*, no 21.1, pp. 25-62; Eady, K. (2009). The Reconstruction of the Cathedral of Christ the Saviour: Public Space and National Identity in Post-Soviet Moscow. *University of Toronto Art Journal*, no 2, pp. 1-18.

³⁵ Haskins, E. (2011). Russia's Postcommunist Past: The Cathedral of Christ the Savior and the Reimagining of National Identity. In: K. R. Phillips, G. M. Reyes (eds.). *Global Memoriscapes: Contesting Remembrance in a Transnational Age Rhetoric, Culture, and Social Critique*. Tuscaloosa, AL, p. 48.

³⁶ Boym, S. (2001). *The Future of Nostalgia*. New York.

Олександр III (1881-1894) нібито пропонував використовувати для скульптур храму гальванопластику і бронзу замість вапняку.³²

Показовою є також ситуація з правом власності на храм. Він був лише символічно переданий РПЦ МП для здійснення богослужінь на честь 2000-річчя християнства, тоді як юридично належить московському муніципалітету. Оперативне управління храмом доручено «Фонду ХХС», який займається орендою численних приміщень в цокольному приміщенні храму. Поряд з тим, тут зареєстровані десятки комерційних фірм, існують гараж і автомийка (москвичі прозвали храм «Спас-на-гаражах»), що перетворює релігійний комплекс у бізнес-центр. І що важливо, комерційний характер був в основі будівництва від початку. Відомо, що прагнення в пріоритетному порядку завершити будівництво підземної частини храму заради комерційної експлуатації викликало громадську критику ще в 1990-ті.³³ Таким чином, і під час будівництва, і після його завершення, фінансові інтереси груп та осіб, пов'язаних з урядом Москви, точно знаходились в числі пріоритетів проекту.

Всі ці складні переплетіння змушують переглянути усталену думку про громадську сутність, пов'язану з реконструкцією храму. Низка дослідників пов'язує реконструкцію храму зі спробами державної влади реконструювати або сконструювати національну ідентичність і консолідувати російське суспільство. Роботам цих колег властиве уявлення про продуманість концепції архітектурного монументалізму як «ікони нації»,³⁴ в якій «пост-комуністичне відродження храму імітувало стратегії національної самоідентифікації, використані як царським, так і більшовицьким режимами».³⁵

Мабуть, лише С. Бойм співставила саму реконструкцію з індивідуальними і груповими переживаннями представників російської інтелігенції та низки громадських груп як вираженням колективної пам'яті.³⁶ Насправді, цілісна концепція, яка вичерпно пояснює сенс реконструкції храму, на сьогоднішній день відсутня, як відсутня була від початку. Не виключено, що деякі політичні групи у владі могли пов'язувати з будівництвом певні надії на те, що реконструкція старих символів здатна надати імпульс розвитку суспільства в потрібному їм напрямку.

У цьому, на мій погляд, полягає принципова відмінність між будівництвом храму епохи Миколи Романова і копіюванням його форми під час будівництва епохи Бориса Єльцина. Перше передбачало нехай і тенденційну, але оригінальну інтерпретацію історії, націлену на суспільні трансформації. Друге виявилось явним плагіатом, не здатним вкласти новий зміст у рабське відтворення старих форм, націлене не стільки на майбутнє, скільки на реставрацію неоднозначно розтлумаченого минулого. В результаті, будівля залишила байдужим сучасне суспільство, що розглядає храм переважно як архітектурний курйоз. Свою роль у цій байдужості відіграла і секуляризація цього суспільства, що прагне триматися на відстані від офіційної церковності. Для значної частини православних, храм також став символом церковного офіціозу і архіє-

рейської помпи, яка не має нічого спільного з потребами релігійних громад.

Можна вважати, що в суспільстві склався певний консенсус у розумінні того, що жива традиція, релігійна і культурна, виявилася заміщена в «новоділі» не стільки політичним символом, скільки живими інтересами фінансово-політичних груп, продиктованими практичними міркуваннями. Поспішність будівництва виявилася пов'язана не тільки з ювілейними датами, а й з бажанням максимально швидко «освоїти» отримані на будівництво кошти і почати отримувати прибуток. Сьогодні цей символ існує окремо від суспільства, ковзаючи по його поверхні, так і не зумівши згуртувати його і подарувати йому національну ідею.

Феномен реконструкції храму Христа Спасителя може бути зрозумілий тільки на тлі інших, «локальних» реконструкцій і реставрацій, обмежених політичними і фінансовими можливостями їх замовників. Іноді така «мікрореставрація» або відверто нове будівництво набагато агресивніше втручається у міське середовище та історичну пам'ять. Так, храм Різдва Богородиці монастиря в ім'я Зачаття праведної Анни (Зачатівського монастиря) в Москві, побудований в 1584 р., був знесений ще на початку XIX ст. і про його зовнішній вигляд не збереглося ніяких відомостей. На його місці в 1805-1813 рр. ймовірно архітектор Матвій Казаков (1738-1812) побудував новий собор в неоготичному стилі, в свою чергу зруйнований в 1934 р. Після передачі монастиря РПЦ на цьому місці були проведені розкопки, які виявили частково збережені середньовічні фундаменти. Поверх цих фундаментів за проектом А. Оболенського в 2005-2010 рр. був побудований новий храм, який імітує стиль московської архітектури другої половини XVI ст., що викликало обґрунтовану критику експертів і громадськості. Однак, наявність заможних спонсорів і впливових покровителів забезпечило завершення проекту.

Ще більш скандальна ситуація склалася навколо будівництва храму св. новомучеників і сповідників Російських у Стрітенському монастирі на московській Луб'янці (якого ніколи не існувало) за ескізним проектом Д. Смирнова і Ю. Купера, яке розпочалося в 2012 р. Поява цього «новоділа», пов'язаного виключно з амбіціями настоятеля монастиря Тихона (Шевкунова), грубо порушувала принципи збереження традиційного міського середовища, створювала тут невиправдану висотну домінанту і передбачала знесення історичних будівель XIX в. Все це викликало опір захисників міста і професіоналів, проте близькість настоятеля до кремлівської влади і зв'язок з олігархами вирішили долю будівництва.

Схожа доля торкнулася і пам'яток світської культури. У 2009-2011 рр. Літній сад в Санкт-Петербурзі був позбавлений свого традиційного вигляду і втратив при цьому будь-яку історичну цінність. На його місці виникла еклектична конструкція, перенасичена штучними елементами, чужа петербурзькій естетиці. Новий образ був частково реконструйований за результатами археологічних розкопок, частково відображав уявлення архітекторів, зокрема, з Інституту «Ленпроектреставрація» і компанії «Рест-Арт-Проект»,³⁷ про те, що сад «міг» виглядати інакше на початку

³⁷ Иванов, Н., Тетерина, И., Штиглиц, Е. (2005). Летний сад. Возрождение памятника. *Наше наследие*, № 75-76, с. 204-207; Иванов, Н., Тетерина, И., Штиглиц, Е. (2006). Летний сад. История и проблемы реставрации памятника. *Архитектурный вестник*, № 2 (89), с. 154-163.

³⁸ Antipow, I., Jakowlew, D. (2012). Der Facettenpalast in Weliki Nowgorod - Ein Denkmal der Zusammenarbeit Deutscher und Nowgoroder Meister. In: A. Lewykin, M. Wemhoff. Russen und Deutsche. 1000 Jahre Kunst, Geschichte und Kultur. Essays. Petersberg, S. 74-81.

³⁹ Європейський погляд на ситуацію в українському Православ'ї див.: Bremer Th. (ed.). (2003). Religion und Nation: die Situation der Kirchen in der Ukraine. Schriften zur Geistesgeschichte des östlichen Europa. Bd. 27. Wiesbaden; Bremer, Th. (2013). *Die orthodoxen Kirchen mit nicht-kanonischem Status (Ukraine)*. In: Th. Bremer, H. R. Gazer, Ch. Lange (ed.). *Die orthodoxen Kirchen der byzantinischen Tradition*. Darmstadt, S. 115–120.

⁴⁰ Лаврентьевская летопись... с. 283 [6616 (1108)].

⁴¹ Bartetzky, A. (2010). Goldkuppelkloster des Heiligen Michael in Kiew [Katalogtext]. In: *Geschichte der Rekonstruktion...*, pp. 291-292; Пам'ятки України: шоквартальник Укр. т-ва охорони пам'яток історії та культури, № 1 (1999). Retrieved May 27, 2018, from <http://elib.nplu.org/object.html?id=5633>; Орленко, М. (2002). Михайлівський Золотоверхний Монастир : методичні засади і хронологія відтворення. Київ; Криворчук, Г., Лосицький, Ю. (ред.) (2011). Відтворення втрачених перлин архітектури. Михайлівський Золотоверхий. Фотоальбом. Київ.

XVIII ст. Однак головним стимулом для «реставрації» парку стали бюджетні кошти, отримані на цей дорогий проект Міністерством культури і Російським музеєм. Лише в тих випадках, коли бюджет реставраційних робіт обмежений, а пам'ятка не знаходиться на перехресті релігійно-політичних амбіцій, можна очікувати історично тактовної і методично грамотної реставрації, як це сталося у 2006-2012 рр. з Грановитою палатою в Кремлі колись Великого, але нині цілком провінційного Новгорода.³⁸

Українська альтернатива: Михайлівський Золотоверхий монастир і Успенський собор Києво-Печерської Лаври в Києві

Реконструкція ex nihilo двох, здавалося б, знакових для українського суспільства пам'яток, зруйнованих під час комуністичного режиму і нацистської окупації, можна було б розглядати як консолідуючий для суспільства момент відродження національних святинь. Однак, необхідно брати до уваги складну релігійну ситуацію в Україні, де за статус головної національної церкви борються дві Українські Православні Церкви – Київський патріархат і філія Московського патріархату, які до того ж не мають між собою єхаристійного спілкування.³⁹ Визначальним моментом цих «реставрацій» варто визнати соціальну, ідейну і політичну поляризацію та плюралізм українського суспільства, що пов'язані з формуванням і захистом корпоративних інтересів різних груп.

У цій історії ми маємо справу з «симетричною реставрацією», яка підтримувала рівновагу релігійного життя України, особливо після негласної заборони на передачу одній з конфесій київського Софійського собору XI ст. – головного храму країни, що має значення і для культурної пам'яті Росії. Реконструкція обох храмів була підтримана розпорядженням президента Леоніда Кучма № 20/96 від 27 січня 1996 р. «Про першочергові заходи щодо відбудови комплексу Михайлівського Золотоверхого монастиря та Успенського собору Києво-Печерської Лаври у місті Києві». Однак втілення обох проектів відрізнялося і за якістю, і за подальшою долею.

Монастир св. Архангела Михаїла, названий Золотоверхим, був закладений в 1108 р.⁴⁰ Його архітектурна історія практично невідома, проте в кінці XVII ст., а потім в 1715-1746 рр. він був перебудований в стилі бароко (рис. 7). Архітектурний комплекс був повністю знищений в 1935-1936 рр. у процесі перетворення Києва в столицю Радянської України. Реконструкція кінця XX в., оскільки «реставрувати» було нічого, почалася з дзвіниці, а в 1999 р. був побудований і головний монастирський храм (рис. 8). Очевидно, організатори будівництва поспішали його завершити до святкування 2000-річчя християнства. До цього часу монастир вже належав Київському патріархату.

Реконструкція Михайлівського монастиря постфактум була осмислена в низці публікацій,⁴¹ однак проект відновлення готувався досить поспішно, що не передбачало ані серйозного професійного обговорення, ані скрупульозних археологічних досліджень. Розкопки 1994-1999 рр. виявилися важливими не стільки

Рис. 7. Михайлівський
Золотоверхий монастир, Київ,
Україна. Вид із заходу.
Фотографія Бориса
Фармаковського. 1908 р.
Фотографічний відділ Наукового
архіву Інституту історії
матеріальної культури, Російська
академія наук, Санкт-Петербург,
Росія. Негатив № I 65457

Рис. 8. Михайлівський
Золотоверхий монастир,
Київ, Україна.
Сучасний вигляд із заходу

⁴² Лосицький Ю. (2005). До питання архітектурних копій у відтворенні національного архітектурного спадку. *Праці Науково-дослідного інституту пам'яток охоронних досліджень*, № 1, с. 69-79.

⁴³ Лаврентьевская летопись... с. 183 [6581 (1073)], 198 [6583 (1075)].

⁴⁴ Густынская летопись. Полное собрание русских летописей. Т. 40. Санкт-Петербург, 2003, С. 138; Афанасий Кальнофойский ([1638]/1874). [Тератургима]. Эпитафии фундаторам лавры // Сборник материалов для исторической топографии Киева и его окрестностей. В. Б. Антонович, Ф. А. Терновский (изд.). Киев, с. 27-43, тут с. 28-29.

⁴⁵ Ситкарьова, О. (2001). Архітектура Києво-Печерської лаври кінця XVIII - XX ст. Київ; Моргуновська, Л. (2001). Матеріали до відбудови Успенського собору. *Лаврський альманах*, № 3, с. 95-98; Касьяненко, В. (2004). Реконструкція етапів архітектурного розвитку Успенського собору (графічна реконструкція автора). *Лаврський альманах*, № 12, с. 72-76; Анісімов, І. (2004). Деякі особливості первісної архітектури Успенського собору Києво-печерської Лаври (авторська версія). *Лаврський альманах*, № 12, с. 22-36.

⁴⁶ Рутковська, О. (2006). Проектні розробки та дослідження щодо відтворення Успенського собору Києво-Печерської Лаври 1980 рр. *Вісник. УкрНДІпроектреставрація* № 5-6, с. 92-100; Орленко, М. (2015). Комплексні науково-реставраційні дослідження, науково-проектні роботи 1981-1990 рр. і програма наукових досліджень Успенського собору 1981 р. *Сучасні проблеми архітектури та містобудування*, № 41, с. 166-175.

для автентичного відновлення храму, скільки для здобуття артефактів, що підкреслюють його культурно-релігійне значення. У рамках проекту українське професійне співтовариство обґрунтувало протиставлення реконструкції (тут використовувалися терміни «відновлення» і «відтворення») і реставрації, тоді як у російському громадському дискурсі ці терміни часто взаємозамінні. Одночасно ідею реконструкції цих пам'яток спробували вписати в контекст реконструкції загальнонаціональних архітектурних символів в Європі другої половини XX ст., зруйнованих під час Другої світової війни. Однак, у цих обґрунтуваннях важливу роль зіграли корпоративні інтереси, протиставлення науки і суспільної практики, а також твердження про рівноцінність архітектурної копії і зразка,⁴² що, як було зазначено на початку статті, відповідає архаїчним принципам візантійської іконології.

Дещо по-іншому постає перед нами історія реконструкції церкви Успіння Богородиці або Великої соборної церкви Києво-Печерської Лаври. Храм був побудований візантійським майстрами в 1073-1075 рр.⁴³ і прийшов у запустіння після монгольської навали 1240 р. За повідомленням Густинського літопису початку XVII ст., 1470 р. Симеон Ольелькович «оправив» церкву і «прикрасив її красою» (тут автор хроніки цитує книгу пророка Ісаї [Іс 63:10]), що повторюється в надгробній епітафії князю, сучасній самому літопису⁴⁴. Як і інші православні храми Києва, церква зазнала радикальної бароккізації в серії перебудов 1669-1677, 1722-1729 і 1767-1769 рр. (Рис. 9) і була підірвана 3 листопада 1941 року під час німецької окупації Києва. Відповідальність за вибух покладається істориками і громадською думкою або на окупаційну владу, або на радянську агентуру. Очевидно, що обидві сторони могли мати свої причини для знищення національної святині в контексті відродження Православ'я в Україні в 1941 році.

Після закінчення Другої світової війни радянська влада аж до 1961 р. не наважувалася вигнати ченців з Лаври. Однак в цей час з'явилися плани реконструкції храму, зокрема, проект архітектора Л. К. Любимова 1945-1946 рр. Але вони так і не були реалізовані, насамперед, з ідеологічних причин.⁴⁵ Руїни храму були законсервовані як нагадування. Втім, радянська влада офіційно від цих планів не відмовлялася, і в зв'язку з «1500-річчям» Києва почався новий етап підготовки реконструкції, що тривала з 1982 по 1991 рр.⁴⁶ В кінці цього періоду значна частина Лаври була передана РПЦ МП, яка після розколу 1992 р. залишилася під контролем Московської патріархії. До початку реконструкції церкви в середині 1990-х рр. існуюча проектна документація застаріла, що вимагало створення принципово нового проекту в 1996-1997 рр.,⁴⁷ який гарантував завершення будівництва до ювілейного 2000-го року (рис. 10).

Спостерігачі одноставно підкреслюють поспіх у проектуванні і будівництві, що не допускав досягнення можливої автентичності

⁴⁷ Ситкарьова, О. (2000).
Успенський собор Києво-Печерської Лаври. До історії
архитектурно-археологічних
досліджень та проекту відбудови. Київ.

Рис. 9. Успенський собор
Києво-Печерської Лаври, Київ,
Україна. Вид із заходу.
Фотографія Бориса
Формаковського. 1907 р.
Фотографічний відділ Наукового
архіву Інституту історії
матеріальної культури, Російська
академія наук, Санкт-Петербург,
Росія. Негатив № I 65177

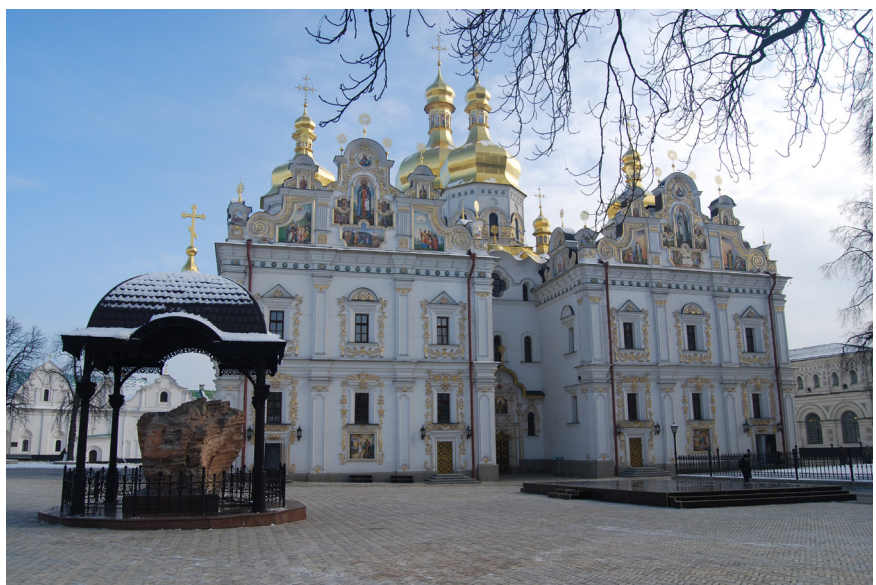

Рис. 10. Успенський собор
Києво-Печерської Лаври,
Київ, Україна.
Сучасний вигляд із заходу.
© Національний
Києво-Печерський
історико-культурний заповідник.
Київ, Україна. З дозволу музею

реконструкції храму, зокрема, повне розбирання збережених руїн, відсутність вивіреної методології, і низький рівень археологічних досліджень. У результаті, з часом виявилися суттєві будівельні помилки: так, рівень підлоги нартєкса виявився нижчим за рівень Соборної площі, і його заливали талі і дощові води, а глибоко посажені палі фундаменту порушили потоки ґрунтових вод, що створило загрозу для всього лаврського комплексу. Деякі лики нового розпису храму дивним чином нагадують сучасних церковних діячів.

Обидва храми реконструювалися в своїх барокових формах XVIII – початку XX ст., в цілому добре відображених в документах чи видимих елементах, що добре надавались до реконструювання. На щастя, питання про «відтворення» первинного вигляду церков XI-XII ст. практично не розглядалось. У цьому були приховані ціннісні орієнтації України на епоху незалежності Гетьманату та його фактичної автономії у межах Російської імперії (1686-1764). Загалом – реконструкція Успенської церкви відзначена тими ж проблемами, що і нове будівництво Михайлівського Золотоверхого монастиря, і переслідувала схожі суспільні інтереси. Однак, нове будівництво на місці Успенської церкви викликало більшу критику в суспільстві, аж до побажання залишити зруйновані стіни собору в науку нащадкам. Це можна пояснити тим, що в житті Київського патріархату спостерігається більше общинного контролю і суспільної уваги, ніж у його релігійного конкурента, що породжує відчуття вседозволеності, в тому числі і в галузі реставрації та збереження пам'яток церковної архітектури.

Варто додати, що в обох храмів є одна особливість – вони оточені комплексами численних будівель, на площі яких можливо розгорнути активну церковну діяльність. Цей фактор, крім історико-символічного, міг зіграти свою роль у виборі об'єктів для «точкової реконструкції», яка б не зачіпала відновлення втраченого міського середовища в цілому. На цьому тлі по-іншому склалася доля самотніх фундаментів Десятинної церкви, з якою пов'язаний перший досвід реконструкції храмів в Україні і Російській імперії. Зруйнована в 1928-1936 рр., вона продовжувала існувати в культурному просторі міста спочатку як місце археологічних розкопок 1936-1939 рр., а потім у вигляді приблизного контуру стародавнього плану, викладеного на поверхні кам'яною плиткою в 1982 р. до «1500-річного ювілею Києва». До 2000 року це місце практично не приваблювало уваги релігійних діячів, політиків і бізнесменів.

«Недобудована історія»: знову Десятинна церква в Києві

До початку XXI ст. «реставраційна симетрія» відновила баланс конфесійних інтересів двох основних гілок православ'я в Україні на право користування знаковими храмами національної історії. Очевидно, тому в 1999 р. Кабінет Міністрів України не включив фундаменти Десятинної церкви в Програму реконструкції видатних пам'яток історії та культури. Однак, така ситуація не влаштувала деякі політичні сили в Києві, представлені, зокрема, фондом «Відродження Десятинної церкви», тісно пов'язаним з Укра-

їнською церквою Московського патріархату та промосковськими олігархами.

Вже 12 лютого 2000 року з'явилося розпорядження Президента України Леоніда Кучми № 83/2000 «Про першочергові заходи з відродження церкви Богородиці (Десятинної) в м. Києві як символу давньоукраїнської державності». Це викликало опір частини наукової спільноти і громадянського суспільства. Противники нового будівництва вказували на відсутність достовірних відомостей про форми церкви X-XIII ст., що відкривало шлях амбіціям архітекторів і фантазіям будівельників. Необхідно було взяти до уваги, що в цьому районі Києва змінилася вся містобудівна ситуація, і громіздкий «новоділ» став би пригнічувати витончену Андріївську церкву, побудовану Бартоломео Растреллі в 1754 р. у стилі бароко.

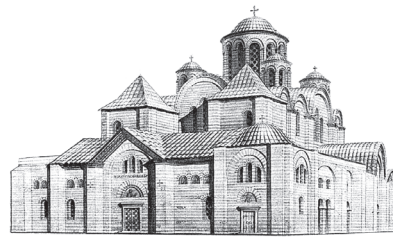
Спротив громадськості призвів до зміни «державного замовлення». Президент Кучма 17 вересня 2004 р. підписав розпорядження № 217/2004 «Про музеєфікацію залишків церкви Богородиці (Десятинної) в м. Києві», в якому вимагав від Національної академії наук України вже до вересня 2005 р. закінчити археологічні розкопки, а Київській міській адміністрації доручав зробити музеєфікацію руїн і створити умови для залучення туристів.

Однак, Московський патріархат в Україні продовжував лобювати реконструкцію Десятинної церкви, порушуючи тим самим принцип «реставраційної симетрії». Було поставлено питання про спорудження пам'ятної каплиці на фундаментах церкви. Ця активність лише підкреслювала нейтральну позицію Київського патріархату, що не претендував на це місце пам'яті. У лютому 2005 р. київський мер Олександр Омельченко заявив, що доручив почати роботи з проектування та будівництва Десятинної церкви. Українські архітектори в особі директора інституту «УкрНДІпроектреставрація» Анатолія Антонюка продовжували розвивати протиставлення «реконструкції» і «реставрації». Сама реконструкція була інтерпретована як «будівництво» за «мотивами візантійської архітектури» і «старовинними технологіями».

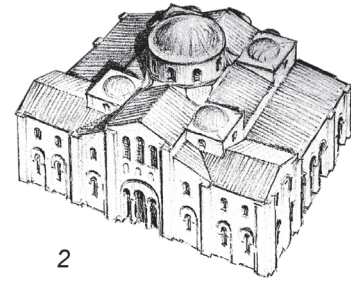
Розкопки, розпочаті Інститутом археології України і продовжені спільно з Ермітажем, дали новий матеріал з історії та планографії храму,⁴⁸ але не могли прояснити питання його архітектурно-просторового образу. Однак, ці археологічні дослідження 2006-2011 рр., які мали переважно наукові завдання і пов'язані були з проектом музеєфікації фундаментів, швидко стали методом наукового та громадського опору амбіціям церковних діячів і фінансово-політичних груп.

Паралельно з цим на території, прилеглій до фундаментів Десятинної церкви, в 2007 р. з'явилася дерев'яна церква Московського патріархату, а в 2009 році був створений чоловічий монастир в ім'я Різдва Богородиці. Присутність релігійної організації Московської патріархії поруч з розкопками не тільки порушувала церковний баланс, а й створювала складнощі в науковій роботі, оскільки духовенство прагнуло підкорити своєму впливу процес досліджень і нав'язати суспільству ідею необхідності будівництва нової церкви. Одночасно з представниками РПЦ, заради власних

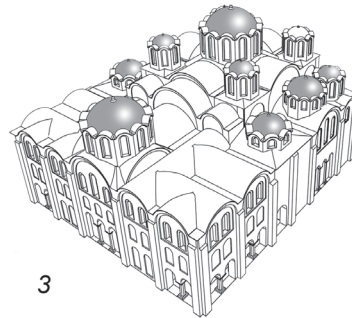
⁴⁸ Иоаннисян, О., Ёлшин, Д., Зыков, П., Ивакин, Г., Козюба, В., Комар, А., Лукомский, Ю. (2009). Десятинная церковь в Киеве (предварительные итоги исследований 2005–2007 гг.). В: Б. Короткевич, Д. Мачинский, Т. Сеиченкова (ред.). Сложение русской государственности в контексте раннесредневековой истории Старого Света. Труды Государственного Эрмитажа. Т. 49. Санкт-Петербург, с. 330–366; Ивакин, Г., Иоаннисян, О., Ёлшин, Д. (2013). Архитектурно-археологические исследования церкви Богородицы Десятинной в Киеве у 2008–2011 гг. В: Г. Ивакин (ред.). Слов'яни і Русь: археологія та історія. Збірка праць на пошану Петра Толочка. с. 73–80.

1

2

3

4

Рис. 11. Варіанти наукової реконструкції (1-3) і проекти нового будівництва (4) Десятинної церкви в Києві: 1 – Юрій Асєєв (1982); 2 – Кеннет Конант (1942 [?]); 3 – Петро Зиков (2012); 4 – Олена Кругляк (2011)

⁴⁹ Заява Співки Археологів України щодо проекту Закону України «Про відродження унікального Символу православ'я—церкви Богородиці (Десятинної) в місті Києві» (№ 9196) (2011). *Відлуння віків*, № 1–2, с. 120–121.

⁵⁰ Conant, K. (1942). *A Brief Commentary on Early Mediaeval Church Architecture*. Baltimore; Cross, S. H. (1949). *Mediaeval Russian Churches*. Cambridge, Mass.; Повстенко, О. (1954). Катедра св. Софії в Києві. *Анали Української Вільної Академії Наук у США*. Т. 3-4. Нью-Йорк; Корзухина, Г. (1957). К реконструкции Десятинной церкви. *Советская археология*, № 2, с. 78-90; Логвин, Н. (1988). Первоначальный облик Десятинной церкви в Киеве. В: Б. Тимошук (ред.). *Древности славян и Руси*. Москва, с. 225-229; Реутов, А. (1996). До проблеми реконструкції Десятинної церкви. В: П. Толочко (наук. ред.). *Церква Богородиці Десятинна в Києві: до 1000-ліття освячення*. Київ, с. 32-34; Асєєв, Ю. (1996). Дослідження архітектури Десятинної церкви В: П. Толочко (наук. ред.). *Церква Богородиці Десятинна в Києві: до 1000-ліття освячення*. Київ, с. 29-31; Холостенко, М. (1965). 3

творчих і професійних амбіцій, цю ідею популяризували деякі архітектори і мистецтвознавці. Однак в цілому в період президентства Віктора Ющенка (2004-2010) активних заходів, пов'язаних зі спробами будівництва нової церкви, не зафіксовано.

Ситуація змінилася з приходом до влади президента Віктора Януковича (2011-2014), який дотримувався промосковських позицій. У червні 2011 р. Синод Української церкви Московського патріархату виступив із заявою про необхідність будівництва нового храму на місці Десятинної церкви. У заяві архітектурні поняття «реконструкція» і «будівництво» були замінені обтічною формулою «відродження». При цьому Синод формально не виступав проти державно затвердженої ідеї музеєфікації фундаментів та їхньої доступності для туристів.

Однак, уже 21 вересня у Верховній Раді України представник президента Юрій Мірошниченко зареєстрував проект закону № 9196 «Про відродження унікального символу православ'я – церкви Богородиці (Десятинної) у місті Києві». Це викликало новий виток напруги в Україні. Українські археологи назвали проект «псевдоісторичним нарисом квазідеологічної спрямованості».⁴⁹ Проте, в тому ж 2011 році під егідою Московського патріархату і промосковської Партії регіонів пройшов конкурс архітектурних проектів відродження храму, який прогнозовано виграла представник Відділу по будівництву УПЦ МП черниця Олена Кругляк.

Необхідно відзначити, що за період багаторічного вивчення Десятинної церкви варіанти реконструкції пропонувалися дослідниками неодноразово (рис. 11),⁵⁰ аж до спроби реконструювати

Рис. 12. Трасування фундаментів Десятинної церкви в Києві (2015 г.), поєднане з планами храмів XVII і XIX ст. © Комп'ютерна графіка Світлани Бочарової. Автор суміщеного плану Денис Йолшин. Фотографія Володимира Гнери. 29 березня 2016 р. Музей Історії Десятинної Церкви, Київ, Україна. З дозволу музею і авторів

історії зодчества Древньої Русі X ст. *Археологія*, № 19, с. 68-85; Красовский, И. (2002). Реконструкция архитектурного облика Десятинной церкви. *Археология*, № 4, с. 98-107; Соченко, В. (2004). Проблеми увічнення пам'яті про церкву Богородиці Десятинну в Києві. *Пам'ятки України: історія та культура*, № 10 (4), с. 2-28; Соченко, В. (2014). Церква Богородиці Десятинна в Києві. Київ; Зыков, П. (2012). Материалы к реконструкции Десятинной церкви в Киеве на основании археологических исследований. В: Д. Ёлшин (ред.). Первые каменные храмы Древней Руси. Труды Государственного Эрмитажа. Т. 65. Санкт-Петербург, с. 136-161.

⁵¹ Лосицький, Ю. (2016). Ще раз до питання про реконструкцію Десятинної церкви. *Art+Cinstruction. Архітектура і структура*, № 1-2, с. 176-183.

храм на основі форм збереженого Софійського собору.⁵¹ Запропонований церквою проект відрізнявся помпезністю і подовженістю вертикальних форм, невластивих архітектурі середньовізантійського періоду, але властивих московському варіанту «неовізантійського стилю» кінця XIX – початку XX ст. Він передбачав використання залізобетонних паль, на яких повинна поміститися платформа з церквою, що перекриває музеєфіковані фундаменти X ст. (рис. 11: 4).

Тільки «Революція Гідності», яка відбулась наприкінці 2013 – на початку 2014 рр., зупинила будівництво історичного фейку і релігійного симулякра. До грудня 2015 р. ідея законсервувати збережені фундаменти методом трасування отримала підтримку керівництва міста (рис. 12). У результаті, нова версія історії Православ'я у Східній Європі так і не була побудована, а громадянський спротив проекту Московської патріархії набув форми створення Музею історії Десятинної Церкви.

Варто, однак, згадати, що процес консервації фундаментів викликав критику представників Московського патріархату, в тому числі через піщану засипку, яка створює водоносний шар, що руйнує фундаменти. Це варто розцінити як використання професійних навичок для досягнення вузько конфесійних цілей. Прагнення Московського патріархату нав'язати суспільству ідею будівництва нової церкви і тим самим зайняти домінуюче становище в минулому і сьогоденні київського християнства, змінивши символічний баланс на свою користь, не дозволяє бути впевненим у долі місця пам'яті Десятинної церкви. У цьому сенсі конфесійно-нейтральний статус Старокиївської гори, аналогічний негласній забороні на передачу одній з українських церков київського Софійського собору, виявляється кращим рішенням як для предмета охорони унікального міського ландшафту Києва, так і для консолідації українського громадянського суспільства.

Це зауваження стосується не тільки політики християнських конфесій, а й діяльності адептів реконструйованого неоязичництва, які так само намагаються представити нейтралітет знакових просторів міського середовища як культурний вакуум, щоб виправдати його «заповнення» реалізацією власних інтересів. Порушення культурного балансу в районі Десятинної церкви провокує його

насильницьке подолання з боку позаконфесійної громадськості. Каплиця Московського патріархату, що з'явилася на Старокиївській горі з порушенням існуючого законодавства про охорону історичного середовища в результаті церковно-державної корупції епохи панування Партії Регіонів, виявляється ніяк не пов'язаною з щирими потребами духовного життя України. Однак, сам факт її існування, що кидає виклик релігійному нейтралітету, українським законам, естетичним почуттям і здоровому глузду, викликає вкрай негативну реакцію в суспільстві. Ця реакція може приймати крайні форми, що межують з насильством, як свідчить «справа архітекторів», які влаштували 25 січня 2018 р. перформанс з підпалом дверей каплиці. Метою акції, як можна здогадатись, було не знищення культової споруди заради відновлення релігійного балансу місця пам'яті, а привернення уваги держави і суспільства до збереження неприйнятною ситуації на Старокиївській горі, що порушує як норми права, так і інтереси культури.⁵² Подібну реакцію провокують і неоязичники з Об'єднання рідновірів України, які обрали археологічні об'єкти на території Національного музею історії України місцем проведення своїх обрядів і встановили тут у 2009-2012 рр. дерев'яний ідол, що відображає уявлення сучасної громади про слов'янське божество Перуна. В умовах бездіяльності права громадська реакція на подібний «культизм» знову наближається до меж дозволеного і виливається у знищення неопоганської символіки, набуваючи форми релігійної нетерпимості.⁵³ Подібна ситуація, задля уникнення ескалації насильства, вимагає від муніципальної та державної влади законодавчих і практичних заходів з підтримки релігійно-нейтрального статусу і культурного балансу Старокиївської гори.

Післямова

Кілька років тому автори однієї з монографій, присвячених храму Христа Спасителя, порівняли його історію з будівництвом Вавилонської вежі як символом людської гордині і архітектурної утопії.⁵⁴

Мені здається, що рамки порівняння можна хронологічно звужити. Саме реконструкція Храму Христа Спасителя в 1995-2000 рр. переважно нагадує створення вавилонського стовпа, оскільки учасники його «відродження», як і біблійні будівельники, безумовно говорили на різних мовах. Вони вкладали різні суті в спільне починання, апелювали до різних культурних дискурсів і переслідували часто протилежні цілі. Безпосереднє знайомство з історією будівництва свідчить про відсутність продуманої концепції створення нової національної ідентичності та засобів консолідації суспільства. Відродження національної ідеї за допомогою нового архітектурного символу не сталося, як і вавилонським будівельникам не вдалося зійти на небо. Активна участь держави в будівництві нового будинку, не аутентичного своєму попереднику, але яка претендує на «будівництво історії», є, швидше за все, способом утвердження пріоритету національно-державного суверенітету Росії над вимогами міжнародних культурних організацій, зокрема

⁵² Скороход, О. Біля руїн Десятинної: передумови і можливий розвиток «справи архітекторів». Retrieved May 27, 2018, from https://ua.censor.net.ua/resonance/3048607/bilya_ruyin_desyatinnoyi_peredumovy_i_mojlyvyi_rozvytok_spravy_arhitektoriv.

⁵³ Смутьский, Е. В. (2013). К вопросу о проявлениях религиозной нетерпимости относительно родноверческих организаций в Украине. *Социосфера*, № 2, с. 16-21.

⁵⁴ Akinsha, K., Kozlov, G., Hochfield, S. (2007). The holy place..., p. 27.

ЮНЕСКО. Цей підтекст явно проглядається у заяві «Союзу православних громадян» в 2015 р. з приводу будівництва копій Чудова і Вознесенського монастирів на території московського Кремля. Ідея будівництва «новодела», що виконується з неавтентичних матеріалів зі зневагою до реставраційних методик і використанням сучасних промислових технологій, різко дисонуючи з навколишнім культурним ландшафтом і пропонуючи нову версію історії, викликала критику світової спільноти експертів. Ця критика викликала консолідовану відповідь чиновно-націоналістичних кіл, в якій право на нове будівництво в історизуючому стилі в знакових для культурної пам'яті місцях оцінювалося як символ суверенної державності, а вимоги науково-методологічного характеру до подібних відтворень – як замах на суверенітет. Не будучи офіційно урядовими організаціями, такі «союзи» традиційно озвучують те, про що офіційна російська влада не може оголосити публічно.

У концепціях «реконструкції історичної спадщини» Східної Європи можна побачити різницю між російським політичним монополізмом і українським громадським корпоративізмом. Якщо в першому випадку держава і близькі до влади кола є безпосередніми замовниками такого будівництва, то в другому випадку влада змушена відповідати на запити різних суспільних груп. Інертність сучасного російського суспільства різко контрастує з поляризованістю та гетерогенністю українського соціуму, який, в силу історично йому властивого поліформізму⁵⁵ і здатності до консолідації, може чинити опір проектам з «будівництву історії», що нав'язуються. Однак, в обох випадках ми стикаємося з обслуговуванням приватних інтересів, що прикриваються турботою про спільне і розмовами про релігійне відродження.

Таке будівництво, яке претендує на збереження історичної пам'яті, у своїй основі заперечує принципи наукової реставрації, напрацьовані в XIX–XX ст. Зауважимо, що з 16 статей Венеціанської хартії дотримується хіба що параграф 2, який вказує на взаємодію науки і техніки. В даному випадку, реставрація не просто припиняється там, де починається гіпотеза (статті 9), вона навіть не починається, оскільки нове будівництво в історизуючому стилі в кращому випадку копіює зовнішні форми втраченого в будівлі. Його початкові принципи заперечують необхідну для реставрації відмінність між історією і сучасністю, між збереженим і реконструйованим, між законсервованим і відреставрованим. В основі ідеології «відтворення» лежить окупація історично значущого місця новим будівельним проектом. Нове будівництво самостійних архітектурних об'єктів характеризується відсутністю комплексності в реконструкції їх історичного, а згодом втраченого оточуючого міського середовища. Мова йде не про реконструкцію історично існуючих архітектурних доміант, а про створення нових маркерів урбаністичного і соціально-політичного пейзажу з претензією на історичність⁵⁶. Такі архаїзовані доміанти виступають у протиріччя з міським середовищем, що безперервно розвивається, кидаючи йому виклик, але опиняючись при цьому не здатними до конкуренції. В результаті нові архітектурні образи в процесі їх сприйняття виявляються підпорядкованими новій урбаністичній динаміці, оскільки порушують природний процес містотворен-

⁵⁵ Про концепцію українського поліформізму див.: Brogi Bercoff, G. (2003). Ruś, Ukraina, Ruthenia, Wielkie Księstwo Litewskie, Rzeczpospolita, Moskwa, Rosja, Europa Środkowo-Wschodnia: o wielowarstwowości i polifunkcjonalizmie kulturowym. In: A. Alberti, M. Garzaniti, S. Garzonio (eds.). *Contributi italiani al XIII Congresso internazionale degli Slavisti* (Ljubljana 15-21 agosto 2003). Pisa, pp. 325-387; Яковенко, Н. (2009). Вибір імені versus вибір шляху (назви української території між кінцем XVI – кінцем XVII ст.). В: *Міжкультурний діалог. Т. 1: Ідентичність*. Київ, с. 57-95.

⁵⁶ Dmitrieva, M. (1998). Der neue visuelle Raum in Moskau. Entstehung eines postsowjetischen Stils. In: W. Eichwede (ed.). *Das Neue Russland in Politik und Kultur. Veröffentlichungen zur Kultur und Gesellschaft im östlichen Europa. Bd. 5*. Bremen, S. 156-173.

ня. Процес історизуючого «храмосторя» найчастіше асоціюються у пересічного громадянина з «точковою» або «ущільнювальною забудовою» утилітарного характеру, викликаючи дисонанс сприйняття. Лише традиції полісемантизму релігійного образу візантійської традиції і можлива варіативність його інтерпретацій до деякої міри нівелюють соціальну конфліктність нового будівництва, відповідаючи в сучасному суспільно-політичному дискурсі інтересам і цінностям різних груп, пов'язаних з «відродженням / відтворенням / відновленням» церковної архітектури.

Незважаючи на невдачу політичних намірів, пов'язаних зі спробою консолідації суспільства або його частини, їх присутність у суспільному житті в тій чи іншій мірі очевидна. У всіх розглянутих нами випадках можна побачити спроби реінтерпретації (фальсифікації?) історії, що набули форми повної або часткової втрати історичної автентичності реконструйованих будівель. У Росії, в силу політичного монополізму та економічних можливостей, ці тенденції досягли апогею. Відомо, що фальсифікація історії є важливим інструментом тоталітаризму відповідно до відомого принципу, сформульованого Джордж Оруелл: «Хто контролює минуле - контролює майбутнє; хто контролює сьогодення - контролює минуле».⁵⁷ У цьому пункті соціально-політичний аспект нового будівництва збігається з особливостями релігійної культури. З Євангелія відомі звинувачення Христа проти фарисеїв, які скасували, а по суті підмінили «заповідь Божу», в даному випадку Біблію, сформованим переказом і сконструйованою традицією (Мф. 15:6). Як уявлення про історію замінюють саму історію, як уявлення про релігію підміняють саму релігію і пов'язану з ним матеріальну форму церковного переказу. Це ще раз пояснює наш вибір пам'ятників релігійної архітектури як об'єктів аналізу для розуміння особливостей «будівництва історії» в Східній Європі на рубежі XX і XXI ст.

Насамкінець автор хотів би подякувати своїм колегам Єлизаветі Архиповій, Юлії Мисько, Вірі Павловій і Глібу Івакіну (†) з Києва, Марині Дмитрієвій з Лейпцига, Денису Йолшину з Санкт-Петербурга за допомогу в роботі над цією статтею.

Musin Alexander

HISTORICAL MEMORY IN URBAN SPACE: PARADOXES OF CHURCH AND POLITICAL RECONSTRUCTION OF NATIONAL HOLY PLACES IN RUSSIA AND UKRAINE

The article gives an analysis of the history of the reconstruction and building of iconic churches of Ukraine and Russia: the Church of the Tithes, the Cathedral of Christ the Savior, the Dormition Cathedral of the Kyiv-Pechersk Lavra and the St. Michael's Golden-Domed Monastery, which are national shrines. The author offers the method of understanding of socio-political queries and evolution of historical memory embodied in architectural images and restoration ideas. It is substantiated that the process of reconstruction of

⁵⁷ Orwell, G. (1984). *Nineteen eighty-four: a novel*. New-York, p. 34.

destroyed temples reflects not so much to the religious renaissance in Eastern Europe, as the interests of the state and politicians in manipulating historical memory. An important factor is the interests of business and the ambitions of the creative intelligentsia. There is a contradiction between the ideology of reproduction as a new construction in the historic sense and the principles of scientific restoration, whose purpose is to preserve the authenticity of the monument as a means of attaching to the past. The newly-created dominants roughly invade the urban landscape that emerged during the twentieth century and causes disillusionment among the public. Similar buildings are regarded as «novodel» and «simulacres» and conflict with the understanding of national history and religious needs. The differences in the process of reproduction of temples in Ukraine and Russia are emphasized at the level of conceptual ideas, interests, expected and real results. They are explained by the difference between Russian political monopoly and Ukrainian social corporatism. The concept of «symmetrical restoration» and the religious-confessional neutrality of places of national memory as a factor of maintaining public peace and tranquillity is proposed and substantiated.

Key words: *historical memory, restoration, restoration, urban environment, landscape dominant, society, religion, politics, confessional neutrality*

In memory of Gleb Ivakin, † May 22, 2018

ДЖЕРЕЛА ДО ІСТОРІЇ МІСТ

УДК 930.2(476+477-2)"15"

Наталія Білоус

*кандидат історичних наук, старший науковий співробітник
Інституту історії України НАНУ***ПРИВІЛЕЇ ПОЛЬСЬКОГО КОРОЛЯ
СТЕФАНА БАТОРІЯ ДЛЯ ЛОЄВА
1576 ТА 1582 рр.**

У статті розглядаються два привілеї польського короля Стефана Баторія для польського містечка Лоев (нині смт, районний центр Гомельської обл., Республіки Білорусь), яке у XVI ст. входило до складу Любецького староства Київського воєводства. Ці документи можна вважати цікавими і рідкісними архівними знахідками, досі вони не були опубліковані і запроваджені до наукового обігу. Перший з них – на магдебурзьке право був наданий 3 серпня 1576 р., другий – на лоевське війтівство для Федора Волка з'явився як доповнення до першого через шість років – 25 листопада 1582 р. Документи походять з архіву князів Сангушків, який тепер зберігається у Державному архіві Польщі в м. Краків (відділення на Вавелі).

Ініціатором та отримувачем магдебурзького привілею для Лоева був Павло Іванович Сапега, любецький і лоевський староста з 1560 р. та київський каштелян з 1566 р., який власним коштом розбудовував місто і замок. Привілей на лоевське війтівство був виданий у 1582 р. Федору Волку в нагороду за його військову службу і участь у бойових діях.

Ці документи є винятковими, оскільки за часів правління Стефана Баторія (1576–1586) лише декілька міст у цьому регіоні отримали подібні привілеї. Значення королівських привілеїв для Лоева було величезне – це була необхідна правова основа і значний поштовх для подальшого його розвитку. Жителі Лоева отримали самоврядування на засадах магдебурзького права і чимало пільг і вольностей економічного характеру, що вигідно вирізняло їх серед інших міст регіону.

Ключові слова: привілеї, пограниччя, магдебурзьке право, війт, король Стефан Баторій, Павло Сапега, Лоев, Київське воєводство, Любецьке староство, Річ Посполита, XVI ст.

Поліське містечко Лоев (нині смт, районний центр Гомельської обл., Республіки Білорусь), розташоване на Дніпровому березі у впадіння р. Сож, відоме в історії передусім завдяки двом військовим баталіям, що точилися поблизу нього: 31 липня 1649 р.¹ та під час Другої світової війни. Маловідомими залишаються сторінки історії міста часів литовсько-польської доби, коли воно входило до складу Київського воєводства, зокрема факт надання самоврядування за магдебурзьким правом.

¹ Останні публікації на цю тему та літературу див.: Nagielski, M. (2012). Batalia łojowska (31 lipca 1649 r.) w świetle diariusza kancelaryjnego hetmana polnego litewskiego Janusza Radziwiłła. *Theatrum humanae vitae. Студії на пошану Наталі Яковенко*. Київ, С. 371-388; Гурбик, А. Український Гетьманат та Велике князівство Литовське у військово-політичному протистоянні 1651 р.: Друга Лоевська битва. *Ukraina Lithuanica: студії з історії Великого князівства Литовського*. Т. III. – К.: Інститут історії України, 2015, с. 135-158; Чаропка, С. Лоевская битва 1649 года. Днепровский паром. Материалы историко-краеведческих чтений 8-9.08.2017. Минск, 2017, с. 88-91.

^{2*} Термін «привілеї» походить від *лат.* Privilegium; *нім.* ein Privileg, Ausnahmegesetz, Vorrecht – це виключне право, перевага будь-якого міста, головні і найважливіші документи в його історії. В них відображені проблеми, що визначали політичний, економічний, соціальний розвиток міста; вони надавалися володарями держави і підтверджувалися в разі потреби на прохання міської громади або власника міста.

³ Докладніше див.: Кондратьєв, І. (2014). Любецьке староство (XVI – середина XVII ст.). Чернігів.

⁴ Анисавец, М. (2002). Лоеўскія кірмашы. *Беларускі гістарычны часопіс*. Мінск, № 5. С. 78-80; Кондратьєв, І. Любецьке староство... С. 117.

⁵ Протокольні зошити залишалися незшитими й неоправленими у книги, що призводило до їх інтенсивного знищення. Докладніше див.: Кулаковський, П. (2003). Канцелярія Руської (Волинської) метрики 1569-1673 рр. Студія з історії українського регіоналізму в Речі Посполитій. Острог-Львів, С. 123.

Привілеї польського короля Стефана Баторія для Лоева можна вважати цікавими і рідкісними архівними знахідками, досі вони не були опублікованими і запровадженими до наукового обігу. Перший з них – привілеї на магдебурзьке право був наданий у 1576 р., другий – на лоевське вйтівство для Федора Волка з'явився як доповнення до першого через шість років – у 1582 р. Ці документи є винятковими, оскільки за часів правління Стефана Баторія (1576–1586) лише декілька міст у цьому регіоні отримали подібні привілеї^{2*}.

У XVI ст. Лоев являв собою маленьке містечко, що належало до прикордонного Любецького староства і входило до складу Київського воєводства³. Поселення складалося з двох частин – Лоевої гори, де колись існувало старе городище, на його місці у литовські часи був побудований замок і фортечні мури, та власне Лоева, що виконувало функцію передмістя. Такий поділ на дві частини (Верхній та Нижній Лоев) зберігався аж до кінця XVIII ст.⁴ (Іл. 1, 2)

На відміну від більшості тогочасних привілеїв, вписаних до книг королівської канцелярії, привілеї для Лоева написані не латиною чи польською мовою, а кирилицею. На початку магдебурзького привілею зазначена мотивація надання (про що йтиметься нижче), а наприкінці – місце і дата видачі: «дан в Ливе, дня 3, місяця августа, року 1576». Палеографічний аналіз документу показує, що це може бути оригінальна незасвідчена копія кінця XVI ст. з пергаментного привілею, який не зберігся до нашого часу, або ж це є протокольний (чорновий) впис, який на відміну від індуктивного (чистового) не підшивався до книги Руської метрики⁵. Привілеї походить з Архіву князів Сангушків, який тепер зберігається у Державному архіві Польщі в м. Краків (відділення на Вавелі), має задовільний стан збереження, але потребує реставрації.

Коронований у Кракові 1 травня 1576 р. Стефан Баторій зі своїм двором у липні того ж року пересувався по Мазовії і Підляшші, 2 серпня він прибув у м-ко Лів, 3 серпня виїхав звідти до Станісла-

Іл. 1. Вигляд на Лоеву гору.
Фото І. Кондратьєва

Лл. 2. Вигляд з Замкової гори,
панорама Дніпра.
Фото І. Кондратьєва

⁶ Wrede, M. (2010). *Itinerarium króla Stefana Batorego 1576-1586*. Warszawa: DIG, S. 81.

⁷ Archiwum Główne Akt Dawnych w Warszawie (далі – AGAD), Metryka Koronna, ks. 114, k. 110 v. – 114. *Privilegii oppidi Loszicze confirmatio*.

вова, а 4 серпня повернувся до Варшави⁶. У той час він видав низку привілеїв різним містам як Корони Польської, так і Великого князівства Литовського. Так, зокрема, 1 липня 1576 р. він надав підтверджуючий привілей на магдебурзьке право м-ку Лосичі⁷ (нині деревня Пінського р-ну Брестської обл., Білорусь), а 3 серпня – перший привілей Лоеву. Місце видачі цього привілею – містечко Лів (теперішнє село Венгровського повіту Мазовецького воєводства у Республіці Польща), у XVI ст. це був судово-адміністративний центр Лівської землі Мазовецького воєводства. У лівському замку відбувалися гродські і земські суди. Лівські городяни користалися з вигідного географічного розташування міста, оскільки воно знаходилося на стику двох держав – Корони Польської і Великого князівства Литовського, на торговому шляху, вважалося важливим осередком транзитної торгівлі і ремесла. У 1572 р. Лів належав до категорії міст, де могла відбуватися елекція короля, тому не було нічого дивного у тому, що король зі своєю канцелярією зупинився

саме у цьому населеному пункті. (Лл. 3)

Ініціатором та отримувачем магдебурзького привілею для Лоева був Павло Іванович Сапега – представник родини Сапег (власники гербу Лис), син Івана Сапегі і Анни з Сангушків. У 1562 р. він одружився з Анною Ходкевич, з якою мав двох синів: Яна Петра і Павла та дві дочки – Софію, Єлизавету і Анну. У 1560 р. він став державцею при-

Лл. 3. Польський король
Стефан Баторій. Художник –
Войцех Стефановський,
Львівська національна
галерея мистецтв

кордонного Любецького замку з волостю, де був зобов'язаний утримувати сталу залого (100 драбів) для оборони замку, нерідко витрачаючи на ці цілі власні кошти. У березні 1566 р. король Зигмунт Август надав йому уряд київського каштеляна, що накладало на нього додаткові обов'язки з оборони і адміністрування у київському замку. У 1569 р. після інкорпорації Київського воєводства до складу новоствореної держави – Речі Посполитої П. Сапега став сенатором, але продовжував діяти в інтересах Великого князівства Литовського, брав участь у Лівонській війні (1567–1583). Згідно з його свідчень, він заснував власним коштом місто і замок Лоева Гора, що лежало на татарському шляху і мало убезпечувати литовський кордон як з боку Чернігова (який на той час належав до Московської держави), так і захищати державу від нападів татар. У лютому 1576 р. він доносив литовським сенаторам, що осадив залого у замочку Лоева Гора і просив компенсувати йому витрати. Загалом видатки, понесені П. Сапегою на утримання жовнірів під час безкоролів'я обраховувались на суму 9081 кіп литовських грошів і забезпечувались йому на маєтностях, переданих у держання. Решта того боргу – 12325 золотих польських, згідно з постановою сеймової конституції 1601 р., мали повернути його синові – королівському ротмістрові Яну-Петру. 6 жовтня 1580 р., під час важкої хвороби в м. Дойліді Павло Сапега написав тестамент, був похований у церкві в м. Лейпуни⁸.

Надання привілеїв на магдебурзьке право було складовою урбанізаційного процесу, що відбувався у містах Центрально-Східної Європи упродовж XIII–XVI ст. Варто зазначити, що до підписання Люблінської унії 1569 р. урбанізація на теренах Великого князівства Литовського відбувалася уповільненими темпами. У післяунійний період стався справжній колонізаційний бум, який був викликаний передусім господарською активністю місцевої еліти – князів і шляхти, які будували нові замки, слободи, створювали умови для залюднення містечок. Понад 200 міст, які повстали у Київському воєводстві на зламі XVI і XVII ст. – досить показова кількість, яка наочно свідчить про успішний перебіг цього процесу. І хоча переважна частина цих містечок не мала більше 100 дворів (приблизно 600–700 осіб), вони ставали тими осередками, навколо яких концентрувалося суспільне і господарське життя. Близько третини з них користувались магдебурзьким правом⁹. Від міст центральноєвропейського регіону їх відрізняла відсутність німецької колонізації, просторова, архітектурна і значною мірою соціальна неперервність розвитку. Чимало нових містечок повстало на місці старих давньоруських поселень і городищ, що було притаманне і Лоеву¹⁰. (Іл. 4-5-6)

Варто зазначити, що далеко не всі тогочасні міста отримували привілеї на магдебурзьке право. Усе залежало від ініціативи і зацікавленості місцевої адміністрації і міської громади у королівських містах, або від волі власника у приватних. Наприклад Чорнобиль, який перевищував за кількістю населення тогочасний Лоев, не отримав такого привілею. За часи правління Стефана Баторія, подібно до інших королівських міст-замків, мешканцям Чорнобиля надавалися привілеї на різні «вольності»: у лютому 1581 р.¹¹

⁸ Lulewicz, H. (1994). Sapieha Paweł. *Polski Słownik Biograficzny*. T. XXXV/I. Warszawa-Kraków, S. 131-133.

⁹ Докладніше див.: Білоус, Н. (2015). Приватні міста Київського воєводства в першій половині XVII ст.: кількість, особливості розвитку та функціонування. *Україна в Центрально-Східній Європі*. Київ. Вип. 15. С. 125-164.

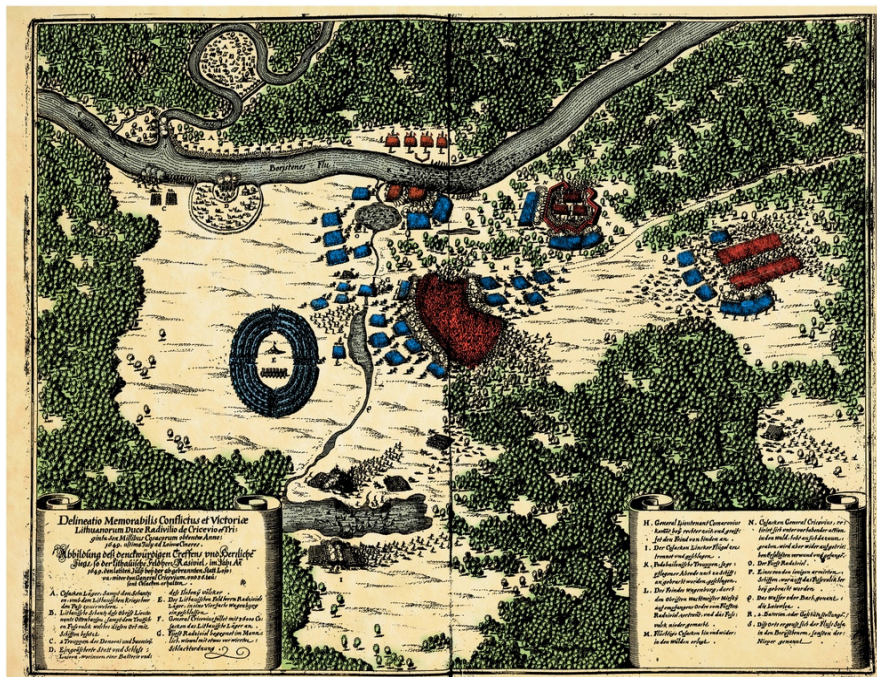
¹⁰ Докладніше див.: Кондратьєв, І. Любецьке староство... С. 112-116.

¹¹ Российский архив древних актов (далі – РГАДА), г. Москва. Ф. 389, оп. 1, д. 216, л. 284-285.

Лл. 4. Після битви під Лоевом.
Військо Януша Радзивілла
в Лосві в 1649 р.
Гобелен XVIII ст.

Лл. 5. Битва під Лоевом 1649 р.
з німецької гравюри
«Theatrum Europaeum»

Лл. 6. Памятний знак на місці
військового табору армії
Великого князівства
Литовського під час
Лоевської битви 1649 р.
Фото І. Кондратьєва

¹² Там же. Л. 308-308 об.

та грудні 1582 р.¹² на 10 років. В обох цих королівських листах неодноразово підкреслювалося, що Чорнобиль є важливим прикордонним містом і тому «мещан сиих, которые на томъ мѣстѣ на пограничю будучы, перестерегаючи свою крепость... от неприятеля», звільняли від сплати мита, гребельного, мостового та деяких інших податків. Незалежного міського самоврядування на магдебурзькому праві чорнобильські міщани так і не отримали. Подібна картина спостерігалася стосовно сусідніх до Лоева Брагіна і Речиці, які теж вважалися важливими прикордонними містами-замками, але на той час не отримали королівських привілеїв на право самоврядування.

З огляду на прикордонний статус цього регіону, однією з найважливіших функцій міст була оборонна. Королівська влада, декларуючи своє зацікавлення і потребу у колонізації нових земель та будівництві оборонних споруд, не мала на це достатніх коштів. З тієї причини її участь у цих процесах обмежувалася заохоченням місцевої адміністрації та приватних ініціатив. Король Стефан Баторій та його наступник Зигмунт III чинили спроби передати незаселені землі «заслуженим особам» за військові заслуги. Однак, такі дії викликали спротив сейму, який неохоче погоджувався на передачу королівщин у приватні руки, тому пріоритет надавався прохачам від місцевих адміністрацій, чим власне і скористався київський каштелян і любецький староста Павло Сапега у 1576 р.

При заснуванні кожної міської осади належало в першу чергу врахувати усі можливості і потребу захисту від частих нападів татарських загонів, а також потенційну загрозу з боку Московської держави. Тому закладення нового міста розпочинали з будівництва замку. У гродських книгах зафіксована інформація про те, що майже у кожному більш-менш значному містечку Київського воєводства знаходився замок або «замочек», будувалися фортифікаційні споруди¹³. Вочевидь, такий «замочек» побудували і на Лоевій горі, про що зазначалося в його привілеї:

«И^ж мы хотячи мѣстца пустые пограничные людми осадити и тоѣ староство нашо Любецкое способнейшее и безпечнейшее учинити, позволили и злѣчили есмо урожоному Павлови Сопезе, кашталанови киевскому, старосте нашому любецкому и перевалскому, на кгрунте нашомъ влостномъ названомъ Лоевомъ городищу, которое лежитъ от замку нашего Любецкого в пяти милах на шляху татарскомъ, замокъ будовати и мѣсто осажати».

Отже нове місто закладалося в п'яти милях від центра староства – Любеча, на старому Лоевому городищі, або Лоевій горі, яка мала форму півкола з радіусом близько 125 метрів. Замок мав невисокі стіни і башти, побудовані із вкопаних дерев'яних стовпів. Зі сходу його захищав високий та обривчастий берег р. Дніпро, а з півдня та заходу – глибокий байрак з р. Лоевка, що впадала у Дніпро. З півночі замок захищав рівчак глибиною більше двох та завширшки восьми метрів. Біля підніжжя замку знаходилася невелика місцевість, що виконувала функції ринкової площі¹⁴. (Лл. 7-8-9)

У даному привілеї не конкретизуються умови, за якими мало організовуватися міське життя. Король покладав усі ці клопоти на Павла Сапегу:

¹³ Білоус, Н. Приватні міста Київського воєводства... С. 128-129.

¹⁴ Тимофеенко, А. К проблеме локализации и интерпретации замчища на Лоевой Горе. *Днепровский паром. Материалы...* С. 77-80; Кондратьев, І. Любецьке староство... С. 113. Нині на Лоевій горі розташований музей Великої вітчизняної війни і міський парк, де поки що відсутні будь-які пам'ятні знаки чи таблиці про існування там у литовські часи замку, незважаючи на проведені археологічні розкопки, які підтверджують даний історичний факт. Годі казати про самоврядування на магдебурзькому праві, про яке взагалі до недавнього часу не було відомо теперішнім жителям. В історичній пам'яті лоевчан відклалися переважно визначні військові баталії – Лоевська битва 1649 р. і події Другої світової війни.

Ил. 7. Музей битви за Дніпро
у підніжжя Замкової гори.
Фото І. Кондратьєва

Ил. 8. Алея слави біля музею
битви за Дніпро.
Фото І. Кондратьєва

Ил. 9. Бойова техніка біля музею.
Фото І. Кондратьєва

«ІАкож позволяемъ тымъ теперешнимъ листомъ нашимъ всимъ воецъ подданымъ панствъ нашихъ тамъ на томъ мѣстцѣ Лоевомъ городищу осѣдати и будоватися водлѣ порядку иныхъ мѣстъ нашихъ, іако будетъ назначено черезъ того жъ кашталіана киевского, старосты любецкого».

Королівська влада створювала сприятливі умови для пожвавлення колонізаційного процесу, що проявлялося, зокрема, в наданні жителям нових поселень, особливо прикордонних міст, податкових пільг та різних вольностей, так званої «вольнизни» від сплати чиншу на кілька років. Жителям Лоева надавались такі вольності на 12 років, з правом відбування вільної торгівлі і шинкування спиртними напоями, щоб максимально зацікавити місцеве населення і заохотити прибульців осідати і будуватися там: (Іл. 10-11-12)

Іл. 10. Фрагмент міського парку
на Замковій горі.
Фото І. Кондратьєва

Іл. 11. Каплиця у міському парку
на Замковій горі

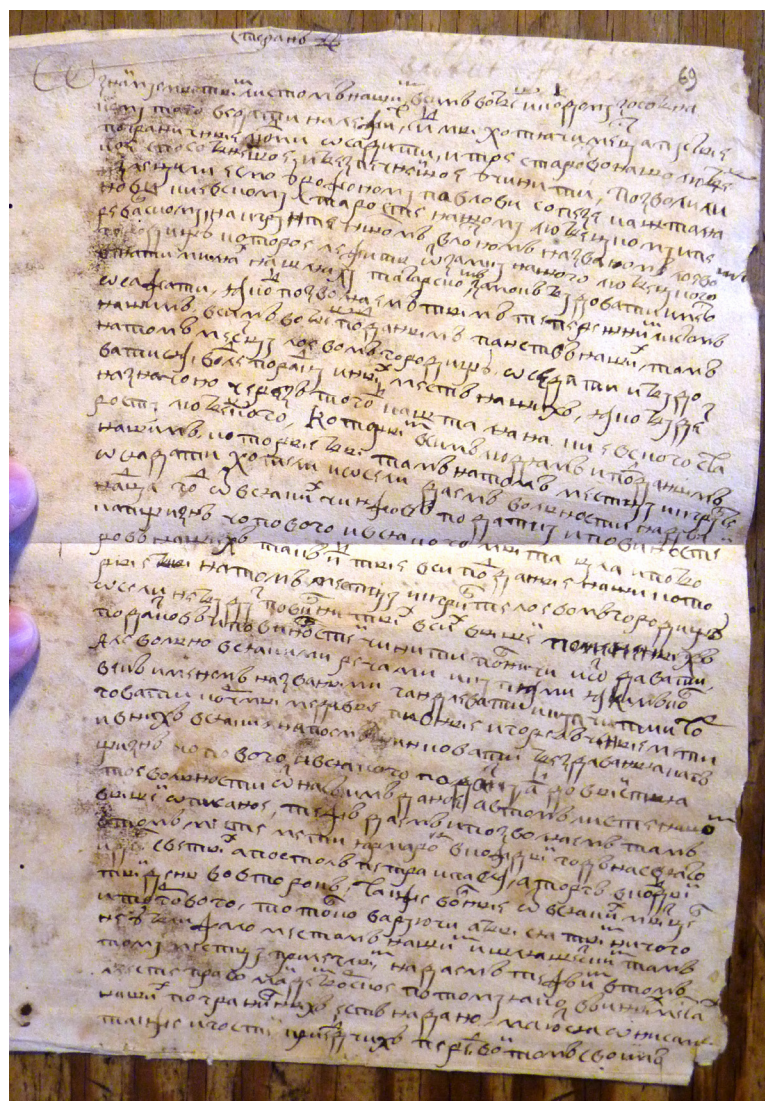
Іл. 12. Міська бібліотека.
Найстаріша будівля Лоева кінця
XIX ст., побудована єврейським
купцем Наумом Долгіним

«Которым всимъ людямъ и подданымъ нашимъ, которые бы тамъ на томъ мѣстцѣ и кгрунтѣ ѡсадити хотѣли и ѡсели, даемъ вольности на дванадцат год ѡт всаких чинжовъ, податку и повинностей, капщизнъ, чопового и всакого мыта, цѣла и поборовъ нашихъ такъ, иж тыѣ вси подданыѣ наши, которые бы на томъ мѣстцѣ и кгрунтѣ Лоевомъ городищу ѡсели, не будут повинни тых всих вышеи помененныхъ податковъ и повинностей чинити, полнити и ѡтдавати, але вольно всакими рѣчами и куплями иакимъ колвекъ именемъ названными гандлевати и купчити, торговати, корчмы медовые, пивныѣ и горельчаныѣ мети, и в нихъ всаким напоємъ шинковать без даванья капъщизнъ, чопового и всакого податку аж до выистья тоѣ вольности ѡт насъ имъ даное».

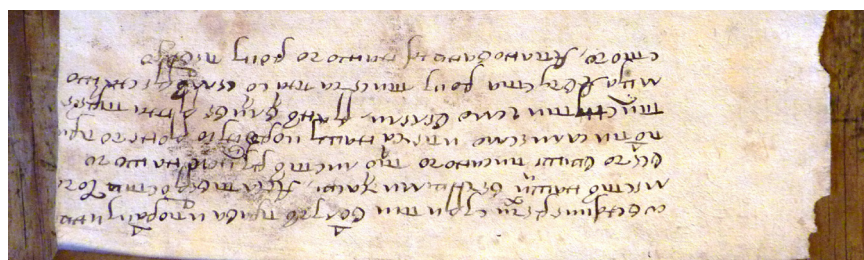
При заснуванні нових поселень значна увага приділялася організації торгівлі та ремесла. В усіх без винятку привілеях на магдебурзьке право містився дозвіл на запровадження ярмарків і торгів. Найбільш поширеним варіантом було надання двох ярмарків. У Лоеві на той час запроваджувався лише один щорічний ярмарок на свято Петра і Павла (мабуть з огляду на малочисельність міста на той час), а також щотижневий торг по вівторках. (Іл. 13-14-15)

Як правило, мешканці таких містечок отримували дозвіл на будівництво споруд різного призначення – крамниць, ваги, постригальні, лазні та ін. Однак далеко не всім дозволялося будувати ратушу та заводити міські судові книги. Найпоширенішою практикою у малих містечках було проведення судочинства в замку. Ще менша кількість містечок отримала право мати міську печатку та герб міста. У лоевському привілеї зазначалося лише те, що магдебурзьке право надавалося за прикладом інших прикордонних міст. Судочинство мали відправляти перед війтом, очевидно таки в замку, про будівництво ратуші не йшлося:

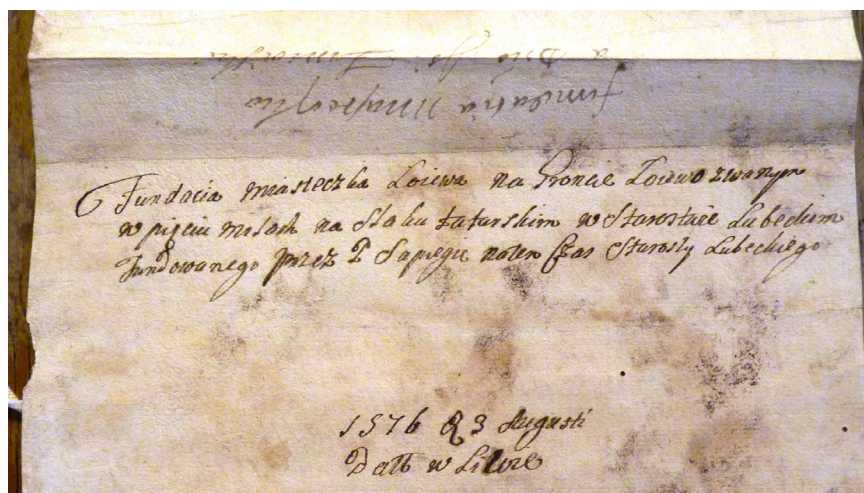
«Надаемъ тежъ им в томъ мѣсте право маидѣмборское по тому, иако въ иных мѣстах наших пограничныхъ есть надано. Маюѣт ся ѡни сами также и гостѣи приѣждчихъ перед воитомъ своимъ ѡ всакиѣ рѣчи судити водлугъ права и порадку иных мѣсть наших вечными часы».

Лл. 13. Текст привілею
на магдебурзьке право
Лосву 1576 р.

Лл. 14. Зворот магдебурзького
привілею, верхня частина

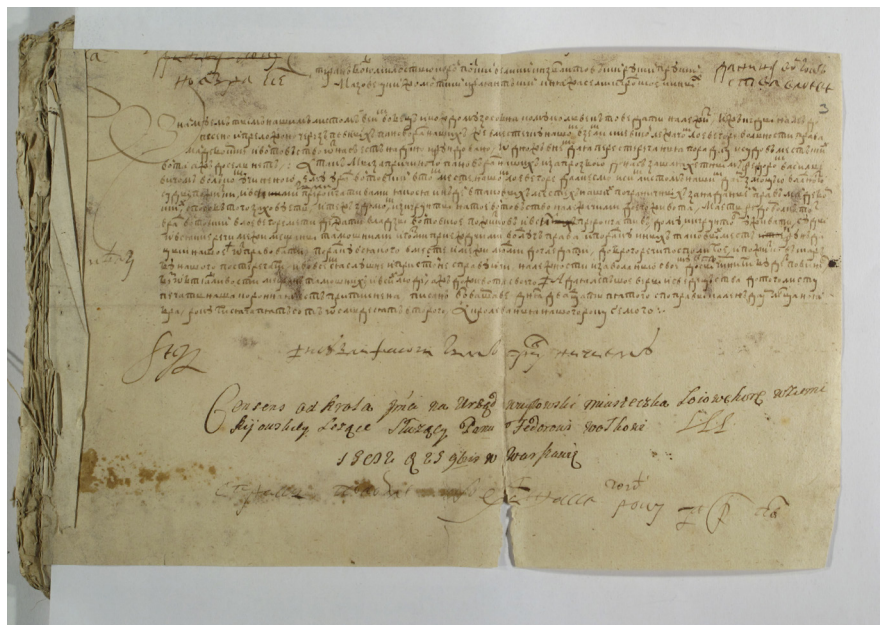
Лл. 15. Зворот магдебурзького
привілею, нижня частина.

¹⁵ Kojalowicz, W. (1897). Herbarz rycerstwa W. X. Litewskiego, tak zwany Compedium czyli o klejnotach albo herbach, których familie stanu rycerskiego w prowincyach Wielkiego Xięstwa Litewskiego zażywają. Kraków, S. 271; Яковенко, Н. (2008). Українська шляхта з кінця XVI до середини XVII ст. Київ: Критика. С. 56.

¹⁶ У «Пописі війська литовського» 1565 р. окрім Федора Волка з Новгородського повіту згадується і Федір Васильович Волк з Троцького повіту, який ставив трьох коней. Див.: Литовская метрика. Отд. 1. Ч. 3. (1915) Книги публичных дел. Переписи войска Литовского 1528, 1565, 1567 гг. Русская историческая библиотека. Петроград, Т. 33. Ст. 322, 417.

¹⁷ РГАДА. Ф. 389, оп. 1, д. 196, л. 88-88 об.; Руська (Волинська) метрика. (2002) Регести документів Коронної канцелярії для українських земель (Волинське, Київське, Брацлавське, Чернігівське воєводства) 1569–1673. Київ. С. 359-360.

Але, як виявилось, попри надання цього привілею війтівський уряд не був тоді встановлений у Лоеві, можливо, через близькість театру військових дій. Уже після смерті київського каштеляна Павла Сапегі, у 1582 р. заслужений військовий, учасник бойових дій шляхетний Федір Васильович Волк звернувся до короля з проханням про видачу йому привілею на війтівство в Лоеві. Ймовірно, він був нащадком полоцьких бояр, які в середині XVI ст. переїхали на північ Київщини, вживали три гербові знаки: «Секеж», «Косчеша», «Побуг»¹⁵. Федір Волк ще з молодих років брав участь у війнах, що підтверджують дані «Реєстру попису війська литовського 1565 р.»¹⁶. Мабуть, він також був учасником Інфлянтської війни, облоги Полоцька (1579), де разом із королем знаходився і Гаврило Горностай (з 1566 р. мінський воєвода, з 1576 р. – берестейський), якому Федір Волк служив по закінченні війни. Очевидно, що за посередництва цього впливового протектора, як згадується у привілеї, було «донесено и преложено через певных Панов Рад наших» прохання «заслуженого» військового до короля. 25 листопада 1582 р. у Варшаві Стефан Баторій видав йому такий привілей. На відміну від магдебурзького привілею він потрапив до книг Руської метрики – того ж дня був вписаний як «Данина Волку на воитовство в Лоеве Горє»¹⁷. У ньому зокрема зазначається, що попри попереднє надання привілею на магдебурзьке право і війтівство, у місті «для перестерегання порядку и судовь мѣстских воита аж досель нѣть». Федір Волк отримав війтівство у пожиттєве володіння з таким же обсягом прав і судових прерогатив, притаманних іншим містам з магдебурзьким статусом: (Іл. 16)

Іл. 16. Привілей на лоевське війтівство Федорові Волку 1582 р.

«Маєть Федор Волкъ тот врад воитовский в Лоеве горѣ мети, держати, владзы воитовское, пожитков и всяких прерогативъ, дому и кгрунтов уживати, суды и всякиє рѣчи межи мѣшаны тамошними и гостми приѣждчими водлуг права и порядку иныхъ таковыхъ мѣстъ и тоє фундацыи нашеє ѡтправовати, порядку всякаго в мѣсте и межи людми доглядати, доброго Рѣчи Посполитое и пожитковъ скарѣбу нашего постерегати».

¹⁸ Центральний державний історичний архів України у м. Києві, ф. 11, оп. 1, спр. 1, арк. 100; Rulikowski, E. (1913). *Opis powiatu kijowskiego*. Kijów-Warszawa. S. 127.

¹⁹ Білоус, Н. (2008) Київ наприкінці XV – в першій половині XVII ст. Міська влада і самоврядування. К.: Видавничий дім «Києво-Могилянська академія». С. 104-105.

²⁰ AGAD. Archiwum Zamoyskich, sygn. 446, k. 38; Яковенко, Н. Українська шляхта... С. 56.

²¹ РГАДА. Ф. 389, оп. 1, д. 214, л. 51 об. – 52.

²² Кулаковський, П. (1998) Земські урядники Чернігово-Сіверщини у 1621–1648 рр. *Центральна і Східна Європа в XV–XVIII ст.* Львів. С. 127; його ж. (2006) Чернігово-Сіверщина у складі Речі Посполитої 1618–1648. Київ: Темпора. С. 153.

²³ «Danie listu krolewskiego Wasylu i gromadzie miasta Łojowa o podatki». У: Національна бібліотека України ім. В. І. Вернадського НАНУ. Інститут рукопису. Ф. 1, № 4104, частина II, № 1391.

²⁴ Źródła Dziejowe. (1897) Tom XXII. Ziemia Ruskia. Ukraina, dział III. Opisane przez A. Jabłonowskiego. Warszawa, S. 521.

У середині 1580-х років Федір Волк виконував якісь доручення Гаврила Горностая¹⁸, який згодом, вочевидь, посприяв тому, щоб його підопічний отримав більш престижний уряд київського війта, що сталося не пізніше 1587 р. На початку 1592 р. Федір Волк помер¹⁹. Відомими були його нащадки: сина Максима у 1616 р. реновіровано «за рицарську відвагу», а сейм 1638 р. підтвердив шляхетство онуку Ф. Волка – Костянтину, який у 1625–1630 рр. був писарем Війська Запорозького²⁰, від 1634 р. – чернігівським земським писарем²¹, брав участь у Смоленській війні 1632–1634 рр., війні зі шведами 1635–1636 рр.²². Збереглася згадка ще про одного лоевського війта на ім'я Василь, який 24 липня 1646 р. отримав королівський привілей для всієї громади міста, очевидно на звільнення від податків²³.

* * *

Привілеї Стефана Баторія, надані Лоеву у 1576 та 1582 рр., безумовно сприяли розвитку міста, про що свідчать статистичні дані: якщо в 1571 р. Лоев мав лише 3 дими (тобто три домогосподарства) і статус села, то через 30 років за даними люстрації 1606 р. це містечко налічувало 186 димів (або приблизно 1200 жителів) і волость з 8 селами²⁴. Ці цифри красномовно свідчать про стабільний розвиток міста після надання зазначених привілеїв.

Отже, значення королівських привілеїв для Лоева було величезне – це була необхідна правова основа і значний поштовх для подальшого його розвитку. Жителі Лоева отримали самоврядування на засадах магдебурзького права і чимало пільг і вольностей економічного характеру, що вигідно вирізняло їх серед інших міст регіону.

Додатки

№ 1

3 серпня 1576 р. – Лів. Привілей на магдебурзьке право Лоеву

Стефанъ etc.

Ознаиуемы тыи листомъ нашимъ всимъ воецъ и каждому зособна, кому того ведати належит.

Иж мы хотячи мѣстца пустые пограничные людми осадити и тоѣ староство нашо Любецкое способнейшее и безпечнейшее учинити, позволили и злещили есмо урожоному Павлови Сопезе, кашталанови киевскому, старосте нашому любецкому и перевалскому на кгрунте нашомъ влостномъ названомъ Лоевомъ городищу, которое лежитъ отъ замку нашего Любецкого в пяти милахъ на шляху татарскомъ, замокъ будовати и мѣсто осажати. ИАкож позволяемъ тымъ теперешнимъ листомъ нашимъ всимъ воецъ подданымъ панствъ нашихъ тамъ на томъ мѣстцу Лоевомъ городищу оседати и будоватися водлѣ порадку иныхъ мѣсть нашихъ, како будетъ назначено черезъ того жъ кашталана киевского, старосты любецкого.

Которымъ всимъ людямъ и подданымъ нашимъ, которые бы тамъ на томъ мѣстцу и кгрунте осадити хотели и осели, даемъ вольности на дванадцат годъ отъ всякихъ чинжовъ, податку и повинностей, капщизнь, чопового и всякого мыта, цля и поборовъ нашихъ такъ, иж тыѣ вси под-

даныє наши, которые бы на томъ мѣстцу и кгрунте Лоевомъ городищу ѡсели, не будут повинни тых всих вышеи помененныхъ податковъ и повинности чинити, полнити и отдавати, аѣ вольно всакими рѣчами и куплями якимъ-колкекъ именемъ названными гандлевати и купчити, торговати, корчмы медовые, пивные и горельчаныє мети, и в нихъ всакиим напоємъ шинковати без даванья капъщизнь, чопового и всакого податку аж до выистья тоє вольности ѡт насъ имъ даное. А в томъ листѣ нашомъ вышеи ѡписаное, тежъ даємъ и позволяємъ тамъ в томъ мѣстѣ мети кармарок в каждыи годъ на свято и денъ светыхъ апостолъ Петра и Павла, а торгъ в каждыи тыиденъ во второкъ, также волные ѡт всакихъ мыт, целъ и торгового, то толко варуючи абы сѧ тымъ ничого не ублизало мѣстамъ нашимъ и шляхетскимъ тамъ тому мѣсту прилеглымъ. Надаємъ тежъ имъ в томъ мѣстѣ право маидеборское по тому, яко въ иныхъ мѣстахъ нашихъ пограничныхъ естъ надано. Мають сѧ они сами также и гости приѣждчихъ передъ воитомъ своимъ // [70] ѡ всакиє рѣчи судити водлугъ права и порядку иныхъ мѣсть нашихъ вечными часы.

А на твердость того всего вышеи писаного тотъ листъ рукою нашою подписали есмо и печатъ нашу коронную до него притиснути есмо велели.

Данъ в Ливѣ, дня третего мѣсяца августа, року тисѣча пятсотъ сѣмъдѣсятъ шостого, а панованья нашего року первого.

На звороті: Fundatia miasteczka Łoiewa na groncie Łoiewo zwanym w pięciu milach na slaku tatarskim w starostwie Lubeckim fundowanego przez p. Sapiegu, na ten czas starosty lubeckiego.

1576, die 3 Augusti

Datt w Liwie

Оригінал: Archiwum Narodowe w Krakowie, dział na Wawelu, Archiwum Sanguszków, Archiwum Rodzinne Sanguszków, sygn. 144, k. 69-70.

№ 2

25 листопада 1582 р. – Варшава. Привілей на війтівство Федорові Волку

Стефанъ Божю милостью королъ полский, великий кнзъ литовский, руский, пруский, мазовецкий, жомойтский, ифлянтский, княжа семикгородское и иныхъ

Ѳзнаимуємъ тымъ нашимъ листомъ всимъ вобецъ и каждому зособна, кому колькекъ то ведати належит.

Ижъ кгда намъ донесено и преложено черезъ певныхъ Пановъ Радъ нашихъ, же в мѣстечку нашомъ в земли Киевской лежахомъ Лоевѣ горѣ вольности, права маидеборские и воитовство ѡт насъ естъ надано и фундовано. Ѳдно жъ в немъ дла перестерегання порядку и судовъ мѣстскихъ воита ажъ досель нѣтъ. А такъ мы за причиною Пановъ Радъ нашихъ и за прозбою до насъ за шляхетнымъ Федоромъ Васильевичомъ Волкомъ учиненого ему урядъ воитовский в томъ мѣстѣ нашомъ Лоевѣ горѣ дали есмо и симъ листомъ нашимъ даємъ з моцью, владностью суды, пожитки и всакими тыми прерокгативами, яко сѧ индѣи в таковыхъ мѣстѣхъ нашихъ пограничныхъ за наданьемъ правъ маидеборскихъ способъ того заховуєтъ и тежъ з домомъ и з кгрунты на тоє воитовство належачими до его живота.

Маєтъ Федоръ Волкъ тотъ врадъ воитовский в Лоевѣ горѣ мети, держати, владзы воитовское, пожитковъ и всакихъ²⁵ прерокгативъ, дому и кгрунтовъ уживати, суды и всакиє рѣчи межѣ мѣщаны тамошними и гостями приѣждчими водлугъ права и порядку иныхъ таковыхъ мѣсть и тоє²⁶ фундацыи нашеѣ ѡтправовати, порядку всакого в мѣстѣ и межѣ людьми доглядати, доброго Рѣчи Посполитое и пожитковъ скаръбу нашого постерегати и во всемъ сѧ слушне и пристоине справуючи належности

²⁵ Слово закреслене, поправлене на: всих

²⁶ Слово закреслене

и заволянью своему досыт чинити будет повинен без ѿбтяжливости
мещанъ тамошнихъ и всихъ людей ажъ до живота своего.

А для лепышое веры и сведецьства до того листу печать наша коро-
ннаа ест притиснена.

Писанъ въ Варшаве, дня двадцать пятого с поправы каленъдару
мѣца ноября, року тисяча пятьсотъ ѿсмьдесять второго, а кролеванька
нашого року сѣмого.

Дописано згори: ноября 25. Данина воитовства в Лоеве.

Дописано внизу ишим почерком: не уближаючи тымъ праву ни-
чиєму.

Нижче дописано: Consens od krola JMci na urząd wojtowski miasteczka
Loiowe horę w ziemi Kijowskiej leżące, służący panu Fedorowi Wołkowi
1582, die 25 novembris, w Warszawie

Оригінал: Archiwum Narodowe w Krakowie, dział na Wawelu, Archiwum
Sanguszków, Archiwum Rodzinne Sanguszków, sygn. 144, k. 3.

References

- Anisavec, M.I. (2002). Loievskiia kirmashy. *Biellaruski gistarychny chasopys*. Minsk, № 5. S. 78–80.
- Bilous, N. (2008) Kyiv naprykinci XV – v pershij polovyni XVII st. Mis'ka vlada i samovriaduvannia. Kyiv.
- Bilous, N. (2015). Pryvatni mista Kyivs'kogo voievodstva v pershij polovyni XVII st.: kil'kyt', osoblyvosti rozvytku ta funkcionuvannia. *Ukraina v Centralno-Skhidnij Europi*. Kyiv. Vyp. 15. S. 125–164.
- Kojałowicz, W. (1897). Herbarz rycerstwa W. X. Litewskiego, tak zwany Compedium czyli o klejnotach albo herbach, których familie stanu rycerskiego w prowincjach Wielkiego Xięstwa Litewskiego zażywają. Kraków.
- Kondratiev, I. (2014). Liubec'ke starostvo (XVI – seredyna XVII st.). Chernigiv.
- Kulakovski, P. (1998) Zems'ki uriadnyki Chernigovo-Siverschyny v 1621–1648 r. *Centralna i Skhidna Europa v XV–XVIII st.* Lviv.
- Kulakovski, P. (2003). Kancelariia Ruskoji (Volynskoji) metryky 1569–1673 r. Studiia z istorii ukrainskogo regionalizmu v Rechi Pospolytij. Ostrog-Lviv.
- Kulakovski, P. (2006) Chernigovo-Siverschyna u skladi Rechi Pospolytoji 1618-1648. Kyiv.
- Lulewicz, H. (1994). Sapieha Paweł. *Polski Słownik Biograficzny*. T. XXXV/I. Warszawa-Kraków. S. 131–133.
- Litovskaia metrika. Otd. 1. Ch. 3. (1915) Knigi publichnykh del. Perepisi vojska litovskogo 1528, 1565, 1567 g. *Russkaia istoricheskaia biblioteka*. Petrograd, t. 33.
- Nagielski, M. (2012). Batalia łojowska (31 lipca 1649 r.) w świetle diariusza kancelaryjnego hetmana polnego litewskiego Janusza Radziwiłła. *Theatrum humanae vitae. Studii na poshanu Natali Yakovenko*. Kyiv. S. 371–388.
- Rulikowski, E. (1913). Opis powiatu kijowskiego. Kijów-Warszawa.
- Ruska (Volynska) metrika. (2002) Regesty dokumentiv Koronnoji kancelarii dla ukrainskikh zemel (Volyns'ke, Kyivs'ke, Braclavs'ke, Chernigivs'ke voievodstva) 1569–1673. Kyiv.
- Yakovenko, N. (2008). Ukrains'ka shlakhta z kincia XVI do seredyny XVII st. Kyiv.
- Wrede, M. (2010). Itinerarium króla Stefana Batorego 1576-1586. Warszawa: DIG. S. 81.
- Źródła Dziejowe. (1897) Tom XXII. Ziemie Ruskie. Ukraina, dział III. Opisane przez A. Jabłonowskiego. Warszawa.

Natalia Bilous

THE PRIVILEGES OF POLISH KING STEPHEN BATHORY FOR LOYEW 1576 AND 1582 YEARS

The article deals with two privileges of the Polish king Stefan Batory for the Polissya town of Loyew (now the district centre of the Gomel region, the Republic of Belarus). In the 16th century, it was a part of the Liubech starostvo of the Kiev voivodship. The town is known first of all due to military battles that took place in the neighbourhood: July 31, 1649, and during the Second World War; while the pages of its history during the Lithuanian-Polish era, such as the granting of self-government under the Magdeburg law, are still little known.

Stefan Batory privileges for Loyew can be considered interesting and rare archival finds, they have not yet been published and introduced into scientific circulation. The first - the Magdeburg Law was granted on August 3, 1576, the second - on the Loyew Vogtship for Fedora Volka appeared as an addition to the first one in six years (November 25, 1582). Unlike the most of the privileges of the time, inscribed in the books of the royal the chancellery, these two were not written in Latin or in Polish, but in Cyrillic. The documents originate from the Archives of the Sangushki princes, which are now stored in the State Archives of Poland in Krakow (Wawel department).

The initiator and recipient of the Magdeburg privileges for Loyew was Pavlo Ivanovych Sapiega, Lubeckij and Loyewsky Starosta from 1560, and the Kiev Castellán from 1566. He, at his own expense, built the city and the castle Loyew Mountain, that was lying on the Tartar road and defending the Lithuanian border from the Chernihiv side (which at that time belonged to the Moscow state), and was also protecting the state from the Tatar attacks. The privilege of the Loyew Vogts was granted in 1582 to Fedor Volk as the reward for his military service and participation in hostilities.

These documents are exceptional since during the reign of Stefan Batory (1576-1586) only a few cities in this region received similar privileges. The significance of royal privileges for Loyew was enormous – it was a necessary legal basis and a significant impetus for its further development. Residents of Loyew received self-government on the principles of Magdeburg Law and many economic privileges and liberties, which favourably distinguished them among other cities in the region.

Key words: *privileges, borderlands, Magdeburg Law, Vogt, king Stephen Bathory, Pavlo Sapieha, Loyew, Kyiv Voivodeship, the Liubech starostvo, the Polish-Lithuanian Commonwealth, XVI century.*

УДК 94(44)

Віктор Гюго

ДЕМОНТУВАЛЬНИКАМ – БІЙ

* * *

Представлена далі стаття Віктора Гюго «Демонтувальникам – бій» є перекладом з французькомовного оригіналу публікації: *Hugo V. Guerre aux démolisseurs // Revue des Deux Mondes. Période Initiale. Tome 5. 1832. pp. 607–622*. Зробити цей переклад нам було запропоновано науковим консультантом відділу забезпечення діяльності голови та заступника голови Касаційного цивільного суду у складі Верховного Суду, кандидатом юридичних наук С. Є. Морозовою. Зазначений текст, наскільки нам відомо, досі не перекладався

Віктор Гюго

українською чи навіть російською мовою. Є кілька видань творів В. Гюго російською, найповнішим з яких, як видається, досі лишається 15-томне видання 1953–1956 рр. Однак і тут для повного представлення великого корпусу публіцистики класика відведено лише частину 14-го тому¹.

Як автор сам стверджує в тексті запропонованої увазі читачів статті, вперше він звернувся до тематики охорони пам'яток ще у 1825 р. Тоді В. Гюго було лише 23 роки. Сама ж стаття «*Guerre aux démolisseurs*» була написана в часі після Липневої революції 1830 р. Твір був реакцією на масштабне та повсюдне руйнування архітектурних пам'яток Франції, яким супроводжувалося утвердження нової влади. Хоча революція відкрито й не ставала на бік вандалізму, автор доводить, що «нищення старої Франції» мало системний і заохочуваний на всіх рівнях характер: темні маси, що дорвалися до влади, створювали соціальну базу й запит на історичне забуття, а популістичні гасла слугували концептуальним та ідеологічним підґрунтям зазначеного процесу. «*Démolisseurs*» у назві статті можна перекласти просто як «руйнівники», але цей термін у французькій мові позначає також і спеціально уповноважених фахівців зі знесення будівель. Оголошення війни не просто

¹ Гюго, В. (1956). Собрание сочинений: В 15 т. Т. 14: Критические статьи, очерки, письма. М.: Гослитиздат.

Е. Делакруа "Свобода, що веде народ" (1830 р.)

абстрактним порушувачам старовини, а по суті працівникам публічних служб, додавало статті В. Гюго певної ультимативності та контрсистемності.

² Малишев, О. О. (2015). Археологічне право Франції: генеза та сучасний стан. У Часопис Київського університету права. № 2015/3. К., 2015, С. 33–37; Малишев, О. О. (2015). Витоки археологічного права Франції: Закони Каркопіно (1941–1942 рр.). У Сила права та право сили: історичний вимір та сучасне бачення проблеми: матеріали XXXII Міжнародної історико-правової конференції (28–31 травня 2015 р., м. Полтава). Київ – Полтава: ПУЕТ, С. 337–345.

³ Loi pour la conservation des monuments et objets d'art ayant un intérêt historique et artistique. У *Journal officiel de la République Française*. № 89. Jeudi 31 Mars 1887. P. 1521–1533.

⁴ Статтю перекладено з французької мови старшим науковим співробітником Інституту держави і права ім. В. М. Корецького НАН України, кандидатом юридичних наук О. О. Малишевим.

Перед нами зразок класики світової пам'яткоохоронної думки. Вкрай актуальним є привернення письменником уваги до того, що в часи бурхливих революційних змін слід понад усе остерігатися незворотних втрат для культурної спадщини як невідновлюваного ресурсу суспільства. Разом з тим твір написаний людиною своєї епохи. З тексту наочно убачається, що попри розвиток національної свідомості, католицька релігія продовжує становити основу ідентичності освічених французів.

Увагу перекладача як юриста за фахом звернули обґрунтування В. Гюго можливості обмеження права приватної власності задля забезпечення загальносуспільних інтересів збереження національного надбання. Відповідні обмеження передбачалося оформити законом щодо охорони пам'яток, наполяганням на необхідності прийняття якого завершується стаття В. Гюго.

Позиція молодого генія дещо дисонувала з домінантними в той час доктринальними та політико-правовими тенденціями. За наслідками прийняття Цивільного кодексу Наполеона 1804 р. французька крайньо ліберальна концепція права приватної власності стала головним юридичним підмурком *civilisation française* й упродовж майже всього XIX ст. поступово опановувала континентальні європейські, заморські та заокеанські простори. Варто відзначити, що деякі засади *Code civil* і досі лишаються вагомою перепорою для політики французької держави з охорони надбання. Про це, зокрема, йдеться в кількох наших спеціальних дослідженнях². Утім, не заглиблюючись у деталі, відзначимо насамперед той факт, що перший комплексний закон щодо збереження історичних та мистецьких пам'яток був прийнятий у Франції лише 30 березня 1887 р.³ В. Гюго помер двома роками раніше (22 травня 1885 р.), так і не дочекавшись втілення своєї ідеї.

О. М.⁴

Віктор Гюго

ДЕМОНТУВАЛЬНИКАМ – БІЙ

Нотатки щодо руйнування пам'яток у Франції, підписані тим самим іменем, що й нариси, які ми читатимемо, були нещодавно, випадково і з багатьма друкарськими хибами, опубліковані в одній з цьогорічних збірок. Інші широко поширювані збірки та журнали передрукували ті Нотатки, але, на жаль, разом з тими ж помилками друку, що спотворювали їх сенс. У тому написаному 1825 року та між іншим дуже неповному огляді масштабних нищень національних будівель, що здійснюється, одночасно та без жодної нашої уваги, на всій території Франції, автор обіцяв часто, як доречно так і недоречно, повертатися до цієї теми. І от він щойно виконав цю обіцянку.

Слід говорити про це і говорити вголос. Це нищення старої Франції, що багато разів видавалось за реставрацію, продовжується ще більш затято та варварськи, ніж будь-коли. Після липневої революції, з приходом демократії, вийшло з берегів всяке невігластво, як і всяка брутальність. В багатьох місцях місцева влада, муніципальне самоврядування, громадське опікування перейшло від дворян, що не вміли писати, до селян, які не вміють читати. І це є кроком назад. Поки ці сміливі люди навчаються пов'язувати між собою склади, вони правлять. Адміністративна похибка, природній та нормальний продукт цієї машини Марлі⁵, що ми його називаємо *централізацією*⁶, похибка, яка завжди, тепер, як і в минулому, самовідтворюється: від мера до супрефекта, від супрефекта до префекта та від префекта до міністра, щоразу лише збільшуючись.

Маємо намір розглянути тут лише одну з численних форм, у яких вона продукується на очах у вчарованої країни. Ми бажаємо звернутися лише до *адміністративної похибки* у царині пам'яток. Крім того, ми лише зачепимо цю неозору тему, яку не можна було би вичерпати й у двадцяти п'яти томах *in-folio*⁷.

Ми стверджуємо, таким чином, насправді, що у Франції не може бути жодного міста, жодного центру округи, жодного центру кантону, де прямо зараз не обмірковується, не розпочинається і не звершується руйнування кількох національних історичних пам'яток, чи то діями центральної влади, чи то діями місцевої влади, за погодженням з центральною, чи то діями приватних осіб на очах і за потурання місцевої влади.

Ми стверджуємо це з глибокою впевненістю, що ми не дуримо себе, ми апелюємо до свідомості будь-кого, хто робив у будь-якій частині Франції щонайменшу художньо-антикварну екскурсію. Щодня кілька давніх спогадів Франції йдуть від нас разом з каменем, на якому вони були записані. Щодня ми розбиваємо кілька літер з високодостоїнної книги традицій. І скоро, коли руїна усіх цих руїн буде завершена, нам більше не лишиться нічого, крім як вигукнути разом з цим троянцем, який принаймні забрав з собою своїх богів:

Fuit Ilium, et ingens

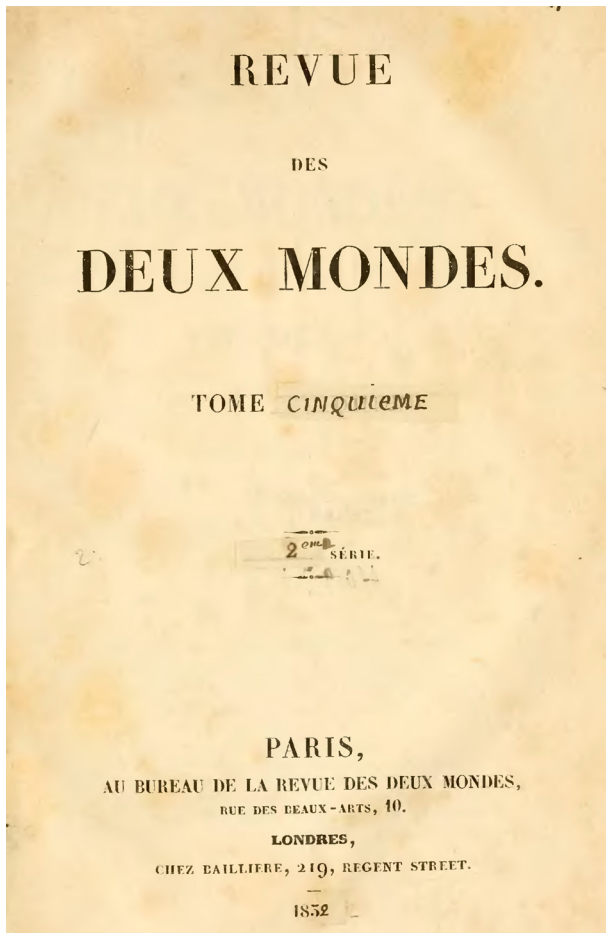
Gloria!⁸

⁵ Машина Марлі (фр. Machine de Marly) була побудована на замовлення французького короля Людовика XIV голландським архітектором Свалемом Ренкеном (Rennequin Sualem) на початку 1680-х років при палаці Марлі на території сучасного західного передмістя Парижа – Буживалю для водопостачання ставків і фонтанів Версальського парку. В даному випадку В. Гюго звертається до цього образу як до метафори, порівнюючи державу з надскладною інженерною спорудою. Можна вважати це дещо оптимістичнішим варіантом Левіафана Т. Гоббса.

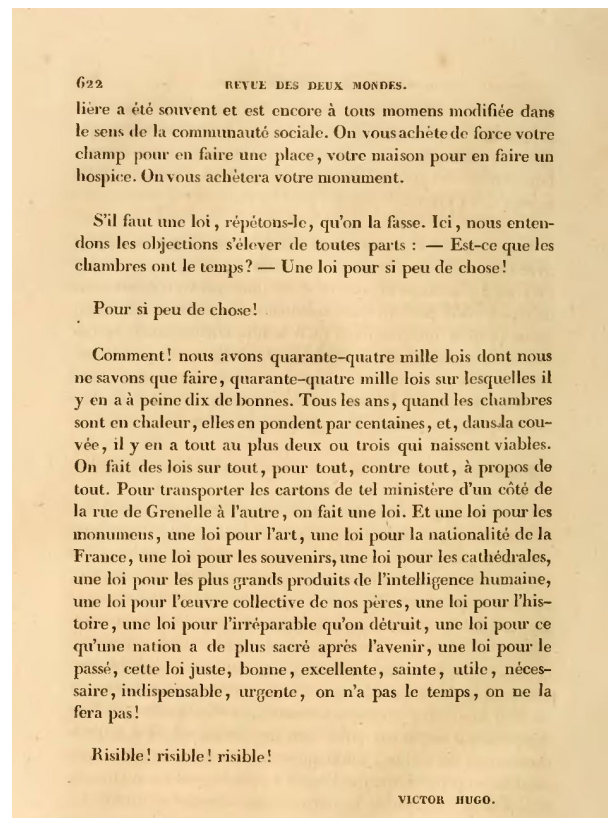
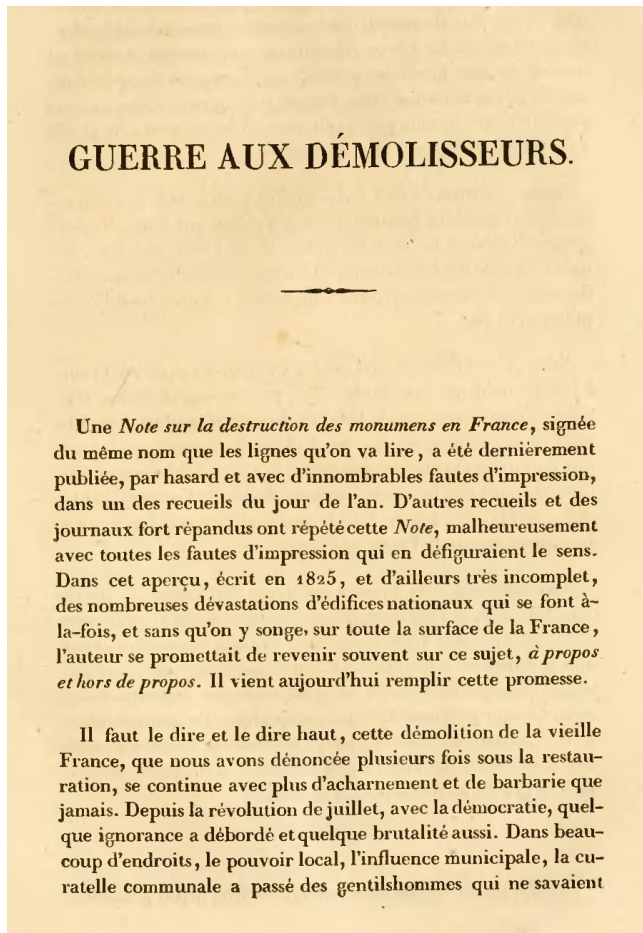
⁶ Тут і далі курсив відтворено за первісним виданням (О. М.)

⁷ Видання *in folio* чи фоліант – це книга, де одна сторінка дорівнює половині друкованого аркуша.

⁸ Лат. «був колись Іліон і могутня слава» (Енеїда II, 325). Ці слова виголошує троянський жерець Пант Отріад, шкодуючи зруйновану Трою.

Титульна сторінка Журналу,
перша і остання сторінка статті
В. Гюго

⁹ homme de goût et de cœur – дослівно: «людина смаку і серця»

І на підтримку того, що ми щойно сказали, дозволимо авторів цих рядків процитувати, серед купи документів, що можна було б добути, витяг з одного адресованого йому листа. І хоча він особисто не знайомий з підписантом, який, як анонсовано у листі, є людиною витонченого смаку і щирого серця⁹, автор висловлює йому вдячність за звернення до нього. Він ніколи не звинувачує того, хто повідомляє йому про несправедливість чи абсурд, який не слід розголошувати. Він лише шкодує з того, що його голос не має більшого авторитету та відгону. Тож читайте цього листа і думайте, читаючи, що факт, який розглядається, є не ізольованим фактом, але одним з тисячі епізодів основного великого факту – *продовжуваного й неперервного нищення всіх пам'яток старої Франції*.

Шарлевіль, 14 лютого 1832.

« Мсьє,

¹⁰ Йдеться про фр. Короля Людовика IV Заморського (920–954 pp.).

Останнього вересня місяця, я здійснив подорож до Лану (Ена) – мого рідного краю. Я виїхав звідти багато років тому. Через це, щойно прибувши, моєю першою турботою був огляд міста ... Прибувши на Пляс дю Бург, у момент, коли мої очі піднялися до старовинної вежі Людовика Заморського¹⁰, яким було моє здивування побачити цю вежу обложеною з усіх боків драбинами, важелями та всіма можливими засобами руйнування. Зізнаюся, від цього видовища мені стало зле. Я намагався розгадати, для чого ці драбини та ці кайла, коли тут якраз проходив М. Th..., – чоловік простий і освічений, сповнений смаку до словесності й добрий друг усіх, причетних до науки та мистецтв. Я йому одразу ж повідомив про болюче враження, яке мені спричинило руйнування цієї старої пам'ятки. М. Th..., що поділяв мої почуття, повідомив мені, що, лишившись єдиним з членів старої муніципальної ради, він самостійно мав протидіяти актові, свідками якого ми щойно стали; що його зусиллями нічого не вдалося зробити. Роздуми, слова – усе провалилося. Нові радці, об'єднані в більшості проти нього, в підсумку його здолали. За те, що став доволі щиро на бік цієї невинуватої вежі, сам М. Th... був звинувачений у карлизмі¹¹. Ті панове виголошували, що вежа лише викликає спогади про феодальні часи, і її знесення було схвалено одностайно. Більше того, місто запропонувало підрядникові, що зобов'язався це виконати, суму в кілька тисяч франків і матеріали на додачу. Ось ціна за вбивство, адже це і справді вбивство! М. Th... дав мені помітити на сусідній стіні ад'юдикаційне оголошення на жовтому папері. В заголовку величезним шрифтом було написано : «ЗНЕСЕННЯ ВЕЖІ, ЗВАНОЇ ВЕЖЕЮ ЛЮДОВИКА ЗАМОРСЬКОГО. Громадськість попереджено... тощо».

¹¹ Хоча партія Карлістів краще відома, завдячуючи іспанським подіям початку XIX ст., у Франції, з огляду на ім'я короля Шарля (Карла) X, карлістами у часи Липневої революції 1830 р. називали прихильників реставрації Бурбонів.

¹² Туаза – французька міра довжини, що дорівнює приблизно двом метрам.

Ця вежа займала простір кількох туаз¹². Щоб розширити прилеглий до вежі ринок, якщо саме ця мета переслідувалась, можна було пожертвувати якимось приватним будинком, *вартість чого не могла б бути вищою за суму, запропоновану підрядникові*. Вони ж надали перевагу знищенню вежі. Мені сумно говорити це, соромно за ланців¹³: їх місто володіло рідкісною пам'яткою, однією з пам'яток королів другої династії; тепер більше не залишається жодної. Ця, пов'язана з Людовиком IV, була останньою. Після по-

¹³ Жителі міста Лан.

¹⁴ Ми не публікуємо імені підписанта листа, не маючи на це його формального дозволу, але ми його зберігатимемо для гарантії. Ми також визнали за обов'язкове вирізати всі ті пасажі, де не було нічого, крім занадто люб'язного висловлення симпатії нашого дописувача до нас особисто.

¹⁵ **Батрахоміомахія** (грец. *Βατραχομιομαχία* – «Війна жаб з мишами») – старогрецька пародія на героїчний – гомерівський епос, де дії мізерних персонажів оспівуються в урочистій епічній формі.

¹⁶ Barcabanēs. Можливо, тут в оригінальному тексті друкарська помилка, а насправді йдеться про барбакани – елементи пізньосередньовічних фортифікацій, призначені для захисту підступів до міських брам.

¹⁷ В оригіналі вживається слово «буржуа» (напевно, у сенсі «бюргер»).

¹⁸ Бібракс – античне місто ремів у Бельгійській Галлії. Точно локалізувати його досі не вдається. Бібракс фігурує у описах Битви на Асконі, що відбулася 57 р. до н. е. між легіонами Юлія Цезаря та племенами белгів.

дібного акту вандалізму, ми через кілька днів зовсім без здивування дізнаємось, що вони зносять свій розкішний собор одинадцятого століття, щоб побудувати зерносховище»¹⁴.

У світлі таких фактів рясніють та юрмляться роздуми.

Й передусім, чи тут не якась пречудова комедія? Хіба це Ви репрезентуєте себе цими десятима чи дванадцятьма муніципальними радцями, що ставлять на обговорення велике *знесення вежі, званої вежею Людовика Заморського*? Ось вони всі, що розташувалися колом, і без сумніву, посідавши на стіл, склавши ноги в капцях способом по-турецьки. Послухайте їх: йдеться про розширення посівної площі для капусти та про усунення *феодальної пам'ятки*. Ось вони – ті, хто об'єднують все, що вони знають з пишномовних слів від часу, коли п'ятнадцять років тому вони сформували Конституційну раду на чолі зі своїм сільським вчителем. Вони скидаються грошима. Сиплються серйозні підстави. Один обґрунтував *феодалізм*, і ось уже другий послався на *десятину*; а інший згадав *паницину*, інший – *кріпаків, що молотили воду в канаві, щоб вимусити жаб замовкнути*; п'ятий – *право першої ночі*; шостий – *спадкових священників та дворян*; ще один – *жахи Варфоломійської ночі*; інший, імовірно адвокат, *єзуїтів*; ще трохи того, трохи цього; ще більше й того і цього; й усе сказано: вежу Людовика Заморського засуджено.

Уявіть себе посеред цього гротескного синедріону? Ситуацію цього бідного чоловіка, що єдиний представляє науку, мистецтво, почуття смаку, історію? Відзначаєте скромну та пригнічену поведінку цього ізгоя? Чуєте, як він наважується на кілька сором'язливих слів на захист поважної пам'ятки? Бачите зливу, що вибухає проти нього? Ось він схиляється від образ. Ось його кличуть з усіх боків *карлистом* чи, можливо, *карлистою*. Що відповісти на це? Все скінчилося. Справу зроблено. Знесення «пам'ятки варварської доби» було рішуче та з ентузіазмом проголосоване, і ви чуєте слиняве «ура» муніципальних радців Лану, що взялися за штурм Вежі Людовика Заморського.

Думаєте, що ніколи Рабле, ніколи Хогарт не могли б десь віднайти потішніших облич, тупіших профілів, бешкетніших силуетів, щоб намалювати їх вуглиною на стінах якогось кабаре чи на сторінках якоїсь батрахоміомахії?¹⁵

Так, смійтеся. – Але, поки експерти гототали, каркали та обговорювали, старовинна вежа відчула тремтіння в своїх підмурках. Ось раптом з вікон, з брами, баркабанів¹⁶, бійниць, слухових вікон, стічних труб, звідусіль з неї лізуть руйнівники, як черви з трупа. Вона вичавлює з себе каменярів. Ці клопи її штрикають. Ці паразити її зжирають. Бідна вежа починає камінь за каменем розпадатися; її скульптури розбиваються об бруківку; своїми уламками вона завалює будинки; її бік розверзається; її профіль вищерблюється; і якийсь міщанський¹⁷ роззява, проходячи повз і майже не відаючи, що відбувається з вежею, дивується, бачачи її оповитою мотузками, блоками та драбинами настільки, як цього ніколи не робили при штурмах англійці чи бургундці.

Крім того, щоб обвалити цю вежу Людовика Заморського, майже сучасницю римських веж стародавнього Бібраксу¹⁸, щоб зробити те, що не зробили ні тарани, ні балісти, ні скорпіони,

¹⁹ Очевидно, йдеться про нескінченно дрібні величини. Запровадження моди на використання математичної термінології у світському спілкуванні іноді приписується видатному німецькому філософові Готфрідові Ляйбніцу (1646–1716). У листуванні з прусською королевою Софією Шарлоттою Ганноверською (1668–1605) Г. Ляйбніц намагався популярно пояснити їй свою теорію нескінченно малих величин. Княжна щодо цих дискурсів філософа згодом іронічно зауважувала, що вона краще за кого завгодно знайома з нескінченно малими, – достатньо поглянути на деяких улесливих і неодукованих придворних.

²⁰ Теодоберт I (фр. Théodebert I; близько 500–548) – король франків у 533–548 роках. Правив Австрасією зі столицею у Меці. Син Теодоріха I.

ні катапульти, ні сокири, ні долабри, ні механізми, ні пищалі, ні серпантини, ні фальконети, ні кулеврини, ні залізні ядра з кузень Крею, ні камені до бомбард з кар'єрів Перонну, ні гармати, ні грім, ні шторм, ні баталія, ні вогонь людський, ні вогонь небесний. Дивовижний прогресе! Гусиного пера, що погуляло навмання аркушем паперу через кілька нескінченно дрібних¹⁹! Зловісне перо якоїсь муніципальної ради двадцятого розряду! Перо, що кульгаво формулює ідіотські фетви селянського дивану! Невловиме перо сенату ліліпутів! Перо, що робить помилки у французькій мові! Перо, що не знає орфографії! Перо, яке вочевидь видряпає радше хрестик, а не підпис під безглуздою постановою!

І вежу було знесено! І це було зроблено! І місто заплатило за це! У нього вкрали його корону, і воно заплатило злодієві!

Яке ім'я дати усім цим речам?

І ми це повторюємо, щоб було добре чути, факт із Лану не є ізольованим фактом. Поки ми це пишемо, немає жодного місця у Франції, де б не відбувалося кількох аналогічних подій. Більше чи менше, мало чи багато, малий чи великий, але скрізь і завжди це вандалізм. Перелік знесень невичерпний; його укладання започатковано нами та іншими письменниками, значнішими від нас. Буде легко його збільшити, але неможливо завершити. Щойно ми побачили один з подвигів муніципальної ради. Крім того, ось мер, який пересуває менгір, щоб позначити межу комунального поля; ось єпископ, що обдирає та наново білить свій собор; ось префект, який руйнує абатство чотирнадцятого століття, щоб розкрити вікна своєї приймальні; ось артилерист, що зриває монастир 1460 року, щоб подовжити полігон; ось служник, який робить із саркофагу Теодоберта²⁰ корито для годівлі свиней.

Ми могли би назвати їх поіменно, але нам їх просто шкода. Тому ми їх не виказуємо.

Разом з тим не заслуговує на жалість цей піп з Фекану, що зламав хресну перегородку своєї церкви, мотивуючи це тим, що цей незручний моноліт, витесаний і вирізаний дивовижними руками з п'ятнадцятого століття, позбавляв його прихожан щастя спостерігати його, священника, в усій величчї біля вівтаря. Каменярь, що виконав наказ блаженного, зробив собі з уламків перегородки прекрасний будиночок, що можна побачити у Фекані. Який сором! Минули часи, коли жерець був верховним архітектором! Тепер каменярь подає урок жерцєві!

Чи не згадати тут і якогось драгуна чи гусара, що хоче зробити з церкви у Бру, з цієї диковини, своє горище для сіна, і наївно просить на це погодження у міністра?! Чи не видряпували ми згори донизу чудовий собор в Анже, коли раптом грім вдарив у його шпиль, ще чорний та неушкоджений, і спалив його, ніби злива була наділена... інтелектом! Щоб знищити старий шпиль у природний спосіб, не лишивши такої можливості муніципальним радцям. Міністр часів реставрації, чи не підрізав він у Венсенні її сім веж, а в Тулузі її розкішні мури? Чи не було у Сент-Омері префекта, що на три чверті зруйнував дивовижні руїни Сен-Бертану, під приводом надання *праці робітникам*? Жарт! Якщо Ви настільки пересічний службовець, з таким стерильним мозком,

щоб за наявності доріг для обкошування, каналів для риття, вулиць для застилання щебенем, портів для очищення, земель для оранки, шкіл, які слід будувати, не знали, що робити з Вашими робітниками, крім як жбурнути їм у здобич для руйнування наші національні святині, крім як сказати їм видобувати свій хліб з каменю цих споруд; То розподіліть вже швидше своїх робітників на дві групи, щоб кожна копала свою велику яму, а потім, щоб кожна з груп засипала одержаною землею яму іншої. І оплачуйте їм цю роботу. Я надаю перевагу марному перед шкідливим.

У Парижі вандалізм цвіте й квітне на наших очах. Вандалізм є архітектором. Вандалізм вмощується позручніше й насолоджується. Вандалізм святкується, зустрічається оплесками, заохочується, обожнюється, викохується, охороняється, дає поради, субсидується, звільняється від податків, натуралізується. Вандалізм є підрядником робіт, фінансованих урядом. Він нишком встроюється до бюджету й тишком підгризає його як пацюк свій сир. І ясно, що він таки відпрацьовує свої гроші. Щодня він щось руйнує з того малого, що нам лишилось від цього дивовижного старого Парижа. Що мені відомо? Вандалізм пофарбував Нотр-Дам, вандалізм ретушував вежі Палацу Правосуддя, вандалізм зніс Сен-Малюар, вандалізм зруйнував Якобінський монастир, вандалізм ампутував два шпилі з трьох у Сен Жермен де Пре. Може скажемо трохи згодом й про ті споруди, які він будує. Вандалізм має свої журнали, свої гуртки, свої школи, свої кафедри, свою публіку, свої резони. Його публікою є міські обивателі²¹. Він добре вгодований, забезпечений рентою, роздутий від гордості, майже вчений, дуже традиційний, добрий логік, сильний теоретик, грайливий, могутній, за потреби привітний, хороший промовець і самовдоволений. Він меценатствує. Він обороняє молоді таланти. Він професор. Він високо цінує архітектуру. Він направляє учнів до Рима. І він не дає Енгре фрески зі спальні, щоб присудити їх невідомо кому. Він носить вишитий одяг, шпагу при боці та французькі штанці. Він з Інституту²². Він іде до суду. Він подає руку королю, шепоче йому на вухо свої плани. Вам уже траплялося його зустрічати.

Кілька разів він ставав власником, і він перепрофілював прекрасну вежу Сен-Жак де ля Бушері на завод з виробництва мисливських набоїв, безжально закритий нескромним антикваром; і він зробив з нефу Сен-П'єр о'Бюф магазин пустих діжок, з готелю де Санс – стайню для їздових, з Будинку Золотої корони – суконну фабрику, з капели Клюні – друкарню. Кілька разів він ставав маляром, і він зніс Сен-Ландрі, щоб побудувати замість цієї простої й гарної церкви великий неоковирний будинок, що його тепер ніхто навіть не орендує. Кілька разів він ставав секретарем суду, і запрудив папірцями Сент-Шапель, церкву, що буде найгарнішою окрасою Парижа, коли він зруйнує Нотр-Дам. Кілька разів він ставав спекулянтom, і в спотворений неф Сен-Бенуа він насильницьки встроїв Театр, і який театр! Сором! Священний, освічений і суворий монастир бенедиктинців перетворився у не знаю якого паскудства літературну забігайлівку!

²¹ Фр. – «bourgeois».

²² «Йдеться про засновану в 1795 р. організацію під назвою «Institut», якою було замінено старорежимні академії наук. Institut de France в сучасній Франції об'єднує п'ять академій наук і є однією з основних публічних наукових організацій.»

Вежа Сен-Жак у 1867 р.

Сент-Шапель під час реставрації у 1839 р.

²³ Йдеться про Реставрацію монархії у Франції. Не маючи сентиментів до цієї доби, В. Гюго скрізь пише слово «реставрація» з маленької.

²⁴ *symétrie des parterres est éborgnée*. Дієслово «*éborgner*» означає «виколювати око» або «видаляти бруньки рослин». В. Гюго хотів таким чином емоційно загострити факт порушення симетрії.

²⁵ Аталія (фр. *Athalie*) – написана 1691 р. остання трагедія французького драматурга Жана Расіна. На основі цього твору Г.Ф. Генделем було написано англомовну ораторію «*Athalie*» (1733 р.).

²⁶ Анрі Ленотр (фр. *André Le Nôtre*, 12 березня 1613 – 15 вересня 1700) – французький майстер садово-паркового мистецтва світового рівня. Засновник так званого французького парку регулярного типу.

За часів реставрації²³ вандалізм пустився берега і розважився у доволі приємний спосіб, погодьмося з цим. Кожен згадає, як вандалізм, що тоді так само був архітектором короля, повівся з собором у Реймсі. Чесна, освічена і талановита людина, мсьє Вітет вже повідомив мені цей факт. Цей собор, як відомо, згори донизу навантажений досконалими скульптурами, що з усіх боків вирізнялися на його обрисі. В час коронації Шарля X, вандалізм, будучи добрим придворним, переживав, щоб раптом не відірвався камінь від якоїсь з усіх цих сторчових скульптур і не впав безтактно на короля у момент, коли його величність проходитиме; і безжально, потужними ударами кайла, упродовж довгих трьох місяців він голив старовинну церкву! – Автор цих рядків має у себе цікавий уламок з цієї екзекуції.

Починаючи з липня, вандалізм вчинив іншу екзекуцію, що може слугувати на додаток до наведеної. Це екзекуція у саду Тюїльрі. Ми ще неодноразово й розлого говоритимемо про це варварське руйнування. Тут ми його наводимо лише для пам'яті. Але хто не знищував плечима, проходячи повз ці дві маленькі огорожі, що посягнули на громадський променад? Дали вкусити королю сад Тюїльрі. І ось від нього лише два шматочки і збереглося. Всю гармонію королівського та спокійного витвору порушено, симетрію квітників викорінено²⁴, басейни врізаються в терасу, але, як би там не було, ще є ці два маленьких садочки. Що сказали б про виробника водевілів, який би врізав туди один чи два куплети від хору з Аталії²⁵? О Тюїльрі, це була Аталія Ленотра²⁶.

Кажуть, що вандалізм уже засудив нашу стару та невідому церкву Сен-Жермен-л'Осерруа. У вандалізму є на неї плани. Він

Реймський собор на картині
Доменіко Квальйо
(1787–1837)

²⁷ Старовинна французька міра довжини, що дорівнює 4,5 км.

²⁸ Йдеться про La barrière du Trône – один з проходів у міському мурі Парижа, що називався стіною головних відкупників. Мур був побудований наприкінці XVIII ст. і знесений у 1860-х рр. Натомість Тро́нний бар'єр, що являє собою дві колони та два павільйони, зберігся досі. Вулиця одного льє, імовірно, так і не була побудована.

хоче зробити через увесь Париж одну велику, велику, велику вулицю. Одну вулицю одного льє²⁷! Які спустошення нас очікують мимохідь! На шляху [до здійснення цих задумів] стає Сен-Жермен-л'Осерруа. Та й прекрасна вежа Сен-Жак де ля Бушері, можливо, теж. Але кого це обходить? Вулиця одного льє! Зрозумійте, наскільки це буде гарно! Пряма лінія, простягнута від Лувру до бар'єра дю Трон²⁸! З самого кінця вулиці, від бар'єра, буде видно фасад Лувру. Насправді уся принада Колонади Перро лежить в її пропорціях, і ця принада розчиняється на дистанції. Але що з того? Буде вулиця одного льє! З іншого боку, з Лувру, буде видно бар'єр дю Трон – дві відомі вам, і вже запозичені до прислів'їв, худі, тендітні та смішні, як ноги Потьє, колони. О дивовижна перспектива!

Сподіваємось, що цей бурлескний проект не буде звершений. Якщо його спробують реалізувати, то ми очікуємо бунт з боку митців. Просуватимемо його усіма силами.

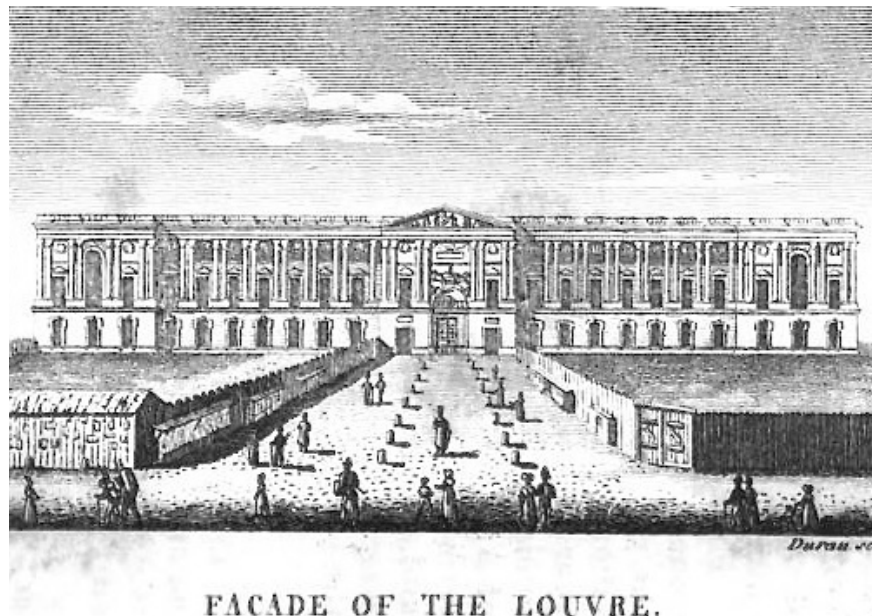
Спустошувачам ніколи не бракує відмовок. У часі реставрації найбільш побожним у світі способом псувалися, калічилися, спотворювалися та осквернялися католицькі споруди середньовіччя. Братство вірян зростило на соборах такий самий стрижень, що й на релігії. Серце Христове стало мармуром, бронзою, фарбою та золоченим деревом. Воно найчастіше оформлювалося у маленьку каплицю – розписану, позолочену, таємничу, поетичну, повну пишних янголів, елегантну, люб'язну, круглу й занурену в оманливе саяво, як капела у Сен-Сюльпіс. Жодного собору, жодної парафії у Франції, до яких би не приліпили, чи то з фасаду, чи то з боку капеллу такого типу. Ці капелли явили справжню хворобу для церков. Як ця бородавка Сент-Огюла.

Після липневої революції осквернення продовжується у ще згубніший та нищівніший спосіб, набуваючи нових форм. Побожну відмовку було замінено національною, ліберальною, патріотичною, філософською, вольтерівською відмовкою. Пам'ятку більше не *реставрують*, не псують, не потворять, її просто зно-

Бар'єр дю Трон на гравюрі
1787 р.

Колонада Лувру в 1822 р.

²⁹ Головна вежа замку.

³⁰ Септембризадами називають масові вбивства вересня 1792 р. в період Французької революції.

³¹ Тут під кокардою розуміється певна символіка як розпізнавальний знак прихильників Липневої революції.

³² Вельшем досі називають діалект французької мови, яким розмовляють на заході Ельзасу. Утім, варто відзначити, що первісно слово «вельш» могло походити від германського «Walle» (стіна). Вважається, що римляни називали вельшами дикі германські племена, що проживали за межами римських оборонних валів. В. Гюго, імовірно, вживає слово «welches» для позначення невігласів.

сять. І для цього знаходять достатні підстави. Церква – це фанатизм; Донжон²⁹ – це феодализм. Пам'ятку викривають, купу каміння винищують, руїни септембризують³⁰. Навряд чи, щоб наші бідні церкви змогли врятуватися, вдягнувши кокарду³¹. Так само й Нотр-Дамові, який би він не був колосальний, поважний, обоюнований, дивовижний, безсторонній, історичний, спокійний та величний, не обійтися без триколірного знамена на виступі. Кілька разів окремі прекрасні церкви рятував напис *Мерія*. Воістину по-народному, адже дійсно ці незрівнянні споруди збудовані народом і для народу. Ми їх звинувачуємо в усіх цих злочинах минулих часів, свідками яких вони були. Ми хотіли б ліквідувати всю цю нашу історію. Ми пустошимо, ми розпорошуємо, ми руйнуємо, ми зносимо, керуючись нашим національним духом. Намагаючись бути добрими французами, ми стаємо досконалими вельшами³².

Серед цієї маси зустрічаються окремі люди, які зневажають усе, що видається трохи банальним у дивовижному пафосі Липня,

³³ La terre a tourné, le monde a marché depuis eux – земля повернулася і світ пішов, починаючи з них.

³⁴ Шарль Нодьє (1780–1844) – французький письменник, лексикограф і бібліофіл доби романтизму.

³⁵ Анна-Луїза Жермена Неккер, баронеса де Сталь-Гольштейн (1766–1817) – французька письменниця, дочка міністра фінансів Франції Жака Неккера. Мала значний вплив на французьку літературу початку 19-го сторіччя.

³⁶ Правило трьох єдностей (єдність дії, місця і часу) – правило драматургії, якого дотримувався класицизм XVII–XIX століть, спираючись на пасажі «Поетики» Аристотеля.

³⁷ Йдеться про п'ять класичних ордерів античної архітектури: доричний, іонічний і коринфський, тосканський і композитний.

³⁸ В. Гюго вдається тут до гри слів, застосовуючи два рази дієслово «gâcher», яке у прямому значенні означає робити розчин штукатурки чи гіпсу, а в переносному – псувати або марнувати щось.

³⁹ Джакомо да Віньола (1507–1573) – відомий архітектор Італії доби маньєризму і ранішнього бароко, Нікола Буало-Депрео (1636–1711) – французький поет, критик, теоретик класицизму.

⁴⁰ «Нашадки, нашадки, це Вас стосується». – напис на піраміді, поставленій у пам'ять про виверження Везувія.

і які аплодують поруйновувачам з інших причин – причин вчених та важливих, причин економічних та фінансових. Нащо ці пам'ятки? – кажуть вони. Їх обслуговування коштує грошей, ось і все. Зрівняйте їх із землею та продайте матеріали. Саме такий підхід, мовляв, є виграшним. – З точки зору чистого економічного розрахунку такі міркування не є виправданими. Ми вже встановили у цитованих вище *нотатках*, що пам'ятки є капіталом. Значне число з тих пам'яток, які було згадано, привертають до Франції багатих іноземців, приносять до країни дохід, що набагато перевищує грошові вигоди, що від цього походять. Руйнувати їх означає позбавляти країну прибутку.

Але облишимо цю приземлену позицію і помислимо високопарніше. Відколи це ми, з усією нашою цивілізацією, насмілилися оцінювати мистецтво за його *корисністю*? Гірше для Вас, якщо ви не знаєте чому слугує мистецтво! Ми не маємо що Вам ще сказати. Йдіть! Зносьте! Утилізуйте! Видобувайте вапняк з Собору Паризької Богоматері! Робіть гроші з Вандомської колони!

Інші сприймають і цінують мистецтво, але для них пам'ятки середньовіччя є спорудами поганого смаку, варварськими витворами, архітектурними монстрами, у справі швидкого і ретельного знищення яких неможливо перестаратися. Цим людям нам так само немає, що відповісти. З ними все ясно. На них зійшовся світ клином³³; Вони вже вирішили за інші століття. Вже не буде поколінь, що бачитимуть сонце. Адже не завадить, щоб вуха всякої величини звикали чути, як одночасно кажуть і переказують, що в суспільстві звершилася славна політична революція, а в мистецтві сталася славна інтелектуальна революція. Ось уже двадцять п'ять років, як Шарль Нодьє³⁴ та мадам де Сталь³⁵ анонсували її у Франції. І якби можна було згадати одне маловідоме ім'я серед цих славетних імен, то ми б додали, що минуло вже чотирнадцять років, як ми особисто боремося за цю революцію. Тепер вона завершена. Сміховинна дуель класиків та романтиків подбала про неї, і всі в кінцевому рахунку дійшли спільної думки. Більше питань немає. Все, що з майбутнього – це для майбутнього. Заледве лишається ще в задніх колеських салонах, у напівтемряві академій кілька добрих підстаркуватих дітей, що граються по своїх кутках з поезією та мистецькими засобами інших епох. Хтось, будучи поетом, а хтось – архітектором, цей розважаючись з трьома єдностями³⁶, а той – з п'ятьма ордерами³⁷, одні, – псуючи штукатурку за Віньолою, а інші – псуючи³⁸ вірші за Буало³⁹.

Це вартє поваги, але не будемо тут більше про це говорити.

Разом з тим, посеред цього докорінного оновлення мистецтва й критики, справа середньовічної архітектури, що стала предметом серйозної тяжби вперше за три останніх століття, була одночасно виграшною просто як добра справа загалом, виграшною з усіх міркувань науки, виграшною з усіх міркувань історії, виграшною з усіх міркувань мистецтва, виграшною через розум, уяву та серце. Тож не будемо повертатися до цієї розглянутої й добре вирішеної справи, і голосно скажемо уряду, громадам та приватним особам, що вони є відповідальними за всі національні пам'ятки, які випадково опинилися у їх руках. Ми зобов'язані звітувати про минуле перед майбутнім. *Posterī, posterī, vestra res agitur*⁴⁰.

⁴¹ Собор Паризької Богоматері.

Щодо тих споруд, які нам будують замість тих, які вони нам руйнують, то ми не приймаємо такого обміну. Ми цього не хочемо. Вони погані. Автор цих нотаток підтверджує все, що він вже зазначив вище⁴¹ про модерні пам'ятки сучасного Парижа. Більше він нічого влєсливого не може сказати про пам'ятки, які будуються. Яка нам справа до трьох чи чотирьох маленьких кубічних церков, що ви зводите там-сям? Тож дайте розвалитися вашим руїнам набережної д'Орсе, разом з її важкими зводами та незграбними колонами! Дайте розвалитися вашому палацові палати представників, якому більшого і не треба! Чи не є образою місцю, званому *Школою витончених мистецтв*, ця гібридна й обридла споруда, таке тривале очищення якої замарало щипець даху сусіднього будинку, і яка безсоромно виставляє свою голоту та потворність поруч із прекрасним фасадом замку Гайон? Чи ми вже впали до того рівня нищості, що змушені милуватись подібними паризькими заставами? Чи є у світі щось горбатіше та рахітичніше за ваш монумент спокути (саме цей, поза сумнівом, то що ж він спокутує?) з вулиці Рішельє? Чи це насправді не прекрасна річ – ваша Мадлен, цей другий том Біржі, що своїм важким тимпаном подавляє свою охлялу колонаду? Ось хто позбавить мене колонад!

Змилуйтеся, витрачайте краще наші мільйони.

Можете їх навіть не витрачати на добудову Лувру. Ви хотіли б завершити огороження того, що ви називаєте паралелограмом Лувру. Але доводимо до вашого відома, що це не паралелограм, а трапеція; і для трапеції якось виходить забагато грошей. Між іншим Лувр, крім того, що походить з Ренесансу, Лувр, погляньте, не такий уже й добрий. Не треба захоплюватись і зберігати, ніби вони є речами божого права, всі пам'ятки сімнадцятого століття, хоч би вони й були коштовнішими за пам'ятки вісімнадцятого століття. Яким би добрим не був їх вигляд, якою б розкішною не була їх зовнішність, Лувр має вигляд і зовнішність пам'яток Людовика XIV, а також його дітей. В цього короля було багато бастардів.

Лувр, вікна якого вриваються в архітрав, Лувр належить їм.

Якщо правда, як ми у це віримо, що архітектура, єдина серед різновидів мистецтва, вже не матиме майбутнього, використайте ваші мільйони, щоб зберегти, підтримати, увічнити національні пам'ятки, що належать державі, а також, щоб викупити ті, які є у приватних осіб. Викуп не буде коштовним. Ви отримаєте їх дешево. Сучасний нерозумний власник продасть Парфенон за ціною каміння.

Зробіть так, щоб ці прекрасні й визначні будівлі були відновлені. Відновіть їх з турботою, з розумом, зі скромністю. Навколо Вас є люди науки та доброго смаку, які наставлятимуть вас у цій справі. Головне, щоб архітектор-реставратор був стриманим у своїх задумах; щоб він ретельно вивчав характер кожної будівлі, відповідно до віку її появи та кліматичної зони. Щоб він, разом з генеральною лінією, постигав особливу лінію пам'ятки, яка ввіряється його рукам; і щоб він умів прудко злучити свій геній з генієм стародавнього архітектора.

У вас під опікою спільне надбання, захистіть його від знищення.

Що стосується приватних осіб, власників, які бажали б приохотитися до руйнування, то нехай їм це буде заборонено законом; нехай їх власність буде оцінена, оплачена та присуджена державі. І нехай нам буде дозволено переписати сюди те, що ми вже сказали з цього приводу у наших перших *Нотатках про руйнування пам'яток*: «Слід зупинити молот, що молотить обличчя країни. Було би достатньо одного закону. Нехай його ухвалять. Якими б не були права власника, знищення історичної та монументальної споруди не має бути дозволено цим огидним спекулянтам, у яких інтерес засліплює честь; мізерні люди, й такі придуркуваті, що навіть не розуміють, які вони варвари! У кожній будівлі є дві складові: її практичне використання та її краса. Використання належить власникові, а краса – всьому світові. Вам, мені – усім нам. Таким чином, руйнування виходить за межі прав власника».

Це питання загального інтересу, національного інтересу. Завжди, коли загальний інтерес піднімає голос, закон стишує всі вскукуріки приватного інтересу. Приватна власність часто була і ще повсякчас буде змодифікована з огляду на думку суспільства, спільноти. У вас силоміць придбають ваше поле, щоб зробити площу, ваш будинок – для заснування притулку. У Вас викуплять і Вашу пам'ятку.

Якщо потрібен закон, то давайте закликати до його ухвалення. Тут ми чуємо, як з усіх боків починають лунати заперечення: Чи буде у палат на це час? – Окремий закон для такої дрібниці!

Для такої дрібниці!

Як же так? У нас є 45000 законів, з якими ми не знаємо, що робити. 45 тисяч законів, з яких навряд чи з десяток є хорошими. Всі ці роки, коли в наших палат фертильний період⁴², ці закони плодяться сотнями, а потім серед породіллі є не більше двох або трьох, народжених життєздатними. Вигадують закони про все, для всього, проти всього, з приводу всього. Для перевезення картону з такого-то міністерства з одного боку вулиці Гренель на інший приймається окремий закон. І один закон для пам'яток, один закон для мистецтва, один закон для національного обличчя Франції, один закон для пам'яті, один закон для соборів, один закон для найвидатніших творінь людського розуму, один закон для колективної праці наших батьків, один закон для історії, один закон для вже знищеного і невідновлюваного, один закон для того, що є найсвятішим для нації перед обличчям майбутнього, один закон для минулого, цей справедливий, досконалий, здоровий, корисний, обов'язковий, необхідний, терміновий закон, на нього немає часу, його не приймають...!

Смішно! Смішно! Смішно!

ВІКТОР ГЮГО.

⁴² Вислів «être en chaleur», що дослівно перекладається як «бути в теплі» вживається передусім для позначення шлюбного періоду у тварин.

УДК 94(477):341.71

Олена Спицька

науковий співробітник відділу
«Музей Української революції 1917–1921 років» Національного
музею історії України

АДМІНІСТРАТИВНО-ФІНАНСОВА ДІЯЛЬНІСТЬ КЕРІВНИЦТВА УКРАЇНСЬКОЇ ДЕЛЕГАЦІЇ НА ПАРИЗЬКІЙ МИРНІЙ КОНФЕРЕНЦІЇ 1919–1920 РР. КРІЗЬ ПРИЗМУ НОВОГО ІСТОРИЧНОГО ДЖЕРЕЛА

Публікація висвітлює деякі організаційні заходи щодо кадрового і фінансового забезпечення діяльності делегації УНР на Паризькій мирній конференції 1919–1920 рр. з метою добитися визнання незалежності УНР провідними та іншими державами світу, врахування інтересів українського народу у ході повоєнних геополітичних змін у Центральній і Східній Європі, налагодження політичної, військової та торговельно-економічної співпраці з іншими країнами. Характеризує головні напрями кадрової складової цієї діяльності – динаміку у кадрових змінах, намагання залучити до роботи кваліфікованих фахівців і технічних працівників, ведення контролю за відрядженням членів делегації; фінансові заходи, спрямовані на виконання завдань, що стояли перед делегацією.

Ключові слова: УНР, Париж, делегація, наказ.

Важливим і неоднозначним епізодом в історії визвольних змагань Українського народу наприкінці другого десятиріччя XX століття була участь об'єднаної делегації Української Народної Республіки та Західноукраїнської Народної Республіки у Паризькій мирній конференції 1919–1920 рр. (офіційна назва делегації – «Делегація об'єднаної УНР на мирову конференцію в Парижі»). Попри велике значення цієї сторінки в історії української дипломатії, для об'єктивної оцінки діяльності делегації досі не вистачає надійних документальних джерел. З метою частково компенсувати наявні прогалини у відомій дослідникам джерельній базі авторкою у 2017 р. було підготовлено науково-документальну публікацію «Документи про участь об'єднаної делегації УНР та ЗУНР у Паризькій мирній конференції 1919–1920 рр.»¹, в якій було представлено дев'ять протоколів засідань делегації (докладніше про це див. далі).

Матеріал, що пропонується увазі читачів, є тематичним продовженням тієї публікації, тому при підготовці його електронної версії частково використано вступну (історичну) частину до попередньої з додаванням сюжету про нове історичне джерело – Книгу наказів по Делегації. Ця Книга оприлюднюється вперше і у поєд-

¹ (2017). Документи про участь об'єднаної делегації УНР та ЗУНР у Паризькій мирній конференції 1919–1920 рр. У Спеціальні історичні дисципліни: питання теорії і методики. Збірка наукових праць. Число 28. К.: НАН України, Інститут історії України, С. 229–288.

нанні з опублікованими протоколами засідань делегації є цінним історичним джерелом для вивчення умов її діяльності.

Паризька мирна конференція, що тривала від 18 січня 1919 р. до 21 січня 1920 р., була міжнародним форумом держав-переможниць у Першій світовій війні 1914–1918 рр. Під час конференції було розроблено п'ять мирних договорів із країнами Четвертного союзу (Німеччиною, Австрією, Угорщиною, Болгарією, Туреччиною), що зазнали поразки у війні. Ці договори, підписання яких розтягнулося у часі, заклали фундамент Версальської системи міжнародних відносин. 28 червня 1919 р. був підписаний Версальський мирний договір між країнами Антанти та Німеччиною. В інших договорах були зафіксовані державні кордони, що виникли внаслідок розвалу колишніх багатонаціональних імперій (Австро-Угорської, Османської та Російської) і утворення нових національних держав у Центрально-Східній Європі. За Сен-Жерменським мирним договором з Австрією від 10 вересня 1919 р. припинила існування Австро-Угорська монархія. 27 листопада 1919 р. був підписаний Нейський мирний договір із Болгарією, 4 червня 1920 р. – Тріанонський мирний договір з Угорщиною, а 10 серпня 1920 р. – Севрський договір з Туреччиною, за яким відбувся поділ колишньої Османської імперії. Важливим підсумком конференції стало утворення незалежної Польщі, однак її кордони охоплювали частину німецьких, чеських і українських земель, що спричинило в майбутньому гострі міжнародні суперечності.

Головну роль у процесі прийняття рішень відігравала Рада трьох (прем'єр-міністр Великої Британії Д. Ллойд-Джордж, прем'єр-міністр Франції Ж. Клемансо і президент США Т. В. Вільсон). До керівних органів Паризької мирної конференції належали Рада чотирьох (у складі названих діячів та прем'єр-міністра Італії В. Е. Орландо), Рада п'яти (членами якої були міністри закордонних справ Великої Британії, Франції, США, Італії, а також колишній прем'єр-міністр Японії С. Кіммоті) і Рада десяти (до її складу входили по два представники від кожної з названих вище держав). Інші союзники Антанти у деяких випадках викладали в меморандумах на адресу керівних органів власну позицію або на пленарних засіданнях погоджувалися із сепаратно виробленими рішеннями великих держав.

Під час тривалих дебатів та обговорення мирних договорів із переможеними країнами (на конференції було утворено 52 комісії з підготовки умов договорів з окремих проблем) виникли серйозні протиріччя між основними учасниками переговорів, проте в більшості випадків було досягнуто компромісів. Підготовка договорів формально відбувалася на основі «14 пунктів президента Вільсона», тобто при визначенні кордонів повоєнної Європи потрібно було виходити з принципу національності й самовизначення, а головною умовою повоєнного устрою мало стати створення більш справедливого і демократичного порядку, який би виключав повторення світової війни і забезпечив мир через роззброєння та заснування Ліги Націй як інструменту миру. 28 квітня 1919 р. був затверджений Статут Ліги Націй, який увійшов як складова частина до всіх мирних договорів.

На конференцію було запрошено делегації з 27 країн, з яких 10 брали безпосередню участь у війні, 14 формально знаходились у стані війни, а також три новостворені держави (Польща, Чехо-Словаччина, Королівство Сербів, Хорватів і Словенців). Радянську Росію та національні державні утворення, що виникли на теренах колишньої Російської імперії, у тому числі УНР, до участі в роботі конференції не було запрошено.

Щоб отримати офіційне запрошення на конференцію, аби відстояти національні інтереси і державність українців, уряди УНР та ЗУНР доклали значних зусиль, проте їх звернення залишилися поза увагою організаторів. За цих умов, 29 грудня 1918 р. Рада Народних Міністрів УНР на чолі з В. Чехівським прийняла рішення про відправку на конференцію делегації УНР, яке офіційно було затверджене 10 січня 1919 р. спеціальним законом. До складу делегації, загальна чисельність якої становила понад 75 осіб, входили: Г. Сидоренко (голова), А. Петрушевич (перший секретар), П. Дідушок (секретар), Б. Матюшенко, О. Севрюк, О. Шульгін, А. Марголін, М. Кушнір, Д. Ісаєвич та інші. Заступником голови делегації був державний секретар закордонних справ ЗУНР (з 22 січня 1919 р. – Західної області УНР) В. Панейко. До складу делегації ЗУНР увійшли також С. Томашівський, М. Лозинський, М. Рудницький, О. Кульчицький та державний секретар військових справ ЗУНР полковник Д. Вітовський. До об'єднаної делегації приєдналася також делегація українців із Північної Америки – О. Мегас та І. Петрушевич.

20 січня 1919 р., тобто вже після початку роботи конференції, до Парижу змогли дістатися тільки голова делегації Г. Сидоренко та її перший секретар А. Петрушевич, а решта посланців прибули значно пізніше. Пояснюється це тим, що французький уряд досить довго не давав дозволу на в'їзд, і тому представники УНР змушені були зупинитися у Швейцарії, де провели кілька попередніх нарад. З огляду на це, а також те, що українська делегація так і не була визнана і могла розраховувати лише на неофіційні зустрічі з іншими делегаціями, обговорення на конференції наслідків розпаду Російської імперії та Австро-Угорщини відбувалося без урахування українських інтересів. Посилання українських дипломатів на тези президента США В. Вільсона про право націй на самовизначення не знаходили розуміння.

Політика щодо України формувалася на основі підтримки країнами Антанти польської сторони під час польсько-українського конфлікту 1918–1919 рр., а також надання допомоги російським білогвардійським арміям А. Денікіна та П. Врангеля. Представники діаспори О. Мегас та І. Петрушевич мали контакти з прем'єр-міністром Канади Р. Боденом, а через нього – й з британським прем'єром. Завдяки цьому В. Вільсон і Д. Ллойд-Джордж не завжди підтримували позицію Ж. Клемансо стосовно зазіхань Польщі на землі Східної Галичини. Однак, 25 червня 1919 р. лідери великих країн ухвалили рішення про дозвіл польським військам окупувати Східну Галичину до річки Збруч, що означало повну ліквідацію державного існування ЗУНР (ЗО УНР) та введення цивільної адміністрації на цій території. Внаслідок утвер-

дження у Європі повоєнної Версальської системи міжнародних відносин, українські землі були розділені між чотирма державами: Наддніпрянська Україна була окупована більшовиками та включена до складу утвореного в 1922 р. Радянського Союзу; Галичина та Західна Волинь опинилися у складі Польщі; Північна Буковина та Південна Бессарабія стали частинами Румунії, а Закарпаття увійшло до складу Чехословаччини.

Українська делегація представників УНР та ЗУНР, яка працювала на цій конференції, стала найважливішим українським представництвом закордоном у 1919–1920 рр. Делегація отримала інструкції домагатися визнання незалежності УНР, виводу з української території іноземних військ, надання допомоги Антантою в боротьбі проти більшовиків Росії та Добровольчої армії генерала А. Денікіна. Крім цього, навесні 1919 року до Парижа прибула спеціальна делегація на чолі з Д. Вітовським та М. Лозинським, яка за дорученням Державного Секретаріату ЗО УНР мала домагатися припинення агресії Польщі проти ЗО УНР. Проте, позицію українців ускладнювали не тільки несприятливі об'єктивні фактори, але й суб'єктивні: зворотнім боком великої кількості членів делегації була розбіжність поглядів її учасників, зокрема, тому, що деякі з них вважали себе передусім представниками певного регіону чи групи.

Важливим історичним джерелом для вивчення цієї «внутрішньої кухні» діяльності делегації є протоколи її засідань під час Паризької мирної конференції, а також Книга наказів, яка велася весь час перебування Делегації в Парижі, а саме упродовж 20 січня 1919 року – 16 серпня 1920 року. У Державному архіві Російської Федерації зберігається низка фондів державних інституцій УНР, зокрема, «Дипломатична місія УНР в Парижі» (Р-6275) та «Делегація УНР на Мирній конференції в Парижі» (Р-7027). Проте, в опублікованих документальних збірках, у тому числі й тій, де міститься наведена інформація, жоден протокол засідання української делегації не представлений. Відсутні також будь-які згадки про існування Книги наказів Делегації.

Водночас у Києві, у бібліотеці ім. О. Ольжича, окрім дев'яти протоколів за період 4–24 червня 1919 р., зберігається ще й рукопис Книги наказів Української делегації на Паризькій мирній конференції. Фізичний стан цього історичного документу є у цілому критичним. Значну частину тексту у первинному вигляді, що написаний синім чорнилом, майже втрачено. Судячи з усього, на документ потрапила вода, і тому поверх розмитого тексту слова и літери відтворено шляхом наведення олівцем або чорнилом чорного кольору. Проте, стан документу дозволяє навіть візуально визначити автентичність первинного й відтвореного текстів.

Загальний обсяг Книги наказів становить 48 рукописних сторінок розміром 29,5 x 19,5 см. Текст двосторонній. Сторінки не пронумеровані. Книга містить 95 наказів щодо роботи делегації. Вели Книгу різні люди. Наказ № 1 був написаний самим Г. Сидоренком, який прибув до Парижа і приступив до виконання службових обов'язків Президента делегації УНР в Парижі. Наказом № 2, який також датується 20 січня 1919 року, був призначений секретар делегації А. Петрушевич.

За час роботи конференції і ведення Книги наказів (з 20 січня 1919 р. до 16 серпня 1920 р.) змінилося троє секретарів делегації, а саме: А. Петрушевич, П. Дідушок, М. Рудницький. Останній наказ по делегації за № 95 від 16 серпня 1920 р. був підписаний по уповноваженню Колегії, що була створена Наказом Високої Директорії з 20 липня 1920 р. Колегія передала тимчасове керування справами Делегації М. Лучинському, який і підписав цей наказ.

Накази мають певні відмінності у формі їхнього написання. Відрізняються також правопис та стилістика, що пов'язане з індивідуальними особливостями осіб, які вели Книгу наказів.

Інформаційний потенціал Книги наказів як історичного джерела є досить важливим. Він, наприклад, дозволяє скласти уявлення про організаційно-штатну побудову Української делегації аж до технічних працівників. І хоча назви посад виглядають цілком звичайними, функції, що виконували особи, які їх обіймали, були вкрай важливими для ефективної роботи делегації. Як видно з Книги наказів, у штаті делегації були передбачені посади трьох перекладачів, чотирьох машиністок, двох писарок, двох швейцарів та одного посильного. Про більшість з цих людей не вдалося знайти жодної інформації.

Книга наказів є також цінним джерелом інформації щодо фінансового забезпечення діяльності Української делегації. З опублікованих документів відомо, що 10 січня 1919 р. Рада Народних Міністрів УНР ухвалила Закон Директорії УНР про надіслання Надзвичайної дипломатичної місії УНР до Франції, штати місії та асигнування коштів на її утримання у розмірі 3 228 340 карбованців упродовж трьох місяців. У перерахунку за тодішнім курсом валют – 1 французький франк дорівнював 1 рублю (так у документі) 55 копійкам – це становило 2 082 800 франків². А 24 січня 1919 р. був прийнятий ще один Закон про асигнування на утримання Надзвичайної Дипломатичної місії до Франції упродовж одного місяця 958 830 карбованців³.

Книга наказів дозволяє конкретизувати питання про розподіл цих коштів у частині використання фонду заробітної плати працівників делегації. Згідно із Книгою наказів найвищу платню отримували радники делегації – 5000 франків, найнижчу – машиністки та писарки, але з часом їхня платня збільшилася від 200 до 400 франків на місяць. Аташе отримували 4 000 франків, секретарі делегації – від 3000 до 4000 франків, перекладачі отримували від 800 франків на початку роботи делегації до 2000 франків наприкінці її роботи.

Підвищення зарплатні відбулося після того, як делегацію очолив 22 серпня 1919 р. граф М. Тишкевич. За час головування М. Тишкевича в складі делегації відбулося дві ротації кадрів. Після того як 6 вересня Г. Сидоренко виїхав в Україну, а зі складу делегації вийшли О. Шульгин та А. Марголін, в штаті було введено нові посади, як то посада особистого прибічника (помічника), помічного прибічника, експерта з фінансових питань на посаді урядовця делегації. З'являються і нові обличчя у складі делегації – В. Моцарський, Б. Цитович, Ф. Мазад, барон Гроот, Л. Гальяфре, І. Борщак.

² Див.: Андрієвська, Л.В. (ред.). (2010). Історія української дипломатії: перші кроки на міжнародній арені (1917–1924 рр.): документи і матеріали. К.: Вид-во гуманіт. л-ри, С. 293–295.

³ Храпко, І. (1919). Збірник законів і постанов Українського Правительства відносно закордонних інструкцій. Ч. 1. Відень, С. 79–80.

16 грудня 1919 р. зі складу делегації вийшли представники ЗУНР В. Панейко, С. Томашівський, А. Петрушевич, О. Кульчицький, М. Лозинський. А вже 30 грудня, згідно з одержаною телеграмою від Уряду УНР від 18 грудня, було оголошено про ліквідацію делегації у старому складі та формування нового складу делегації.

На думку сучасних дослідників історії української дипломатії, час та обставини ліквідації Надзвичайної Дипломатичної Місії УНР у Франції в історичній літературі є маловивченими. Відомо, що Надзвичайна Дипломатична місія УНР у Франції діяла найдовше – до початку 1930-х рр., але називалася вже просто – Місія УНР у Парижі. При цьому треба зазначити, що місія у першій половині 1920-х рр. переживала сильну фінансову скруту, можливо, навіть деякий час не працювала. У другій половині серпня 1921 р. голова місії О. Шульгин через брак коштів планував звільнити її співробітників, а у вересні 1921 р. закрити місію. У листі до Симона Петлюри від 11 серпня 1921 р. з приводу цього він болісно наголошував на наслідках ліквідації місії: «Закриття ж місії в Парижі – це смерть УНР на міжнародному полі!!». І прохав терміново вислати кошти⁴. Нажаль, поки що достеменно не відомо, як було вирішене це питання.

Книга наказів надає доволі унікальну інформацію про поточний перебіг роботи української делегації. Її введення до широкого обігу та уважне вивчення змісту наказів фахівцями безумовно сприятиме формуванню більш цілісної та об'єктивної характеристики діяльності української делегації під час Паризької мирної конференції, а також оцінки результатів цієї діяльності у широкому історичному контексті.

Документ подано з максимальним збереженням мови оригіналу та мінімальними правками наявних граматичних помилок. Нажаль, не всі сторінки читабельні, а в окремих випадках передати їх неможливо. У примітках наведено пояснення щодо окремих іншомовних слів.

У Книзі згадується багато відомих представників Українського визвольного руху, які продовжували відігравати важливу роль у ньому і в подальшому. Проте чимало осіб були лише випадковими учасниками у роботі делегації. Книга наказів у сукупності з протоколами засідань делегації та іншими джерелами інформації допомагає зрозуміти реальний внесок кожної особи – від керівників делегації до технічних працівників – у результати діяльності Української делегації на Паризькій мирній конференції. Це є необхідною умовою для наукового аналізу взаємодії об'єктивних і суб'єктивних факторів, що впливали на діяльність делегації і врешті визначили її місце в історії визвольних змагань Українського народу.

⁴ Себта, Т. (2017). Нові факти про визнання у 1921 р. Республікою Аргентини Української Народної Республіки. Зовнішні справи. № 12. С. 27.

⁵ Назва написана від руки чорнилами на окремому аркуші.

Книга наказів⁵

Наказ № 1

20 січня 1919 р.

Прибув 20. Січня 1919 р. до Парижа і приступив до виконання обов[']язків Президента делегації Української Народної Республіки в Парижі.

Президент делегації У.Н.Р. в Парижі: Г. Сидоренко⁶

Наказ № 2

20 січня 1919 року

Призначаю п. Петрушевича Антона⁷ секретарем делегації Української Народної Республіки в Парижі з місячним окладом в 3000 (три тисячі) французьких франків з 20 січня 1919 року.

Президент делегації Української Народної Республіки: Г. Сидоренко

Секретар: Антін Петрушевич

Наказ № 3

1 лютого 1919 року

Призначається Голова Національної Української Ради у Франції п. Савченко Федір⁸ для праці в делегації Української Народної Республіки з місячним окладом 2.000 (дві тисячі) франків з 1 лютого 1919 р. з дорученням йому організувати «Bureau Ukrainien de presse»⁹.

Президент делегації Української Народної Республіки: Г. Сидоренко

Секретар: Антін Петрушевич

Наказ № 4

7 лютого 1919 року

Секретарю делегації п. Петрушевичу Антону наказую негайно виїхати до Швейцарії для поладження справ делегації.

Президент делегації Української Народної Республіки в Парижі: Г. Сидоренко

Секретар: Антін Петрушевич

Наказ № 5

14 лютого 1919 року

Секретар делегації п. Антін Петрушевич 14. дня лютого повернувся з Швейцарії і приступив до виконання своїх службових обов[']язків.

Президент делегації Української Народної Республіки: Г. Сидоренко

Секретар: Антін Петрушевич

⁶ Сидоренко Григорій Микитович (1847–1924) – український політичний діяч і дипломат, інженер шляхів. Міністр пошт і телеграфу УНР. Голова делегації УНР на Паризькій мирній конференції. У серпні 1919 р. Директорія УНР замінила його на цій посаді М. Тишкевичем.

⁷ Петрушевич Антін (Антон) Євгенович (1892 – ймовірно 1941) – син Є. Петрушевича, активний учасник зовнішньополітичної діяльності ЗУНР, член української делегації на Паризькій мирній конференції 1919-1920 рр.

⁸ Савченко Федір Якович (1892 – після 1937) – український історик, літературознавець, публіцист. У 1918 р. заснував французько-українське товариство *Cercle d'études franco-ukrainiennes*, редактор тижневика «*La France et l'Ukraine*». За допомогою М. Грушевського повернувся в Україну у 1925 р. У 1931 р. заарештований ДПУ УСРР у справі «Українського Національного Центру» і засланий. У 1937 р. заарештований вдруге. Від липня 1938 року від нього не було звісток – вірогідно страчений або помер в ув'язненні.

⁹ «*Bureau Ukrainien de presse*» (фр.) – українське бюро преси.

¹⁰ Мегас Осип (1884–1955) – громадський діяч у Канаді, куди прибув 1905 р. з Галичини; 1906 редактор «Канадійського Фармера», 1919 делегат Українського Горожанського Комітету в Канаді на мирову конференцію в Парижі, з 1926 лікар в Едмонтоні, автор книги «Трагедія Галицької України».

¹¹ Петрушевич Іван (1875–1959) – український письменник, сценарист, перекладач, громадсько-культурний діяч української діаспори в Канаді і США. Псевдонім (E. Van Redroe-Savidge). Співпрацював з українськими дипломатичними місіями УНР, був секретарем дипломатичного представництва ЗУНР у Лондоні (1920–1923).

¹² Дідушок Петро Федорович (1889–1937) – український громадський і політичний діяч, дипломат, член УСДРП, секретар української делегації на Паризькій мирній конференції 1919–1920 рр.

¹³ Зархій (Зархі) Сергій – працівник посольства УНР в Лондоні.

¹⁴ Шульгин Олександр Якович (1889–1960) – український громадський, політичний і державний діяч, історик, публіцист, член ТУП, а потім УПСФ. У 1917 р. – член Української Центральної Ради, генеральний секретар міжнародних справ. У 1918 р. – посол УНР в Болгарії. У 1919 р. – член делегації УНР на Паризькій мирній конференції. Голова української делегації на першій асамблеї Ліги Націй у Женеві. З 1921 р. очолював Надзвичайну дипломатичну місію УНР у Парижі. З 1920-х років – в еміграції. Брав участь у емігрантських урядах УНР.

¹⁵ Шелухин Сергій Павлович (1864–1938) – український громадський, політичний і державний діяч, правознавець, історик. У 1919 р. – радник української делегації на Паризькій мирній конференції.

¹⁶ Ісаєвич Дмитро Григорович (1889–1973) – український громадський, політичний і державний діяч, журналіст. З січня 1919 р. – економічний радник української делегації на Паризькій мирній конференції 1919–1920 рр.

Наказ № 6

12 марта 1919 року

Прибувший з Лондона до Парижа член делегації українців з Канади п. Мегас Осип¹⁰ призначається для праці в делегації Української Народної Республіки в Парижі.

Президент делегації Української Народної Республіки: Г. Сидоренко

Секретар: Антін Петрушевич

Наказ № 7

14 марта 1919 року

Прибувший з Лондона до Парижа член делегації від українців з Канади п. Петрушевич Іван¹¹ призначається для праці в делегації Української Народної Республіки в Парижі.

Президент делегації Української Народної Республіки: Г. Сидоренко

Секретар: Антін Петрушевич

Наказ № 8

18 марта 1919 року

Прибули з Швейцарії до Парижа 18 дня марта 1919 року секретар делегації Української Народної Республіки в Парижі п. Петро Дідушок¹² і член політичної секції делегації її др. Сергій Зархі¹³ і приступили до виконання своїх обов[']язків. П. Петрушевич Антін призначається другим секретарем делегації.

Президент делегації Української Народної Республіки: Г. Сидоренко

Секретарь: Петро Дідушок

Наказ № 9

20 марта 1919 року

Прибули з Швейцарії до Парижу 20. марта 1919 р. п.п. Шульгин Олександр¹⁴, член дипломатичної секції делегації Укр[аїнської] Нар[одної] Респ[убліки] в Парижі, Шелухин Сергій¹⁵, радник делегації, і Дмитро Ісаєвич¹⁶, член політичної секції делегації, і приступили до виконання своїх обов[']язків.

Президент делегації Укр[аїнської] Нар[одної] Респ[убліки]: Г. Сидоренко

Секретарь: Петро Дідушок

¹⁷ Панейко Василь Лукич (1883–1956) – український громадський і політичний діяч, дипломат, публіцист, член УНДП. У 1919 р. – заступник голови, з грудня 1919 – голова делегації ЗУНР на Паризькій мирній конференції 1919–1920 рр.

¹⁸ Матюшенко Борис Павлович (1883–1944) – український громадський, політичний і державний діяч, лікар, гігієніст, доктор медицини (1912), професор. Входив до складу української делегації на Паризькій мирній конференції 1919–1920 рр.

¹⁹ Тимошенко Володимир Прокопович (1885–1965) – український економіст (зокрема із сільського господарства), дійсний член НТШ й УВАН. У 1919 р. – економічний радник української дипломатичної місії на Паризькій мирній конференції.

²⁰ Колосовський Володимир Васильович (1884–1944) – український військовий діяч. Після проголошення Української держави на чолі з Гетьманом Павлом Скоропадським і реорганізації у червні 1918 р. Генерального штабу Збройних сил України був призначений начальником розвідного відділу. З 12 січня 1919 р. – військовий експерт делегації УНР на Паризькій мирній конференції 1919–1920 рр.

²¹ Рудницький Михайло Іванович (1889–1975) – український літературний критик, літературознавець, письменник, поет, перекладач. Дійсний член НТШ, доктор філософії (1914 р.). Від 29 березня 1919 р. працював секретарем дипломатичної місії УНР в Парижі.

²² attaché a la delegation (фр.) – аташе делегації.

Наказ № 10

22 марта 1919 року

Прибули з Швейцарії до Парижу 22. марта 1919 п.п. др. Василь Панейко¹⁷, віце-президент делегації, др. Борис Матюшенко¹⁸, член політичної секції делегації, і Тимошенко Володимир¹⁹, радник фаховець делегації, і приступили до виконання своїх обов[’]язків.

Президент делегації Україн[ської] Народн[ої] Республіки: Г. Сидоренко

Секретарь: Петро Дідушок

Наказ № 11

23 марта 1919 року

Прибули з Швейцарії до Парижу 23. марта с.р. полковник Колосовський Володимир²⁰ радник фаховець делегації, і др. Михайло Рудницький²¹, викликаний мною на посаду третього секретаря делегації і приступили до виконання своїх обов[’]язків.

Президент делегації Української Народної Республіки: Г. Сидоренко

Секретарь: Петро Дідушок

Наказ № 12

24 марта 1919 року

Призначається п[ан]на Перільо Олена машиністкою з днем 20-ого лютого с.р. на оклад жалування 200.- франків в місяць.

Президент делегації Укр[аїнської] Нар[одної] Республіки: Г. Сидоренко

Секретар: Антін Петрушевич

Наказ № 13

1 квітня 1919 року

Призначаються п.п. Петрушевич Іван, Мегас Осип і Савченко Федір attaché a la delegation²² з днем 1.квітня с.р. з місячним окладом в 4.000 франків кожному.

Президент делегації Укр[аїнської] Нар[одної]Республіки: Г. Сидоренко

Секретарь: Петро Дідушок

Наказ № 14

2 квітня 1919 р.

Призначається Др. Рудницький Михайло третім секретарем делегації Укр[аїнської] Нар[одної] Респ[убліки] в Парижі з днем 1. квітня с.р. з місячним окладом в 3.000 франків.

Президент Делегації У[країнської] Н[ародної] Р[еспубліки] Г. Сидоренко

Секретарь: Петро Дідушок

Наказ № 15

3 квітня 1919 р.

Призначаються: п. Чертопруд Пилип, швейцаром делегації з 1. квітня с.р. з місячним окладом 500. фр. , Чертопруд Анна, швейцарки делегації з 1. квітня с.р. з місячним окладом 300 фр.

Президент делегації У[країнської] Н[ародної] Р[еспублікої]:
Г. Сидоренко

Секретарь: Петро Дідушок

Наказ № 16

4 квітня 1919 р.

Призначаються п. Женевієва (Женев'єва) Іра машиністкою з днем 1. квітня с.р. на місячний оклад 200 франків.

Президент делегації У[країнської] Н[ародної] Р[еспублікої]:
Г. Сидоренко

Секретарь: Петро Дідушок

Наказ № 17

6 квітня 1919

Призначається п. Андре Фурніє машиністкою з днем 6. квітня с.р. з місячним окладом 350 фр.

Президент делегації У[країнської] Н[ародної] Р[еспублікої]:
Г. Сидоренко

Секретарь: Петро Дідушок

Наказ № 18

з 10 квітня 1919 р.

Призначається п. Трільоф Фернанд посильним в делегації з днем 10. квітня с.р. за місячним окладом 250.фр.

Президент делегації У[країнської] Н[ародної] Р[еспублікої]:
Г. Сидоренко

Секретарь: Петро Дідушок

Наказ № 19

з 15 квітня 1919 р.

Секретар делегації п. Антін Петрушевич виїхав сьогодні з мого поручення до Відня для поладження справ делегації.

Президент делегації: Г. Сидоренко

Секретар: Михайло Рудницький

Наказ № 20

24 квітня 1919 р.

Віце-президент делегації др. Василь Панейко виїхав сьогодні до Швейцарії для поладження справ делегації.

Президент делегації: Г. Сидоренко

Секретар: Михайло Рудницький

Наказ № 21*26 квітня 1919 р.*

Призначається п-на Анісія Реу машиністкою з дня 17 квітня 1919 р. з місячною платою 350 фр.

Президент делегації: Г. Сидоренко

Секретар: Михайло Рудницький

Наказ № 22*27 квітня 1919 р.*

Призначається п. Дібруа Шарль урядовцем делегації (перекладчик) з днем 5. квітня 1919 р. за місячним окладом 800 фр[анків].

Президент делегації: Г. Сидоренко

Секретарь: Петро Дідушок

Наказ № 23*29 квітня 1919 р.*

Прибувши 7 квітня с.р. з Америки п. Др. Кирило Білик²³ і сенатор Джеймс Гаміль²⁴, уповноважені представники американських українців від з[']єднаних штатів призначаються для праці в делегації Української Народної Республіки в Парижі.

Президент делегації: Г. Сидоренко

Секретарь: Петро Дідушок

Наказ № 24*30 квітня 1919 р.*

Секретарь делегації Петро Дідушок і член політичної секції делегації Борис Матюшенко виїхали з мого доручення – дня 24 квітня с.р. в Амстердам на міжнародню соціалістичну конференцію²⁵.

Президент делегації: Г. Сидоренко

Секретарь: Петро Дідушок

Наказ № 25*1 мая 1919 р.*

Призначаються Др. Кирило Білик *attache à la delegation* і сенатор Джеймс Гаміль радником делегації оба з днем 1. мая с.р. з місячним окладом по 4.000 франків кожному.

Президент делегації: Г. Сидоренко

Секретарь: Петро Дідушок

Наказ № 26*[Без дати]*

Член політичної секції делегації Др. Сергій Зархі командирований мною в Лондон по справам делегації виїхав з 2. мая с.р.

Президент делегації: Г. Сидоренко

Секретарь: Петро Дідушок

²³ Білик Кирило – американський громадський діяч (США); був надісланий від Українського Американського Комітету на допомогу українській делегації на Паризькій мирній конференції в 1919–1920 рр.

²⁴ Джеймс Гаміль (Гаміл, James Alphonsus Hamill) (1877–1941) – адвокат, член Генеральної Асамблеї Нью-Джерсі (1902–1905); представник демократичної партії в Конгресі США від штату Нью-Джерсі (1907–1921); в 1919–1920 рр. – представник українців США на Паризькій мирній конференції; почесний кавалер Французького Легіону за заслуги у французькій літературі.

²⁵ Йдеться про конференцію Другого (Соціалістичного або Робочого) інтернаціоналу, що відбулася у квітні 1919 р. у м. Амстердам (Нідерланди).

Наказ № 27*від 4 мая 1919 р.*

Віце-президент делегації Др. Василь Панейко повернув з Швейцарії 3 с.м. і приступив до виконання своїх обов[']язків.

Президент делегації: Г. Сидоренко

Секретарь: Петро Дідушок

Наказ № 28*від 5 мая 1919.*

Запрошений радником делегації Др. Степан Томашівський²⁶ прибув 4. с.м. і приступив до виконання своїх обов[']язків – з місячним окладом 5.000 фр[анків].

Президент делегації: Г. Сидоренко

Секретарь: Петро Дідушок

Наказ № 29*6 мая 1919 р.*

Член дипломатичної секції п. Арнольд Марголін²⁷, командирований мною в Лондон по справам делегації виїхав сьогоднішнього дня.

Президент делегації: Г. Сидоренко

Секретарь: Петро Дідушок

Наказ № 30*від 8 мая 1919 р.*

Секретарь делегації Петро Дідушок і член політичної секції Борис Матюшенко повернули з Амстердаму і приступили до виконання своїх обов[']язків, з сьогоднішнім днем.

Президент делегації: Г. Сидоренко

Секретарь: Петро Дідушок

²⁶ Томашівський Степан Теодорович (1875–1930) – український історик, публіцист і політик. Дійсний член НТШ (з 1899), його голова у 1913–1915 рр. Автор праць з історії української державності. Організатор Українського національного комітету в Парижі у 1919 р. З лютого 1919 р. – член дипломатичної місії УНР в Швейцарії, а відтак радник делегації УНР на Паризькій мирній конференції. З початку 1920 р. – член делегації ЗУНР на тій же конференції, а з червня – виконувач обов'язків її голови. З 1920 р. – голова дипломатичної місії ЗУНР в Лондоні. 14 травня 1920 р. у порозумінні з Є. Петрушевичем подав головам союзних держав меморіал про потребу утворення нейтральної незалежної західноукраїнської держави – Галицької Республіки (Східна Галичина, Західна Волинь, Холмщина, Підляшшя, Надсяння, Закарпатська Русь і Лемківщина).

²⁷ Марголін Арнольд Давидович (1877–1956) – український громадський і політичний діяч, юрист, дипломат, член УПСФ. З березня 1918 р. – член Генерального суду УНР та Української Держави. За Директорії – заступник міністра закордонних справ у кабінетах В. Чехівського і С. Остапенка. Представляв УНР під час переговорів з представниками Антанти в Одесі (1919 р.). У 1919–1920 рр. у складі дипломатичної делегації УНР брав участь у роботі Паризької мирної конференції, потім до листопада 1920 р. очолював українську місію в Лондоні. Від 1922 р. – на еміграції в США.

²⁸ Лозинський Михайло Михайлович (1880–1937) – український політичний діяч, дипломат, публіцист, перекладач, правознавець, професор (1921). Обраний до Української Національної Ради ЗУНР, у лютому 1919 р. як член делегації брав участь у переговорах з місією Антанти, очоленою французьким генералом Бертелемі, а також у діяльності української делегації на Паризькій мирній конференції 1919–1920 рр. Від березня 1919 р. працював заступником державного секретаря (міністра) закордонних справ Західної області УНР.

²⁹ Вітовський Дмитро Дмитрович (1887–1919) – український політичний і військовий діяч, сотник Легіону Січових Стрільців, полковник, начальник командант УГА, Державний секретар військових справ ЗУНР. Член української делегації на Паризькій мирній конференції 1919–1920 рр.

³⁰ Кульчицький Олександр – член делегації УНР на Мирну конференцію в Парижі (квітень – грудень 1919).

Наказ № 31

9 мая 1919 р.

Уповноважені державним секретаріатом західної області Укр[аїнської] Нар[одної] Респ[убліки], по справам заключення україно-польського перемир[’]я п. Др. Михайло Лозинський²⁸ і полковн[ик] Дмитро Вітовський²⁹ з секретарем Кульчицьким³⁰ прибули в Париж 8.с.м. і приступили до виконання своїх обов[’]язків.

Президент делегації: Г. Сидоренко
Секретарь: Петро Дідушок

Наказ № 32

14 мая 1919 р.

Аташе в делегації п. Осип Мегас згідно своїй заяві вийшов з складу делегації з 1. мая 1919 р.

Президент делегації: Г. Сидоренко
Секретарь: Петро Дідушок

Наказ № 33

15 мая 1919 р.

Член дипломатичної місії п. Арнольд Марголін повернувся з Лондону 14. мая с.р. і приступив до виконання своїх обов[’]язків.

Президент делегації: Г. Сидоренко
Секретарь: Петро Дідушок

Наказ № 34

[Без дати]

Член політичної секції Др. Зархі Сергій повернувся з Лондону 17 мая с.р. і приступив до виконання своїх обов[’]язків.

Париж 17. мая 1919 р.
Президент делегації: Г. Сидоренко
Секретарь: П. Дідушок

Наказ № 35

1 червня 1919 р.

Членам комісії по заключенні українсько-польського перемир[’]я Др. Михайлу Лозинському і полковнику Дмитру Вітовському призначається місячна платня по 5000 фр[анків], а секретарю комісії Олександру Кульчицькому 3000 фр[анків] з 1 червня 1919 р.

Президент делегації: Г. Сидоренко
Секретарь: Петро Дідушок

Наказ № 36*2 червня 1919 р.*

Другий секретарь Делегації Антін Петрушевич повернувся з командировки 2. с.м. і приступив до виконання своїх обов[']язків.

Президент делегації: Г. Сидоренко

Секретарь: Петро Дідушок

Наказ № 37*3 червня 1919 р.*

II. секретарю делегації Антону Петрушевичу призначається місячна платня в 4000 фр[анків] з 1. травня с.р. і III. Секретарю делегації Д[окто]ру Михайлу Рудницькому 4000 фр[анків] з 1 червня с.р.

Президент делегації Г. Сидоренко

Секретарь: П. Дідушок

Наказ № 38*28 червня 1919 р.*

П. Артем Галіп³¹, член дипломатичної секції приїхав сьогодні до Парижу і приступив до виконання своїх обов[']язків.

Президент делегації: Г. Сидоренко

Секретар: Антін Петрушевич

Наказ № 39*28 червня 1919 р.*

П. Джеймс Гаміль, представник американських Українців, придільний до делегації, виїхав сьогодні в Америку, і тим самим закінчив свою діяльність в делегації.

Президент делегації: Г. Сидоренко

Секретар: Антін Петрушевич

Наказ № 40*30 червня 1919 р.*

П. Арнольд Марголін, член дипломатичної секції, виїхав сьогодні на відпуск.

Президент делегації: Г. Сидоренко

Секретар: Антін Петрушевич

Наказ № 41*30 червня 1919 р.*

П. Степан Томашівський, радник делегації, приїхав нині з службової поїздки до Відня, в Париж, і приступив до виконання своїх обов[']язків.

Президент делегації: Г. Сидоренко

Секретар: Антін Петрушевич

³¹ Галіп Артем (1887–?) – український політичний та державний діяч, дипломат, один з керівників Союзу Українських Громадян у Франції, радник делегації УНР на Мирній конференції в Парижі (квітень – грудень 1919), голова «Le comité de l'action» в Парижі (грудень 1919 – серпень 1920).

Наказ № 42*30-ого червня 1919 р.*

Призначеного наказом від 5-ого травня с.р. за № 28 радником делегації з 4-ого травня, п. Д[окто]р[а] Степана Томашівського, числити згідно з наказом міністра закордонних справ від 28-ого червня, № 54. радником делегації з днем 1-ого марта с.р.

Президент делегації: Г. Сидоренко

Секретар: Антін Петрушевич

Наказ № 43*1-ого липня 1919 р.*

П. Борис Матюшенко, член політичної секції і Петро Дідушок, секретар делегації, виїхали сьогодні по дорученню президента делегації в Швейцарію, для налагодження урядових справ.

Президент делегації: Г. Сидоренко

Секретар: Антін Петрушевич

Наказ № 44*4-ого липня 1919 р.*

Пану Карлові Дібрей, перекладчикові делегації, призначає ся місячна платня фр[анків]1000. – з днем 1-ого липня с.р.

Президент делегації: Г. Сидоренко

Секретар: Антін Петрушевич

Наказ № 45*4-ого липня 1919 р.*

Платня, призначена наказом № 35. з 1-ого червня с.р. пп. Лозинському, Вітовському і Кульчицькому, числить ся від дня їх приїзду в Париж, себто від 8-ого мая 1919 р.

Президент делегації: Г. Сидоренко

Секретар: Антін Петрушевич

Наказ № 46*15-ого липня 1919 р.*

П. Пилипу Чертопруду, швейцару, призначається місячна платня шістсот франків (fr.-600), а п. Ані Чертопруд чотириста франків (fr.-400) з дня 1-ого липня.

Президент делегації: Г. Сидоренко

Секретар: Антін Петрушевич

Наказ № 47*15-ого липня 1919 р.*

П. Олександр Шульгин член дипломатичної секції виїхав 11-ого с.м. на відпустку.

Президент делегації: Г. Сидоренко

Секретар: Антін Петрушевич

Наказ № 48

15-ого липня 1919 р.

П. полковник Дмитро Вітовський виїхав дня 7-ого с.м. по дорученню Голови делегації як дипломатичний кур'єр на Україну.

Президент делегації: Г. Сидоренко

Секретар: Антін Петрушевич

Наказ № 49

з 20-ого липня 1919 р.

П[ан]ні Маргареті Фуаць, писарці делегації, призначається з днем 1-ого липня с.р. місячна платня чотириста франків.

Президент делегації: Г. Сидоренко

Секретар: Антін Петрушевич

Наказ № 50

з 29-ого липня 1919 р.

Пані Ірі Женевієв, писарці делег[ації] призначається на місяць серпень с.р. платня триста сімдесят п'ять франків.

Президент делегації: Г. Сидоренко

Секретар: Антін Петрушевич

Наказ № 51

з 1-ого серпня 1919 р.

П. Ісаєвич Дм[итро], член політ[ичної] секції делег[ації], виїхав сьогодні до Швейцарії, щоби взяти участь в Соціалістичній Конференції в Люцерні³².

Президент делег[ації]: Г. Сидоренко

Секретар: Антін Петрушевич

Наказ № 52

з 1-ого серпня 1919 р.

П. Шульгин Олекс[андр], член диплом[атичної] секції, повернув сьогодні з відпустки і приступив до виконання своїх обов[язків].

Президент делег[ації]: Г. Сидоренко

Секретар: Антін Петрушевич

Наказ № 53

з 4-ого серпня 1919 р.

П. Панейко Василь, товариш голови делег[ації], виїхав сьогодні на Україну.

Президент делег[ації]: Г. Сидоренко

Секретар: Антін Петрушевич

³² Йдеться про конференцію Другого (Соціалістичного або Робочого) інтернаціоналу, що відбулася 1–9 серпня 1919 р. у м. Люцерн (Швейцарія).

Наказ № 54*з 4-ого серпня 1919 р.*

П[ан]на Перільо Олена, писарка делегації, розпочала 1-ого с.м. відпустку до дня 1-ого вересня с.р. з окладом півмісячним в сумі франків сто.

Президент делег[ації]: Г. Сидоренко

Секретар: Антін Петрушевич

Наказ № 55

П. Михайло гр[аф] Тишкевич³³ прибув до Парижа і дня 22-ого серпня приступив до виконання обов[’язків] голови делегації. П. Григорій Сидоренко виїхав дня 6-ого вересня на Україну.

Париж, 7-ого вересня 1919.

Президент делегації: Тишкевич

Секретар делегації: Антін Петрушевич

Наказ № 56

Пп. Арнольд Марголін, член дипломат[ичної]секції, згідно своїй заяві з 28-ого серпня, і Олександр Шульгин, член дипломат[ичної] секції, згідно своїй заяві з 7-ого вересня виступили з делегації і виїхали з Парижу.

Париж, 9-ого вересня 1919.

Президент делегації: Тишкевич

Секретар делегації: Антін Петрушевич

Наказ № 57

П. Борис Цитович³⁴ призначається з днем 15-ого вересня помічним секретаром делегації з місячною платнею трьох тисячів (3000.-) франків.

Париж, 20-ого вересня 1919.

Президент делегації: Тишкевич

Секретар делегації: Антін Петрушевич

Наказ № 58

П[а]н Фердинанд Мазад³⁵ призначає ся з днем 1-ого вересня перекладчиком делегації з місячною платнею франків шістьсот (fr. 600.-).

Париж, 20-ого вересня 1919.

Президент делегації: Тишкевич

Секретар делегації: Антін Петрушевич

Наказ № 59

Пан Моцарський³⁶ призначається з днем 1-ого жовтня особистим прибічником п[ана]президента делегації, з місячною платнею – тисячу – франків (fr. 1000. -).

Париж, 30-ого вересня 1919.

Справлено «тисячу»

АП (підпис)

Президент делегації: Тишкевич

Секретар делегації: Антін Петрушевич

³³ Тишкевич Михайло (1857–1930) – український громадський і політичний діяч, дипломат, меценат, граф. 26 січня 1919 р. Директорією УНР призначений головою Надзвичайної дипломатичної місії УНР у Ватикані. 16 липня 1919 р. очолив делегацію УНР на Паризькій мирній конференції та дипломатичну місію УНР у Франції. З осені 1920 р. відійшов від політичної діяльності, оселившись у Польщі, в маєтку свого сина. Помер у м. Гнезно (нині – Великопольського воєводства Республіки Польща).

³⁴ Цитович Борис (1889– ?) – український і російський громадсько-політичний діяч. Служив чиновником у МВС УНР часів Директорії (ймовірно і Гетьманату). На запрошення керівника делегації УНР на Паризьку Мирну конференцію графа М. Тишкевича став її третім секретарем.

³⁵ Фернан Мазад (Fernand Mazade) (1861/1863–1939) – французький поет, критик, журналіст, вчений. Співзасновник Французького Товариства Українознавства. Перекладач віршів Т. Г. Шевченка (1920), М. Т. Рильського. Допомогавав Українській делегації на Паризькій мирній конференції 1919–1920 рр.

³⁶ Моцарський Валер’ян – секретар делегації УНР в Парижі (вересень 1919 – листопад 1920), секретар делегації УНР у Спа (липень 1920).

Наказ № 60

³⁷ Пол Гроот (Paul de Groote) – посол Королівства Бельгія у Швейцарії.

Пан бар[он] Гроот³⁷ призначається з днем 11. вересня 1919. фаховим урядовцем делегації, а іменно експертом для фінансових справ, з окладом три тисячі франків платні і дві тисячі на екстренні видатки в місяць.

Париж, 30. вересня 1919.

Президент делегації: Тишкевич

Секретар делегації: Антін Петрушевич

Наказ № 61

³⁸ Шумицький Микола (1889–1981) – український громадсько-політичний діяч, архітектор та дипломат. Полковник Армії УНР. 5 вересня 1919 р. його призначено членом української делегації на Паризьку мирну конференцію, а від вересня 1920 р. він увійшов до складу Української Дипломатичної Місії у Франції як радник з економічних питань. З 1921 р. призначений послом в Аргентині. В 1924 р. М. Шумицький відійшов від дипломатичної роботи.

Пан Микола Шумицький³⁸ зачисляється з днем 1-ого падолиста 1919 р. тимчасово радником делегації.

Париж, 1 падолиста 1919.

Президент делегації: Тишкевич

Секретар: Антін Петрушевич

Наказ № 62

П[а]ну Карлу Дібрею призначається з днем 1-ого падолиста 1919 р. місячна платня фр[анків] дві тисячі (fr.2000. -).

Париж, 1 падолиста 1919.

Президент делегації: Тишкевич

Секретар: Антін Петрушевич

Наказ № 63

³⁹ Галяфре Леонід – секретар делегації УНР на Мирну конференцію в Парижі (вересень 1919 – листопад 1920), член місії УНР у Парижі (березень 1921 – серпень 1922)

Пан Леонід Галяфре³⁹ призначається з днем 20 серпня 1919 р. урядовцем Укр[аїнської] Делегації в Парижі з місячною платнею фр[анків] дві тисячі (2000).

Париж, 5 падолиста 1919.

Президент делегації: Тишкевич

Секретар: Михайло Рудницький

Наказ по Делегації № 64

з дня 24-ого падолиста 1919

Секретар Делегації п. Дідушок відкомандірує[ть]ся у розпорядження Міністерства закордонних справ.

Радник Делегації п. Шелухин призначає[ть]ся виконуючим нагляд над концелярією Делегації.

Доводи[ть]ся до відома усіх членів Делегації, що праця у Делегації проводиться від 10–12 та від 3–6 г.

Всім членам Делегації пропоную поділитись між собою джурством згідно службових часів.

Прийом у Президента Делегації відбуває[ть]ся⁴⁰.

Президент делегації: Тишкевич

Секретар: Михайло Рудницький

⁴⁰ Далі текст нерозбірливий через пошкодження.

Наказ по Делегації № 65*з дня 28-ого падолиста 1919*

⁴¹ Текст нерозбірливий через пошкодження.

[...]⁴¹**Наказ № 66***з дня 17 грудня 1919.*

Згідно з складеною заявою Д[окто]ром В. Панейком в імені уповноважених Державним Галицьким Секретаріатом членів Делегації, з нинішнім днем перестають бути членами Делегації і звільняються від виконання своїх обов[']язків:

- 1) Д[окто]р В.Панейко,
 - 2) Д[окто]р. Ст. Томашівський,
 - 3) Антін Петрушевич,
 - 4) Олександр Кульчицький.
- Президент Делегації: Тишкевич
Секретар: Михайло Рудницький

Наказ № 67*з дня 17 грудня 1919.*

Згідно з присланою заявою Шефа Західно-Української Республіки Д[окто]ра Євгена Петрушевича з дня 12 грудня: – що мандат уділений свого часу Д[окто]рові Михайлови Лозинському відносився тільки до справи перемир[']я та, що з розв[']язанням Комісії генерала Боти⁴² сей мандат вгас – Д[окто]р Михайло Лозинський перед з нинішнім днем буде членом Делегації.

Президент Делегації: Тишкевич
Секретар: Михайло Рудницький

Наказ № 68*з дня 17 грудня 1919.*

Згідно з складеною заявою Д[окто]ром Кирилом Біликом з дня 17 грудня – він перестає з нинішнім днем бути членом Делегації.

Президент Делегації: Тишкевич
Секретар: Михайло Рудницький

Наказ № 69*з дня 30 грудня 1919.*

Згідно з одержаною мною телеграмою від Уряду з дня 18. грудня яка була прочитана на засіданні 26-го грудня с.р. і (якої текст є поданий тут нище) оголошую Делегацію в теперішньому складі зліквідованою з днем 26-го цього грудня. Мною буде сформована нова Делегація з членами по моему вибору. Тому доручається Секретаріатові підготувати матеріал для ліквідації і повідомити всіх членів Делегації, що повинні здати грошеві відчити, як що в них залишаються казенні гроші – передати їх, передати дипломатичні паспорти та уповноваження а також відомости, з якого часу вони знаходяться на державній службі в У[країнської] Н[ародної] Р[еспублікої] задля одержання ліквідаційних грошей.

⁴² Комісія генерала Боти: 2 квітня 1919 р. за дорученням керівників Паризької мирної конференції розпочала свою роботу комісія бурського генерала Боти (Льюїс) щодо припинення війни між Польщею та ЗУНР. Зокрема, комісія наказала обмежити армії обох країн до 20 тис. вояків і встановила нову демаркаційну «лінію Боти».

Президент Делегації: Тишкевич
Секретар: Михайло Рудницький

Копія телеграми від Уряду з дня 18 грудня є слідує: *Abschrift 24/12*

Varsovie 421 101/0 18 14 40

Selon ordre Président du Directoire Gouvernement vot mo vous changer personnel de votre million d'après votre avis personnel ayant le droit renvoyer membres de mission sans différence de rangs et nommer les nouveaux selon votre choix. Droit représentation Paris de République Ukrainienne appartient exclusivement vous chef de mission pleins pouvoirs d'autres délégués annulés proposons vous prendre tout argent de mission sans exception et le dépenser personnellement selon votre avis ...

Président Conseil Ministres. André Livitzky Secrétaire d'Etat
Khrystuk.

Наказ № 70

з дня 30 грудня 1919 р.

Членами нової Делегації призначаються від 27 грудня с.р. слідує члени дотеперішньої Делегації:

- 1) Володимир Колосовський, радник у військ[ових] справах з платнею п'ять тисяч франків місячно;
- 2) Д[окто]р Михайло Рудницький, секретар з плат[нею] п'ять тисяч фр[анків] міс[ячно];
- 3) Хведір Савченко, *attache'* з плат[нею] чотири тисячі фр[анків] міс[ячно];
- 4) Леонід Галяфре, другий секретар з плат[нею] тритисячі фр[анків] міс[ячно];
- 5) Валеріян Моцарський, особистий секретар Голови Делегації з платнею дві тисячі фр[анків] місячно.

Президент Делегації: Тишкевич
Секретар: Михайло Рудницький

Наказ № 71

з дня 30 грудня 1919 р.

На посаду урядовця Секретаріату – регістраторки призначається п[ан]на Марсель Вевер, з платнею чотирохсот франків місячно.

Президент Делегації: Тишкевич
Секретар: Михайло Рудницький

Наказ № 72

з дня 30 грудня 1919 р.

Пан бар[он] де Грот експерт для фінансових справ перестас бути з днем 11 грудня урядовцем Делегації.

Президент Делегації: Тишкевич
Секретар: Михайло Рудницький

Наказ № 73*з дня 30 грудня 1919 р.*

Пану Фернанду Мазаду підвищується місячна платня з днем 1-го 1920 р. на тисячу франків.

Президент Делегації: Тишкевич

Секретар: Михайло Рудницький

Наказ № 74*з дня 1 січня 1920 р.*

Оцим призначається Микола Лучинський⁴³ з нинішнім днем помічником секретаря Паризької Делегації з місячною платнею три (3000) тисячі франків.

Президент Делегації: Тишкевич

Секретар: Михайло Рудницький

Наказ № 75*з дня 21 січня 1920 р.*

Оцим призначається Комісія для перевірення рахунків тов[ариства] «Україліян»⁴⁴ по проханню п. В. Тимошенка, – з п. Вол. Колосовського і М. Лучинського.

Президент Делегації: Тишкевич

Секретар: Михайло Рудницький

Наказ № 76*з дня 1 лютого 1920 р.*

Оцим призначається п. Микола Шумицький, був[ший] член Делегації – радником Делегації з дня 1 лютого 1920 р. –

Підстава: заява п. Миколи Шумицького з дня...

Президент Делегації: Тишкевич

Секретар: Михайло Рудницький

Наказ № 77*з дня 1 марта 1920 р.*

Оцим призначається п. Д[окто]р Ілля Барчак⁴⁵, – б[ув]ший атташе Американської Делегації – помічником секретаря Делегації з місячною платою два тисячі (2000) франків.

Президент Делегації: Тишкевич

Секретар: Михайло Рудницький

Наказ № 78*з дня 14 квітня 1920 р.***§ 1**

16 цього місяця я виїзду на конгрес у Сен Ремо⁴⁶. Під час моєї відсутності керування біжучими справами Делегації покладаю на Першого Секретаря Д[окто]ра Рудницького, котрому пропонується ден[ну] Службову Корреспонденцію пересилати на Сен Ремо. Разом зі мною виїзжають: Радник Делегації Микола Шумицький,

⁴³ Лучинський Микола – перекладач, член делегації УНР на Мирну конференцію в Парижі (квітень–вересень 1919), секретар місії УНР у Ватикані (вересень–листопад 1919).

⁴⁴ Товариство «Україліян» – українське кооперативне товариство у Франції.

⁴⁵ Др. Барчак, Борщак Ілля (справжнє *Баршак*, підписувався *Ілько Борщак*) (1892–1959) – український історик, публіцист і літературознавець.

⁴⁶ Йдеться про конференцію – засідання Верховної ради держав Антанти і держав, що до них приєдналися. Конференція проходила 19–26 квітня 1920 р. у м. Сан-Ремо (Італія). В ній брали участь прем'єр-міністр Великої Британії Д. Ллойд Джордж і міністр закордонних справ лорд Дж. Керзон, прем'єр-міністр Франції О. Мільєран, прем'єр-міністр Італії Ф. Нитті. Японія була представлена послом К. Мацуї. Американський представник – посол в Римі Джонсон прибув на конференцію як спостерігач. Вони брали участь в обговоренні питань щодо Греції та Бельгії.

Другий Секретар Леонід Галафре і мій особистий Секретар Валеріан Моцарський.

§ 2

Подорож до Сен Ремо на конгрес рахується, як службова командировка і тому кожному з командированих виплачуються наперед за два тижня добові гроші по 50 fr. fr. денно за весь час подорожі, рахуючи першим днем 16 квітня ц/р., а також виплачуються гроші квіток 1 ої класи по залізниці до Сен Ремо (alles et restour)⁴⁷.

Президент Делегації: Тишкевич

Секретар: Михайло Рудницький

§ 3

Всі важніші рішення в біжучих справах Делегації повинні бути прийняті Секретарем в згоді з радниками Делегації пп. Коловським і Савченком а по повороті Голови затверджені ним.

Президент Делегації: Тишкевич

Секретар: Михайло Рудницький

Наказ № 79

дня 13 мая 1920 р.

Нинішнього дня я повернувся з Сан-Ремо з секретарями: п. Л. Галяфре та В. Моцарським і вступив у виконання своїх обов[']язків. Секретарю Делегації п. Мих[айлу] Рудницькому доручаю вернутись до своїх обов[']язків.

Президент Делегації: Тишкевич

Наказ № 80

дня 18 мая 1920 р.

Наказую, щоб з 20. ц.м. урядові години Делегації були з 9 год[ини] ранку до 2-ої г[одини] без перерви, – а це на час літніх місяців.

Президент Делегації: Тишкевич

Секретар: Михайло Рудницький

Наказ № 81

дня 20 мая 1920 р.

Відраджений до Української Делегації в Парижі д[ня] 9. січня 1919 р. і пробуваючий в мойому розпорядженню полковник Адамович⁴⁸ призначається на посаду аташе Делегації з місячною платнею чотири тисячі (4000) франків для виконання обов[']язків помішника військового агента.

Президент Делегації: Тишкевич

Секретар: Михайло Рудницький

Наказ № 82

дня 25 мая 1920 р.

З огляду на скорочення «штатів» Делегації згідно з розпорядження Уряду дн[я].... п. Микола Лучинський звільняється з обов[']язків помічника секретаря з днем 1 червня 1920 р.

Президент Делегації: Тишкевич

Секретар: Михайло Рудницький

⁴⁷ alles et restour (фр.) – туди й назад.

⁴⁸ Адамович Петро – військовий аташе (жовтень 1919 – листопад 1920).

Наказ № 83*дня 25 мая 1920 р.*

Пропоную 2-ому Секретарю: п. Леоніду Галяфре прийняти всі грошові справи і Касу від виконуюч[ого] обов[']язки скарбника Делегації Д[окто]ра М. Рудницького і про прийняття скласти мені рапорт разом до справозданням стану каси.

Президент Делегації: Тишкевич

Секретар: Михайло Рудницький

Наказ № 84*дня 1 червня 1920 р.*

З 1 (першого) червня 1920 р. підвищую платню Другому Секретарю Делегації і вик[онуючому] об[обв'язки] скарбника Леоніду Галяфре, поміщнику Секретаря Ілї Борщаку і мому особистому секретарю Валеріану Моцарському а власне:

п. Леоніду Галяфре 4000 ф[ранків] місячно,

п. Ілї Борщаку 3000 місячно,

п. Валеріану Моцарському 4000 місячно.

Платня підвищується згідно тому, як одержували її їх попередники.

Президент Делегації: Тишкевич

Секретар: Михайло Рудницький

Наказ № 85*дня 10 червня 1920 р.*

Вважаючи, що помешкання займаемое Делегації (37, rue la Perouse) обходиться дуже дорого (4.000 фр[анків]місяць), а з другого боку не маючи можливості в сучасний мент знайти підходяще помешкання, котре для потреб Делегацій могло би бути значно менше, а також не бажаючи витрачати з сум на представництво (зараз не існуючих) на осібне помешкання з салоном, як це було досі, ----- я 12 цього червня переїзжаю до помешкання, яке займає Делегація. Також пропоную переїхати до Делегації: вик[онуючому] обов[']язки скарб[ника] Делегації Леоніду Галяфре і мому особистому Секретарю Валеріану Моцарському, котрим по своїм обов[']язкам бажаю бути завше можливо ближче до Делегації.

Вик[онуючому] обов[']язки скарбника Делегації п. Галяфре при розрахунках за помешкання наказую керуватись слідуючим:

За свій покій (спальний) я буду доплачувать денно 20 фр[анків].

Пану Галяфре вносити місячно 200 фр[анків],

пану Моцарському вносити місячно 110 фр[анків] при чім його кімната буде вживаться в урядові годині як кімната належна до канцелярії.

Президент Делегації: Тишкевич

Секретар: Михайло Рудницький

Наказ № 86*з дня 22 червня 1920 р.*

Згідно з проханням радника Делегації п. Хв. Савченка дати йому місячної відпуски для поправки здоров'я згоджуюсь – і прошу рахувати цей відпуск з нинішнього дня.

Президент Делегації: Тишкевич

Секретар: Михайло Рудницький

Наказ № 87*з дня 1 липня 1920 р.*

Дня 2. липня виїжаю на Конференцію в Спа⁴⁹ в товаристві моєму особистого секретаря п. Валеріяна Моцарського, якому доручається сповнювання секретарських обов[']язків на Конференції в Спа.

Президент Делегації: Тишкевич

Секретар: Михайло Рудницький

Наказ № 88*з дня 1 липня 1920 р.*

Позаяк подорож на Конференцію в Спа є урядовою подорожжю, – тому згідно з законом призначається Голові Делегації і його секретарю за весь час пробування в Спа п'ятдесят (50) франків добових.

Президент Делегації: Тишкевич

Секретар: Михайло Рудницький

Наказ № 89*з дня 18 липня 1920 р.*

Нині вернувся я з моїм особистим секретарем п. В. Моцарським з Конференції Спа в Париж.

Президент Делегації: Тишкевич

Секретар: Михайло Рудницький

Наказ № 90*з дня 23 липня 1920 р.*

Перший секретар Мих[айло]Рудницький і 2-ий секретар Леонід Галяфре рапортами з дня 18 червня донесли, що перший передав, а другий прийняв ведення грошової справи Делегації. В мент передачі в делегаційній касі скарбника знаходилось готівкою 1795 фр[анків] тисяч сімсот дев'яносто п'ять франків і 85 сантимів.

Президент Делегації: Тишкевич

Секретар: Михайло Рудницький

Наказ № 91*з дня 23 липня 1920 р.*

Пан Аристарх Саєнко⁵⁰, бувший урядовець Укр[аїнського] Пресового Бюро призначається урядовцем Делегації з платнею шістьсот франків місячно, з 15 липня ц.р.

Президент Делегації: Тишкевич

Секретар: Михайло Рудницький

⁴⁹ Конференція в Спа – збори представників Антанти за участі Польщі, Чехословаччини та Німеччини, що проходили 5–16 липня 1920 р. в м. Спа (Бельгія).

⁵⁰ Саєнко Аристарх – урядовець Українського Пресового Бюро в Парижі, урядовець Делегації на Паризькій мирній конференції з 23 липня 1920 р.

Наказ № 92*з дня 29 липня 1920 р.*

З огляду на скорочення «штатів» Делегації згідно з розпорядженням Уряду і брак коштів п. Михайло Рудницький звільняється з обов[']язків Першого Секретаря Делегації з днем 1-го серпня 1920 р.

Президент Делегації: Тишкевич

Наказ № 93*з дня 29 липня 1920 р.*

З огляду на скорочення «штатів» Делегації згідно з розпорядженням Уряду і брак коштів п. Ілько Борщак звільняється з обов[']язків Пом[ічника] Секретаря Делегації з днем 1-го серпня 1920 р.

Президент Делегації: Тишкевич

Наказ № 94*з дня 1 серпня 1920 р.*

Наказ по Делегації ч. 92 з дня 29 липня 1920 р. відміняється (в справі звільнення Перш[ого] Секр[етаря] Д[окт]ра Рудницького).

Президент Делегації: Тишкевич

Наказ № 95*16 серпня 1920 р.***§ 1**

Наказом Високої Директорії з 20 липня 1920 р. граф Михайло Тишкевич звільнений з посади Голови Делегації і на його місце призначається Колегія, яка згідно наказу Високої Директорії передала тимчасове керування справами Делегації мені.

§ 2

Через відмовлення Графа Тишкевича здати справи Колегії, сього числа приступить до переселення його в їхньому

§ 3

Всі накази і розпорядження Графа Тишкевича починаючи з 22 липня с.р. вважаються не дійсними і виконанню не належать.

§ 4

Пану Секретареві Делегації М.Рудницькому пропоную всі офіційні накази виходячи з Делегації представляти мені на розгляд до розпорядження. Також ...

§ 5

Радник Делегації п. Микола Шумицький на підставі наказу Директорії негайно Делегується в розпорядження Міністерства Закордонних Справ.

§ 6

Пан Аристарх Сасенко, бувший урядовець Укр[аїнського] Пресового Бюро призначається урядовцем Делегації з платнею шістсот...франків місячно з 15 липня ц.р.

§ 7

Всім Урядовцям лишатися на місцях до слідуючого розпорядження.

По уповноваженню Колегії

Член Колегії М. Лучинський

Spytska Olena

**ADMINISTRATIVE AND FINANCIAL ACTIVITY OF THE
UKRAINIAN DELEGATION MANAGEMENT AT THE PARIS
PEACE CONFERENCE 1919-1920 FROM THE PERSPECTIVE
OF A NEW HISTORICAL SOURCE**

The article highlights some organizational activities which provided personnel and financial support for UPR delegation's work in the Paris Peace Conference 1919–1920. This work consisted of efforts to gain UPR's independence recognition by leading and others states of the world; to get them to take into consideration interests of the Ukrainian people, because of the postwar geopolitical changes in Central Europe; to cooperate in political, military, commercial and economic fields with other countries. It characterizes main directions of personnel part of this work – the dynamics in personnel changes, efforts to engage qualified specialists and technical workers, control over delegation members' business trips, financial expenses aimed at executing tasks, which were given to the delegation.

Key words: UPR, Paris, Conference, delegation, order.

УДК 94(477)

Ольга Редько

ЯК МІСТА ПЕРЕЖИВАЛИ РЕВОЛЮЦІЮ? ДОКУМЕНТАЛЬНІ СВІДЧЕННЯ З ФОНДІВ ЦДАВО УКРАЇНИ

Переважна більшість документів про життєдіяльність міст та адміністрування ними відклалися в обласних та міських архівах. Утім і в Центральному державному архіві вищих органів влади та управління України зберігається понад 470 фондів місцевого самоврядування всіх державних утворень часів Української революції, серед яких (за приблизними підрахунками) – 26 міських адміністрацій. До прикладу можна навести деякі з них.

Серед документів Луганської міської управи (ф. 3049) зберігаються протоколи зборів та журнали засідань управи, відомості про збитки, заподіяні підприємству Товариства Луганських трубопрокатних заводів «Уніон» радянською владою тощо.

У фонді Кам'янець-Подільської міської управи (ф. 3143) відклалося листування з Кам'янець-Подільською єврейською управою, кооперативом «Якер» про ремонт єврейських національних шкіл, звільнення учнів від занять у школах в дні єврейських релігійних свят, внесення оплати за оренду приміщень тощо.

Фонд Харківського губернського старости (ф. 1325) серед іншого зберігає обіжники та листування про боротьбу із спекуляцією в м. Харкові та Харківській губернії, доповіді і рапорти про політичну ситуацію в містах та повітах губернії, про діяльність та фінансовий стан органів самоврядування тощо.

У документах Подільського губернського комісара Української Народної Республіки (ф. 538) знаходимо журнали засідань Кам'янець-Подільської міської думи. Серед документів Ради міністрів Української Держави (ф. 1064) зберігається положення про утворення міських дум і проведення виборів до них.

Протоколи засідань міських дум, губернських і повітових управ відклалися у фонді Міністерства внутрішніх справ Української Народної Республіки (ф. 1092).

У фонді 1115 (Українська Центральна Рада) відклалися документи про вибори до міських дум Волинської, Київської, Подільської, Полтавської, Чернігівської губерній.

Фонд Полтавського губернського комісара Тимчасового уряду, м. Полтава (ф. 2117) містить протокол засідань Полтавської міської думи, документи з питань організації роботи міліції; агентурні

зведення про купівлю та продаж зброї; рапорти повітових старост про діяльність підпільних революційних організацій; документи про революційний переворот в м. Кременчуку.

Листування Товариства «Просвіта» ім. Т.Г. Шевченка у м. Києві з Київським міським головою про відкриття гімназії та інших просвітницьких установ, виділення коштів та надання приміщення відклалися у ф. 2217.

Листування з Миколаївською міською управою зберігається у ф. 2313 (Миколаївська рада об'єднаних українських організацій м. Миколаїв Херсонської губернії).

Тут необхідно зазначити, що в будь-якому фонді управлінської документації за 1917–1921 рр. можна віднайти інформацію про діяльність міських адміністрацій. Проте більшості істориків у своїх дослідженнях з історії функціонування міського механізму не вдалося залучити їх у повному обсязі.

Існує хибне твердження, що всі документи зазначеного періоду вивчені користувачами. Спростовуємо фактами – дослідники, наприклад, вкрай рідко замовляють справи великого за обсягом фонду Державного сенату Української Держави, м. Київ (ф. 905). А серед документів фонду можна віднайти слідчі справи за касаційними скаргами установ, приватних власників та окремих громадян про продаж рухомого та нерухомого майна, закриття крамниць, право на здійснення торгівлі, знесення будівель, перевезення вантажу, виплату утримання на позашлюбних дітей, накладення арешту на локомобіль, збанкрутілих боржників тощо.

Чекають на своїх дослідників: справа про розгляд скарги Київського 2-го жіночого духовного училища на рішення Київської судової палати у справі позову до училища за нерухоме майно; справа Херсонського окружного суду про допит свідків у справі позову Петроградського міжнародного комерційного банку; скарга редактора «Одеського листка» на постанову головного крайового комісара Херсонщини, Таврії та Катеринославщини про запровадження попередньої цензури; справа про розгляд скарг Миколаївського міського громадського управління на ухвалу Херсонського окружного суду про відміну постанови Миколаївської міської думи про збір коштів для організації громадських робіт та їдалень; справа про розгляд скарги Товариства домовласників м. Києва та його передмість на постанову Київського окружного суду у справі оскарження товариством постанови Київської міської думи про встановлення оціночного та каналізаційного зборів; справа про розгляд скарги на постанову Кам'янець-Подільської міської думи про оподаткування промисловців та купців промисловим податком; справа про розгляд скарги Житомирської міської управи на постанову Житомирського окружного суду у справі оскарження постанови Житомирської міської думи про стягнення збору на утримання міліції; скарги громадян на постанову Київської міської думи від 10 липня 1917 р. про стягнення додаткового збору з нерухомого майна домовласників та багато інших.

Фонд 4146 (Державний сенат Української Народної Республіки, м. Київ) також містить слідчі справи про розгляд скарг громадян на постанови міських дум і повітових управ.

Зазначені фонди містять досить інформативні документи, в яких через призму судових процесів відстежується буденне життя мешканців міст у буремні роки.

Документи зазначених фондів досить інформативні, в них через призму судових процесів відображено, серед іншого, буденне життя мешканців міст.

Мало уваги дослідники приділяють фінансовим документам державних установ. Наприклад, у фонді Української Центральної Ради є доволі цікаві документи, з яких дізнаємося про вартість різних товарів та послуг у Києві 1917–1918 рр.

Цінність спогадів та щоденників багатьох українських діячів, що зберігаються у ЦДАВО України, визначається їхньою провідною роллю в описуванні подій Української революції. М. Шаповал, С. Русова, А. Животко, Н. Григоріїв, Л. Білецький, В. Модзалевський, А. Андрієвський – це неповний перелік осіб, у споминах яких відбилися епізоди міського життя 1917–1921 рр. В особовому фонді Ю. Тищенка (Сірого) зберігаються автобіографічні історії дітей і підлітків, які через різні обставини змушені були залишити Україну. В них можна віднайти інформацію про пересування української армії і громадян та перебіг подій в населених пунктах.

Повсякденне життя міст в революційну добу відображається часом в найнеочікуваніших документах, і, що дуже важливо, ще чекає на свого дослідника. Міста та їх жителі, незважаючи на політичні потрясіння, продовжували купувати, продавати, скаржитись, вимагати та святкувати. Відповідні документи – не з категорії масових, а втім, не є і поодинокими.

Дана добірка сформувалась у процесі роботи над проектом «Календар Української революції», який реалізовується у ЦДАВО з березня 2017 р. Детальніше з ним можна ознайомитись за посиланням: <http://tsdavo.gov.ua/4/webpages/64019454.html>

Безперечно, що представлені документи не вповні ілюструють всі аспекти повсякдення містян у 1917–1918 рр. Але ставилась геть інша мета – показати, що ця сторона історичного минулого теж має своє архівне відображення і їй є що розповісти.

У ЦДАВО України зберігається найбільша кількість особових фондів провідних постатей Української революції 1917–1921 рр. В них часто можна знайти спогади українських діячів, в яких описані події 100-річної минувшини. Як приклад, представляємо уривок споминів Н. Григоріїва «В Українській Центральній Раді» (Ф. 3262. Оп. 1. Спр. 22. Арк. 326-331), в якій автор надає характеристики відомим українським діячам і передає атмосферу, що панувала в Педагогічному музеї сто років назад. Яскравою ілюстрацією до цих спогадів є рахунок типографії товариства «Петро Барський» для Генерального секретарства внутрішніх справ за друкування плакатів «не плювати», «не курити» та «додержуватися тиші» (Ф. 1434. Оп. 1. Спр. 4. Арк. 23).

Так само детально Н. Григоріїв описує Київ у листопаді 1917 р. в статті «Усамостійнення України» (Ф. 3262. Оп. 1. Спр. 20. Арк. 172–182, 184–189).

копія 326

РУКОПИСЬ СТАТТІ Н. ГРИГОРЬЄВА

3. - В УКРАЇНСЬКІЙ ЦЕНТРАЛЬНІЙ РАДІ

Осередком українського руху стала Українська Центральна Рада. Розмістилась вона в невеликому, але гарному новому будинку педагогічного музею, в осередку київа, між Університетом та міським оперним театром на Володимирській вулиці.

Грандіозна біла будова вабила красою, але на фронті окопались "за олагое просвещение русского народа" русифікаційної межі будинку.

Тепер розпорядилась иначе обернулась в осередок боротьби й визволення і відродження і державне усамостійнення України.

Життя клекотіло. Протягом усеї доби, - рано- в день, у вечері і в ночі - не переставали відчинятись і зачинятись двері. Несь день сходи на сходах і майданчику перед будовою товпилися різноманітні постаті. Члени

ЦР, делегати різних українських організацій Києва і провінції, та урядовці різних українських установ. вояки з фронту, робітники, селяни змішались сюди, як бджоли коло вуліку. Приносили відомости з цих кутків України, українських колоній, поза Україною, різних боєвих фронтів, де тільки були українські вояки, а розносили відомости про настрої, погляди, бажання і праця українського осередку, загальне становище українського руху, накази про мету,

Уривок споминів Н. Григоріїва
«В Український
Центральній Раді»
ЦДАВО України,
Ф. 3262. Оп. 1. Спр. 22.
Арк. 326

328

3.-

соціалістичним революціонером; товариші голови, обрані на конгресі, а також УДР. Ф. Крижанівський [трудовий], та В. Коваль [соціаліст народник], секретарі - А. Костіковський [с-р] та В. Бойко [с-д], члени: соціаліст-федералісти: О. Білінський, З. Мірна, А. Ніковський, В. Прокопович, Л. Старицька-Черняхівська, А. Шляхтан [как да.]

соціал-демократи. В. Садовський, Л. Чикаленко, С. Колос [?]
Соціаліст-революціонери: В. Запорожець, М. Одинець, М. Остасюк, П. Христюк.

Трохи згодом додано було М. Шрага.

В час засідань УДР зала Нед. музею заповнювалась депутатами, а галерея, ~~сиди~~, передсітки і сходби - публікою.

По лівому боці й по середині сиділи соціалісти-революціонери та селянська спілка, далі соціал-демократи, соціалісти-федералісти, трудовики і соціаліст-самостійники безпартійні соціалісти та інші.

Переважаюча більшість соціалістів.

На сцені за столом президія. Головував майже завжди проф. М. Грушевський. Низенький, з рожевим обличчям, великим лобом, та довгою сивою бородою. В окулярах. Рухливий, на всі боки уважний. Вів провід зборами і в той же час проглядав коректури своїх статей чи ~~матеріалів~~. Коли на залі, чи на галерейці збільшувався гамір, не відривавши очей від коректури, піднімав у гору палець і застерігаючи махав у бік галасуючих, а інколи додавав кілька слів ?

Уривок споминів Н. Григоріїва
«В Український
Центральній Раді»
ЦДАВО України,
Ф. 3262. Оп. 1. Спр. 22.
Арк. 328

329

4.-

на місцях президії частіше видко кляхо було заступни-
ків голови В. Винниченка й молодого Миколу Шрага, обраного
від соціалістів революціонерів після *Зречення* С.
Ефремова, що не *любив* ^{мій} помішники, вернувся до культур-
ної праці, особливо присвятився переглядові жандармських
та поліцейських архивов.

Поміж президією та дверима в канцелярію за кулісами
метушилися секретарі. Особливо цікаво виг-
лядав Антін Постолевський, соціаліст-революціонер, церков-
ний учитель з Поділля. З Чорнокошинець *?* на Збручі.
Типовий "дядько" хоч і *у* військовому званні. Військова
серотка *"Гімнасторка"* мов мішок, пояс навскоси, штани
обвисли, тобто чорні ступи. Подав голові папір
на підпис і перед всією залю *?*

и загальній метушні вражав своїм спокоєм: *За що?*
Гай, Гай. Ще є час!

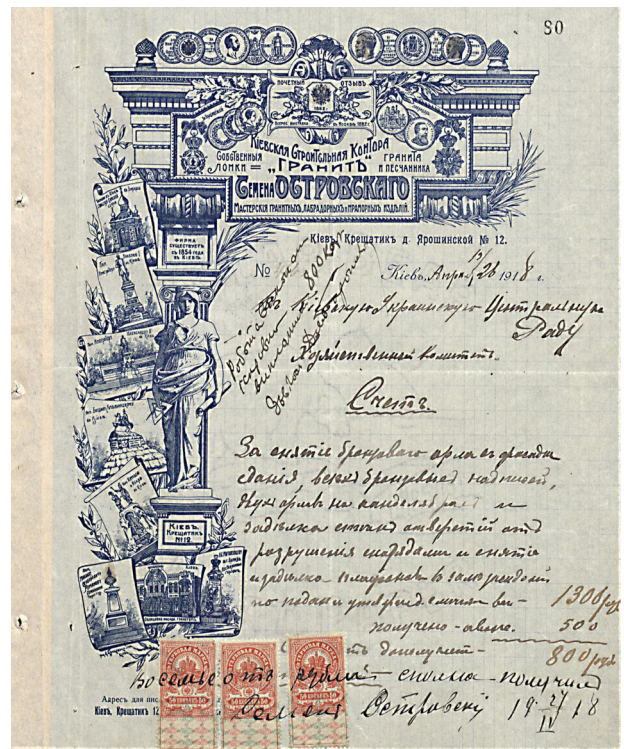
Пригадую його ще перед військових часів. Скінчивши
виницьку церковно-учительську школу й ставши учителем
видав збірку у Кам"янці, в братській *[церковній]* друкарні
збірку українських віршів революційного змісту. За те
був звільнений і одсидів щось у в'язниці.

Після оповіщення війни прийшов у Кам"янець на
мобілізаційний пункт з повною пазухою нелегальної україн-
ської літератури, набраної по той бік Збруча. Далі десь
вибував, а тепер опинився в "писарях" УДР.

Цюбрю парю до нього був і "писарь" від соціал-
демократів Водко. Теж не мав би лише вчора з пасіки.
жодного пролетарського вигляду, або *имено*. Хутір - і
крат.

Уривок споминів Н. Григоріїва
«В Український
Центральній Раді»
ЦДАВО України,
Ф. 3262. Оп. 1. Спр. 22.
Арк. 329

Окрему групу документів складають фінансові документи установ взагалі і Української Центральної Ради зокрема. Відібрані документи (рахунки з проставленням цін) відображають, які фірми, товариства, майстерні та контори Києва надавали послуги та товари установам і населенню Києва (Ф. 1115. Оп. 1. Спр. 73, 74, 76). Серед них є досить інформативні: рахунки Київської будівельної контори «Граніт» для УЦР за вироблення цементного Українського гербу та зняття бронзового орла і ремонт будинку після попадання в нього снарядів (Ф. 1115. Оп. 1. Спр. 73. Арк. 79, 80); рахунок Київського міського електричного підприємства за споживання електроенергії Українською Центральною Радою в січні-лютому 1918 р. (Ф. 1115. Оп. 1. Спр. 74. Арк. 59).

Рахунки Київської будівельної контори «Граніт» для УЦР за вироблення цементного Українського гербу та зняття бронзового орла і ремонт будинку після попадання в нього снарядів
ЦДАВО України, Ф. 1115. Оп. 1. Спр. 73. Арк. 79, 80

Рахунок Київського міського електричного підприємства за споживання електроенергії Українською Центральною Радою в січні-лютому 1918 р.
ЦДАВО України.
Ф. 1115. Оп. 1. Спр. 74. Арк. 59

Кіевское Городское Электрическое Предприятие.

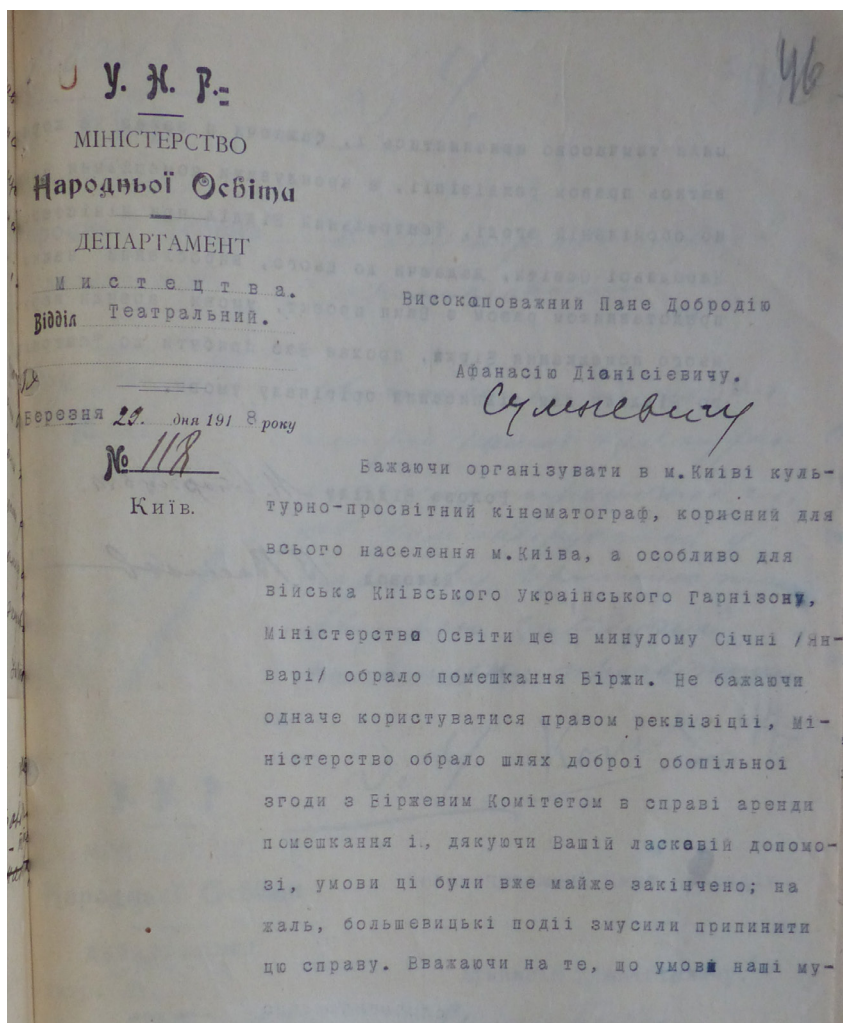
СЧЕТЬ Январь Февраль 1918 г. 59

№	Показание счетчика		Разность	Коэф-фици-ент	Гектоуатт-часы	Тариф	Сумма	
	пред-последнее	последнее					Руб.	Коп.
1-77-78	58080	60680	2600					
2-3813	98310	103400	5090					
3-3812	145060	149280	4220	1	7260	7,5	544	50
					4230	7,5	317	25
							861	75

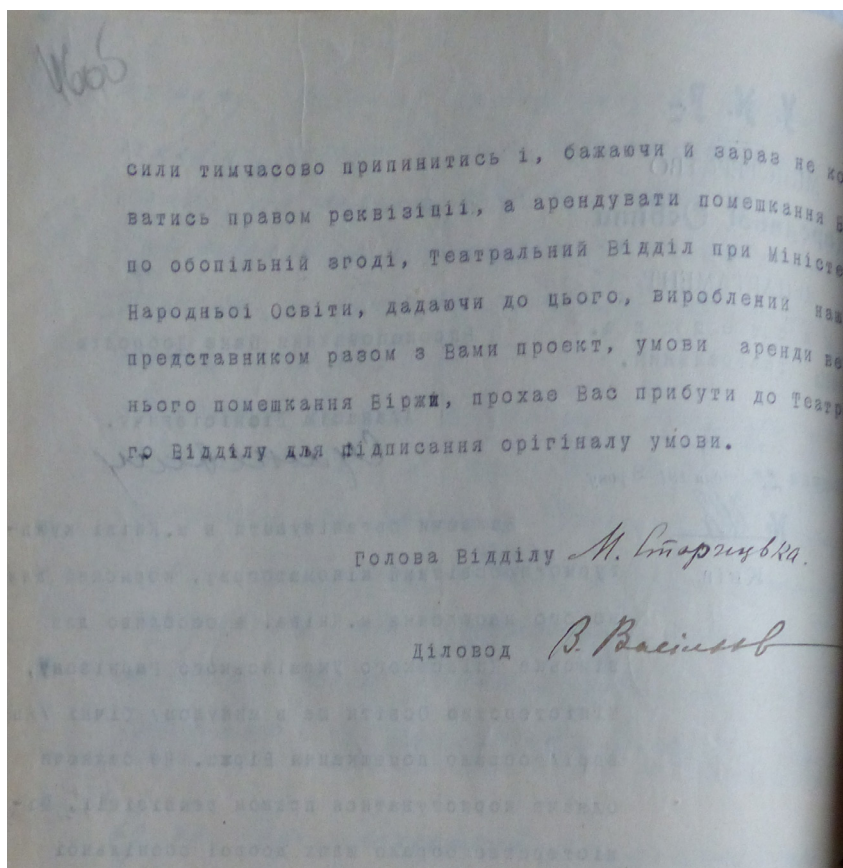
Вручено: [подпись]

ПРИ УПЛАТЕ ДЕНЕГ ПО СЧЕТУ ОБЯЗАТЕЛЬНО ТРЕБОВАТЬ ПОДПИСИ КОНТРОЛЕРА И КАССИРА.

Плата по счетам производится из конторки конторы Предприятия Промысла 11, по форме 15-ти дней со дня получения счета, в противном случае Электрическое Предприятие согласно с 11 условий пользования электрической энергией, утвержденных Киевским Городским Управлением, возвращает отпуски тока БЕЗ ВСЯКАГО ПРЕВАРИТЕЛЬНОГО ПРЕДУПРЕЖДЕНИЯ, и при вторич. Ошибках недоработках, являющихся продолжением счета, потребители обязаны письменно заявлять в Электр. Предприятие в течение 8-ми дней со дня получения счета; заявления после сего срока Конторой не принимаются во внимание.

Лист голови театрального
відділу департаменту мистецтва
Міністерства народної освіти
УНР М. Старицької
О. Сумневичу з проханням
надати приміщення Біржи для
організації культурно-
просвітнього кінематографу.
29 березня 1918 р.
ЦДАВО України. Ф. 2581. Оп. 1.
Спр. 199. Арк. 46, 46зв.

[illegible]

Звернення І. Огородника
до Президії Української
Центральної Ради про
відшкодування коштів,
витрачених ним на розвідку
та агітацію проти більшовиків.
15 березня 1918 р.
ЦДАВО України. Ф. 1115. Оп. 1.
Спр. 74. Арк. 19, 19зв. 20

[illegible]

20

і не замінені і витрата мною із
авансових коштів 587 карбованців
на народні тіло не винятку, а також
не можливості оплати і одержати
за свою працю казенні. Зміцню прошая
визнати Центральної Ради видати мені
витрачені мною 587 карб. а також не
уштанні пестить за рах. моєї праці
з 5 січня по 17 лютого ек. еміна свого год.

Вони прошу призначити повівлення
авансованості грошовою и. Свєрдлова
за 1884 і Олоднєного Кошидєдства мієня
Лисані за 1892.

І. Свєрдлов

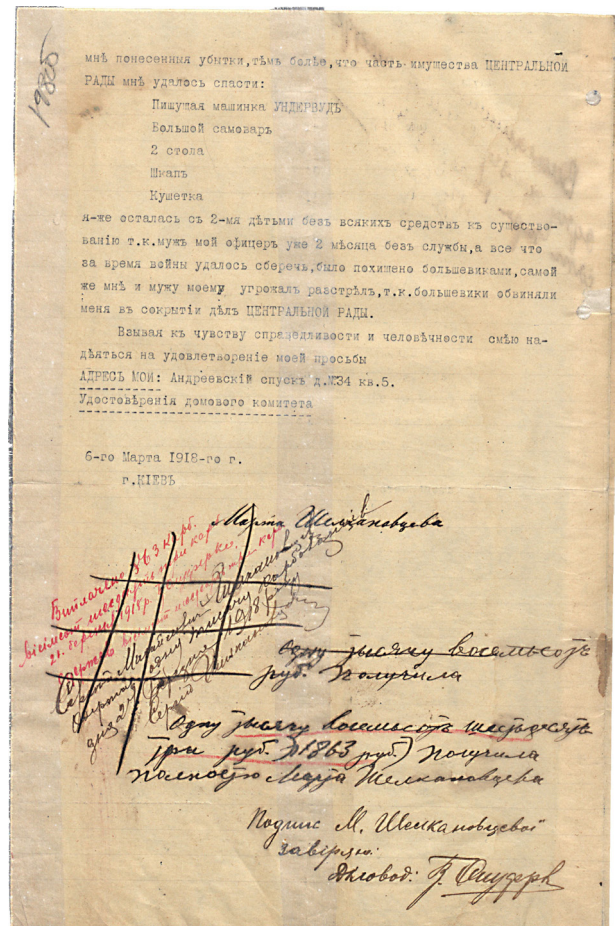
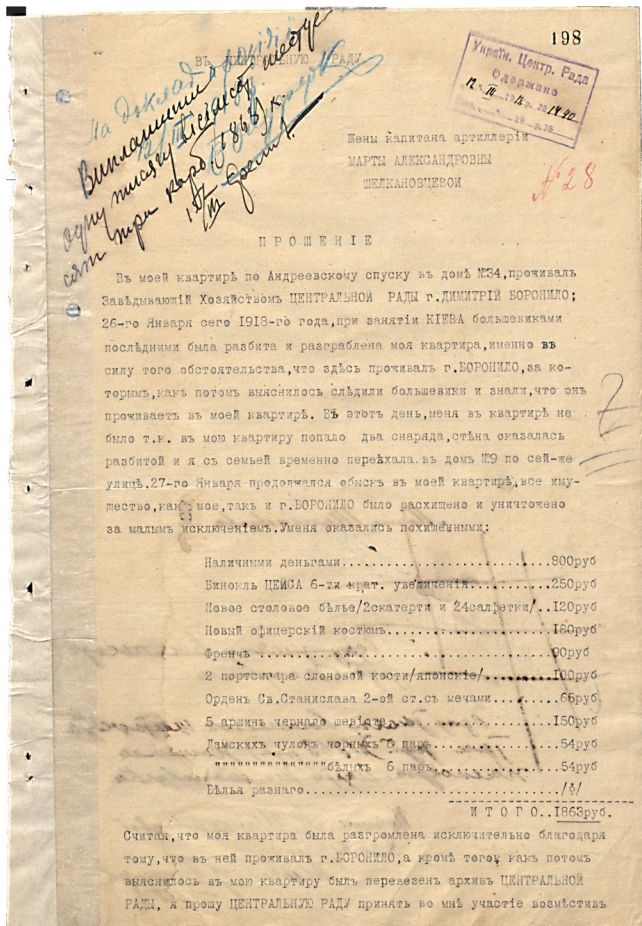
18 вересня 1913 року.

В. Више. задання грошей під рах.
вишнєму Вовиєвєвєв і одержав.
Від пана Секретаря Центральної
Ради пана Вовиєвєвєв авансом двісті
карбованців.

І. Свєрдлов

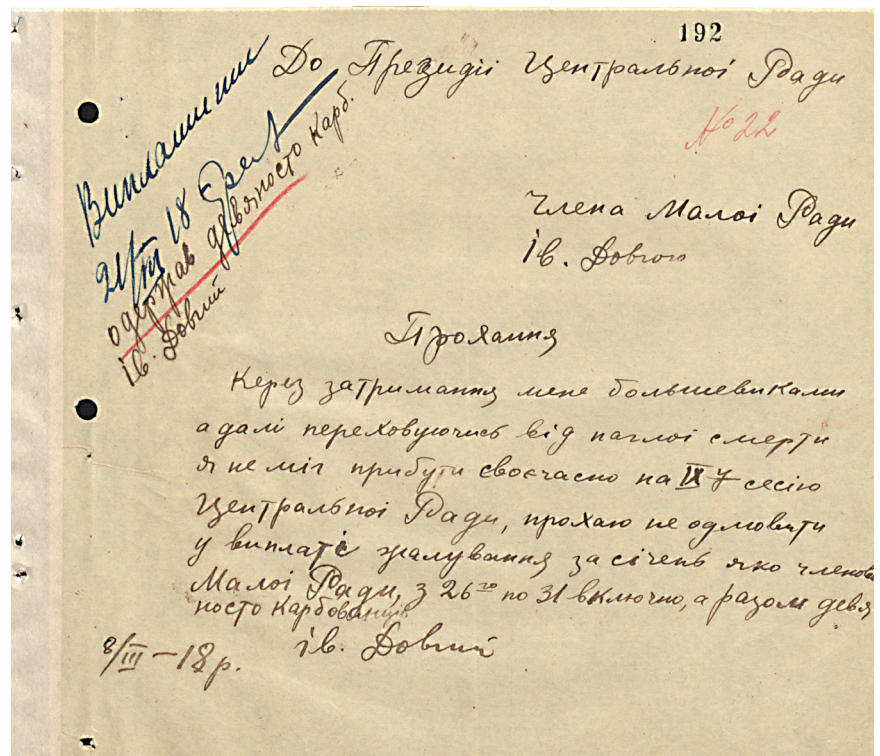
Меніма Вієвєвєвєв єм
карбованців одержав від пана Секретаря Лєвєвєвєв
5 квітня 1913 року.

І. Свєрдлов

Прохання М. Шелкановцевої про відшкодування збитків, завданих більшовиками через проживання в її помешканні завідувача господарством Української Центральної Ради Д. Борошила та посвідчення Домового комітету мешканців будинку № 34 Андріївського узвозу в Києві про грабіж.
6, 9 березня 1918 р.

ЦДАВО України. Ф. 1115. Оп. 1. Спр. 74. Арк. 198, 198 зв.

Прохання члена Малої Ради І. Довгого про виплату жалування за січень 1918 р. у розмірі 90 крб. 8 березня 1918 р.
ЦДАВО України. Ф. 1115. Оп. 1. Спр. 74. Арк. 192

Посвідчення
С.М. Шелкановцева
про збитки, завдані його
помешканню більшовиками
26 лютого 1918 р.
9 березня 1918 р.
ЦДАВО України, Ф. 1115. Оп. 1.
Спр. 74. Арк. 199.

ДОМОВОЙ КОМИТЕТЪ
ДОМА №34 ПО
Андреевскому спуску
Подольского района

199

УДОСТОВЕРЕНИЕ

Дано сие отъ домового комитета дома
№34 по Андреевскому спуску, жильцу сего
дома СЕРГЬЮ МИХАЙЛОВИЧУ ШЕЛКАНОВЦЕВУ въ
томъ, что 26-го января с.г. при занятии
Кіева большевиками, его квартира №5 подве-
рглась полному разгрому, а имущество было
расхищено ворвавшимися красногвардейцами
которые искали проживавшаго въ этой ква-
ртирѣ Завѣдывающаго Хозяйствомъ ЦЕНТРАЛ-
ЛЬНОЙ РАДЫ г.БОРОНИЛО; въ квартирѣ оказа-
лись взломанными двери, шкапы, сундуки, ко-
рзины; вещи были разбросаны по всей ква-
ртирѣ, содержимое корзинъ и сундуковъ вы-
ворочено и разбросано, изъ квартиры было
увезено на автомобиляхъ разное имущество
что подписями и приложеніемъ печати удо-
стовѣряется.

Предсѣдатель комитета *М.В. Шелкановцев*
Члены *С.В. Рибак*

64

Въ Центральную Раду
Украинской Народной Республики.

шопера Центральної
Ради Євгенія Милевського

Заявление.

При отступлении изъ Кіева
25 января въ рукахъ большевистскаго
наступления, я былъ назначенъ
для вывоза изъ Кіева по направ-
лению въ г. Житомиръ началь-
ствующаго лицъ. При чемъ по
истечении итскавскихъ дней въ
г. Житомиръ я подвергъ отня-
тію автомобилей и ограбленію
у меня наличными деньгами
шестьсотъ сорока пяти
рублей / 645 руб. /, собствен-

ной шубы стоимостью
триста пятдесятъ рублей
/ 350 руб. / и револьверъ Каганъ
стоимости менз двести рублей
/ 200 рублей / всего на сум-
му одну тысячу двести двад-
цать пять рублей / 1225 р. /
На основании выше умо-
вешаго прошу Централь-
ную Раду возмещать
мнѣ понесенный мною убы-
токъ.

шоп. Є.Милевский.

мартъ 1918 года
г. Кіевъ.

Згідно з погодженнямъ Президіі Ц.Р. від 13/III
видано одну тисячу двести двадцять п'ять руб.
Секретарь Української
Центральної Ради *Г.В. Шевченко*

Заява шофера Української Центральної Ради О. Милевського про відшкодування збитків,
завданих йому після від'їзду керівництва УЦР з Києва до Житомира.

25 березня 1917 р.

ЦДАВО України. Ф. 1115. Оп. 1. Спр. 76. Арк. 64, 64 зв.

Заява шофера УЦР
О. Милевського про надання
йому нагороди за вивезення
М. Грушевського з Києва під час
більшовицького повстання.
11 квітня 1918 р.
ЦДАВО України. Ф. 1115. Оп. 1.
Спр. 73. Арк. 92

92

До Президії Української Центральної
Ради.

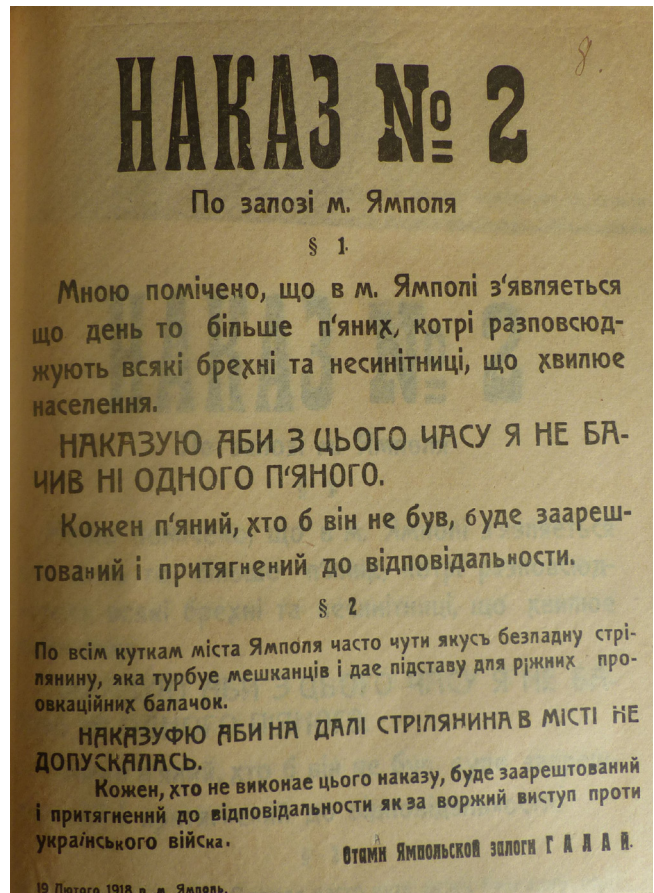
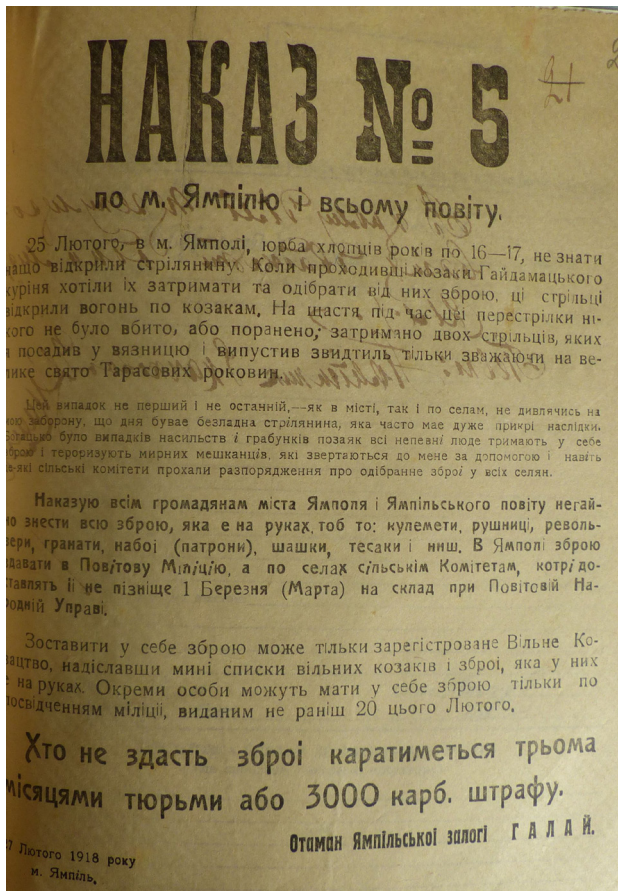
Шофера Євасіяна Михайловича
Милевського.

Прохання.

Вже той час коли потрібно було їхати з
Києва з Головою Української Центральної Ради
п. Грушевським, під час більшовицького повстання
до Житомира, я виїхав не рахуючись з тими
люди, які грозили мені і моїй сім'ї. Терез
це прошу Голову Президію Української Цен-
тральної Ради дати мені нагороду, яку Пре-
зидія найде можливим дати.

Шор. Є. Милевський.

14 квітня 1918 р.

Накази отамана Ямпільської залогі про притягнення до відповідальності
за пияцтво та використання зброї. 19, 25 лютого 1918 р.
ЦДАВО України. Ф. 4585. Оп. 1. Спр. 13. Арк. 8, 20

РЕЦЕНЗІЇ. ОГЛЯДИ. ХРОНІКА

Анастасія Боженко

*магістр історії, аспірант Харківського національного
університету імені В.Н. Каразіна*

Чорний Дмитро

*завідувач кафедри українознавства Харківського національного
університету імені В.Н. Каразіна, доктор історичних наук*

**«МОВА/«МОВИ» МІСТА ТА ФОРМУВАННЯ
ІДЕНТИЧНОСТІ НАСЕЛЕННЯ ХАРКОВА
(КІНЕЦЬ XVIII – ПОЧАТОК XX ст.)»**

(м. Харків, 23 лютого 2018 р.)

Нагальною потребою українських гуманітарних студій стає об'єднання зусиль істориків і соціологів, філологів і культурологів, філософів і літературознавців, архітекторів і краєзнавців у наскрізному студіюванні проблем минулого та сучасного розвитку міст. За останні роки в українському інтелектуальному полі помітний сплеск зацікавлення до урбаністики, що можна простежити і на прикладі заходів, присвячених цим темам. Починаючи з 2007 р. Центр міської історії Центрально-Східної Європи у Львові проводить щорічно міжнародні конференції, присвячені різним аспектам історії міст Центральної та Східної Європи, як, наприклад «Історія має місце» (2007 р.), «Секс у містах: проституція, сексуальне рабство й сексуальні меншини в Центрально-Східній Європі» (2009 р.), «Львів як дзеркало. Взаємний образ мешканців Львова в наративах XX-XXI століть» (2010 р.), «Міський досвід Великої війни у Східній Європі» (2017 р.), серію конференцій «Львів: місто – суспільство – культура» у Львівському національному університеті імені Івана Франка та ін. У Києві завдяки Національному університету «Києво-Могилянська академія» проведена конференція «Живучи в модерному місті: Київ кінця XIX – середини XX ст.» (2015 р.), працювала секція з урбаністики в рамках конференції «Досліджуючи минуле: нова соціальна історія на перехрестях методологічних віянь» (2018 р.), пройшла конференція «Київ і кияни у мультикультурному просторі України» в Київському університеті імені Бориса Грінченка тощо.

Харків, який був і є одним зі зразкових прикладів ефективних урбанізаційних практик доби модернізації кінця XIX – почат-

ку XX ст., драматичної форсованої індустріалізації 1930-х років, деурбанізації кінця XX – початку XXI ст., не може не привертати дослідницьку увагу. Спробою зібрати фахівців різних дисциплін і різних українських регіонів у дослідженні Харкова стала конференція «Мова/«мови» міста та формування ідентичності населення Харкова (кінець XVIII – початок XXI ст.)», яка відбулася 23 лютого 2018 р. в Харківському національному університеті імені В. Н. Каразіна за підтримки Програми імені Ковальських Канадського інституту українських студій.

Організатори передбачали, що конференція матиме локальний характер, об'єднавши передусім спільноту харківських науковців. Однак несподівано багато учасників подали заявки, географія та пропонована проблематика яких були неочікувані. Унаслідок цього учасників, запрошених взяти участь у конференції, стало вдвічі більше: замість запланованих 15 до програми включили 30 доповідей, змінивши формат заходу, тому на конференції паралельно працювали дві секції.

Першу секцію «Міські наративи та практики їхнього дослідження», яку модерували доктор історичних наук Дмитро Чорний та кандидатка історичних наук Олена Бетлій, було присвячено теоретичним питанням міських студій, мові архітектурного простору й міським повсякденним практикам. Секція об'єднала істориків, соціологів, архітекторів, філософів і філологів, що допомогло поглянути на згадані проблеми з погляду різних дисциплін. На другій секції «Перехрестя міських ідентичностей», яку модерували доктор філологічних наук Галина Яворська та кандидат історичних наук В'ячеслав Потоцький, розглянули проблеми міської пам'яті й ідентичності через топоніміку, символіку та мову. За складом учасників це була переважно історико-філологічна секція, що дало змогу глибоко зануритися в деякі аспекти досліджуваної проблеми.

Загалом на конференції розглянуто кілька груп питань, що стосувалися як мови «звичайної», так і символічних «мов» Харкова. У цьому контексті заслухані і ґрунтовно обговорені теоретичні доповіді істориків, філософів, архітекторів, філологів зі Львова, Києва, Харкова про дослідницькі підходи та методологічні виклики в урбаністичних студіях (О. Бетлій, Львів, Київ), автентичну та сучасну символіку в архітектурному й культурному просторі Харкова (І. Снітко, М. Курушина, Харків), місто як після-подієвий наратив (О. Чистотіна, Харків), практики фотографування у містах радянської доби, прийоми інтерпретації зображень та свідомості людей (І. Склокіна, Львів).

Іншою наскрізною проблемою, що була в полі зору учасників, стала проблема мовних конфліктів і міської комунікації. Її розглядали крізь призму етномовної структури населення Харкова початку XXI ст. (В. Скляр, Харків), мовних конфліктів у дзеркалі перспективізації (Г. Яворська, Київ), співвідношення між мовою спілкування та цінностями харків'ян – постійних мешканців міста і мігрантів (О. Мусієздов, Харків), негативної та нерівноцінної комунікації в місті (Д. Рижкова, Харків), мовної політики денікінського режиму в Харкові (В. Потоцький, Харків).

Репрезентації міста окремими соціальними групами та прошарками міського населення, їхню роль у формуванні групової/міської ідентичності досліджені в доповідях про Київське товариство велосипедистів-любителів (О. Мартинюк, Київ), харківську університетську спільноту (Є. Рачков, Харків), соціальні розрізнення у просторі Харкова модерної доби (А. Боженко, Харків), сільське та міське сектантство (М. Кучеренко, Харків), гувернерів Харкова (Г. Яковенко, Харків). Окремо варто виділити блок проблем, порушених у доповідях щодо мови міста як предмету уваги подорожньої літератури (К. Диса, Київ), утілення в сучасній українській прозі урбаністичного та рустикального художнього просторів (Р. Мариняк, Харків), поняття «міського» та «фольклорного» койне в концепції Ю. Шевельова (К. Каруник, Харків).

Архітектурний складник мови міста став безпосереднім об'єктом доповідей про взаємовплив демографічних, етнічних та архітектурної спадщини міста (В. Парацій, Бережани), приватні садиби Харкова другої половини XIX – початку XX ст. (В. Нестеренко, Харків), маркери пам'яті та потенціал порожнечі міського простору як фактора формування ідентичності містян (А. Цісар, Харків).

Увага до топоніміки як аспекту урбаністичних студій не має дивувати. Після ухвалення пакету законів у 2015 році і кампанії масових перейменувань у всіх населених пунктах дискусії навколо цього питання не вщухають. Не випадково, що порівняння досвіду у відповідній сфері в різних містах України привернуло дослідницьку увагу. Тому частину поданих на конференцію доповідей присвячено проблемам меморіалізації спадку етнічних меншин і зміни міської топоніміки в Україні у 2015–2017 рр. (С. Гірік, Київ), змін міської топоніміки Закарпаття в період інтегрування краю до складу УРСР у 1944–1946 рр. (П. Леньо, Ужгород), політики харківської міської й обласної влади в царині історичної пам'яті (Д. Куценко, Пултуськ, Польща), методики класифікації урбанонімів як історичного джерела (М. Долинська, Львів). Вони гармонійно доповнили доповіді про топоніміку сучасних вулиць Харкова (М. Гарбар), міську топоніміку та проблеми історичної пам'яті (Л. Удовенко), історію появи антропонімів Харкова (Р. Трифонов) та слобожанську «сліпецьку мову» (Є. Редько), що їх запропонували харківські науковці.

Органічною частиною конференції стала презентація ініціатив громадських організацій Харкова «Міський простір Харкова: творчість, громадськість, зміни», яка відбулася ввечері в Хабі «Студія 42». Під час заходу представники неурядових громадських організацій «Дитяча школа архітектури» (допомагає дітям зрозуміти значення та вплив архітектурного середовища на життя людей у містах), «День музики» (організовує й допомагає реалізовувати культурно-мистецькі проекти в міському просторі), «Kharkiv Zero Waste» (спільнота, покликана підтримати екологічне середовище Харкова), Благодійний Фонд «Трохи вогню» (центр творчості та освіти для дітей з малозабезпечених сімей міста Харкова), Харківська обласна бібліотека для юнацтва продемонстрували, як можна зробити місто креативнішим, комфортнішим, цікавішим для меш-

канців і гостей. Виступи представників цих об'єднань фактично розвинули на сучасному матеріалі положення, що прозвучали в наукових доповідях: Вони довели, що для міст важливо по-різному звертатися до своїх мешканців і в такий спосіб творити міський простір.

Конференція «Мова/«мови» міста та формування ідентичності населення Харкова (кінець XVIII – початок XX ст.)» цілком вписується у загальний контекст розвитку урбаністичних студій в Україні, адже акцентує увагу на повсякденні практики мешканців міст, водночас пропонуючи нові аспекти погляду на міста не лише через призму мови як засобу комунікації, спілкування різних груп населення в мультикультурному середовищі, але й концепт мови – засобу спілкування міста як живого організму із мешканцями та тими, хто відвідує його. В цьому варіанті це спілкування відбувається завдяки вивіскам і муралам, фасадам будинків і вибору тієї чи іншої просторової орієнтації вулиць, їх назвам, зображенням міст в літературних творах або народній пам'яті, на фотографіях або планах. Загалом унаслідок конференції вдалося ініціювати дискусію щодо низки питань, зачепивши в такий спосіб нові проблемні аспекти, зав'язати нові знайомства між науковцями, що є одним із кроків до консолідації спільноти дослідників-урбаністів з різних наукових інституцій України.

Natalia Otrishchenko*Candidate of sociological sciences (PhD)**Research fellow at the Center for Urban History of East Central Europe,
L'viv***(IN)VISIBLE TRACES: THE PRESENCE
OF THE RECENT PAST IN THE
URBAN LANDSCAPE OF SARAJEVO**

The author reflects on her observations during the summer school 'History Takes Place – Dynamics of Urban Change.' She discusses number of locations, which embodied or recalled the memories of war and siege of the city, both those that remained from 1992-95 and those newly created. Based on the concept of the production of space, article outlines the specifics of interventions into urban landscape with either monuments or alternative forms of commemoration.

Key words: *memory, monument, Sarajevo, siege, urban space.*

But we do not decide what to forget and what to remember.
Ozren Kebo, *Sarajevo for Beginners*

Sarajevo is a pure life.
Kateryna Kalytko,
Introduction to *Sarajevo for Beginners*

Sarajevo: Briefly about the Context

The gunshots near the Latin Bridge on 28 June 1914 started the Great War, and the shots on the Vrbanka Bridge on 5 April 1992 inaugurated the list of victims of the Siege of Sarajevo. The 'short' twentieth century started and finished on different bridges in the same city. Hence, war created one of the frames through which the history of Sarajevo might be perceived. Military conflicts over the last hundred years transformed both the social and material, as well as the symbolic, structures of the city and left a number of traces in its urban landscape. Fran Tonkiss states that there are cities overwhelmed with history, and Sarajevo is among them. The past is extremely visible here, especially in spatial morphology and spatial details.¹

At the beginning of 1992, after a referendum for independence, Sarajevo became the capital city of Bosnia and Herzegovina (BiH). A month later it was besieged by the Yugoslav People's Army and the Army of Republika Srpska for the longest period in modern history – a total of 1,425 days. As of 27 May 1994, between 300,000 and 380,000

¹ Tonkiss, F. (2014). Sarajevo Stories. In *Reconstructing Sarajevo Report*, ed. B. Kotzen and S. Garcia, London, P. 12.

Figure 1. Latin Bridge
(photo: Natalia Otrishchenko,
2017)

² More statistical information is available in Bassiouni, C. M. (1994). Final report of the United Nations Commission of Experts established pursuant to security council resolution 780 (1992). Annex VI – part 1. Study of the battle and siege of Sarajevo.

³ Maček, I. (2009). *Sarajevo under Siege. Anthropology in Wartime*, Philadelphia, P. 5.

⁴ Ibidem, P. 62.

⁵ Bassiouni, C. M. (1994). Final report of the United Nations Commission of Experts.

⁶ Troncotă, M. (2015). Sarajevo – A Border City Caught between Its Multicultural Past, the Bosnian War and a European Future, *Eurolimes* 19, Pp. 119–138.

⁷ The territory of Bosnia and Herzegovina (BiH) consisted of three entities: the Federation of Bosnia and Herzegovina (FBiH), with mostly Bosniaks and Croats, the Republika Srpska (RS), with mostly Serbs, and the city of Brčko (Brčko district), a self-governing administrative unit.

⁸ Löw, M. (2016). *The Sociology of Space. Materiality, Social Structures, and Action*, New York, P. 145.

residents lived in the city.² They were cut off from all basic necessities such as water, food, electricity, heating, and medicine, and existed under the constant threat of either snipers or artillery bombardments. Ivana Maček describes the everyday life under the siege as an ‘imitation of normal life’³ and ‘struggling for subsistence.’⁴ According to the Final report of the United Nations Commission of Experts, nearly 10,000 people had been killed or were missing (including over 1,500 children), and 56,000 inhabitants had been wounded during the period from 5 April 1992 to 28 February 1994. A number of cultural sites were either completely destroyed, like the Olympic Museum, or partially ruined. The Bosnian National and University Library was intentionally shelled and subsequently burned. Also, it was estimated that shelling has destroyed over 10,000 apartments (and damaged over 100,000). As for the other buildings in the city, twenty-three per cent were reported as seriously damaged, sixty-four per cent as partially damaged, and ten per cent as slightly damaged.⁵ Many buildings still have scars from the explosions of shells and bullet holes. After the Dayton Peace Agreement, which ended the war, the entire country was divided by the ‘Inter-Entity Boundary Line.’ Sarajevo became both the capital of BiH and the capital of the Federation of Bosnia and Herzegovina, while the eastern part of Sarajevo belongs to the Republika Srpska⁷. Miruna Troncotă argues that the memorialization of war is the crucial lens for the perception of contemporary Sarajevo.⁶ Consequently, the remembrance of the siege is vibrant and manifests itself in various ways.

The Urban Space of Sarajevo: Memories and Meanings

According to Martina Löw, ‘spaces do not simply exist, but rather they are created in action (that as a rule is repetitive).’⁸ Therefore, urban landscape is both a medium and an outcome of social relations, and imaginary, it is constituted, and supported by different actors and practices. It exists in people’s minds and memories and is manifested and shaped through everyday lives and recurrent rituals, so the meaning

Figure 2. Old Jewish cemetery:
the shelling of the city was
held from here (photo: Natalia
Otrishchenko, 2017)

Figure 3. Layers of urban
landscape
and damaged facade
(photo: Natalia Otrishchenko,
2017)

and function of different spaces is never entirely fixed. The production of space connects human actors, the material environment, and symbolic structures into one network. This process might be interrupted, violated, or completely changed for a number of reasons, either human (like war) or natural (such as an earthquake). Based on these theoretical assumptions, I argue that the process of re-shaping urban landscape in general and in Sarajevo particularly is connected both to the re-shaping of memory culture and to the activities of various actors (politicians, local municipality, foreign investors, urban planners, architects, etc.). In this case I am interested in the manifestations of the recent past in various forms and on different scales, especially in the context of multiple divisions and conflicting memories.

This text is largely based on preliminary observations and field notes conducted during the Summer School ‘History Takes Place –

⁹ The Summer School 'History Takes Place – Dynamics of Urban Change' took place in Belgrade in Sarajevo from 4 to 15 September 2017. It was organized by ZEIT-Stiftung Ebelin und Gerd Bucerius and the Gerda Henkel Foundation. More information about this educational initiative is available on the project's webpage. Retrieved from: <https://www.zeit-stiftung.de/en/projects/researchandscholarship/humanitiesandsocialsciences/historytakesplace/>

¹⁰ Bădescu, G. (2014). City Makers, Urban Reconstruction and Coming to Terms with the Past in Sarajevo. [in:] *Reconstructing Sarajevo Report*, ed. B. Kotzen and S. Garcia, London, P. 15.

¹¹ Martín-Díaz, J. (2014). Urban Restructuring in Post-War Contexts: the Sarajevo Case, *Hungarian Geographical Bulletin* 63:3, Pp. 303–317.

¹² Jansen, S. (2013). People and Things in the Ethnography of Borders: Materialising the Division of Sarajevo, *Social Anthropology* 21:1, Pp. 23–37.

¹³ Maček, I. (2009). *Sarajevo under Siege...*

¹⁴ Kotzen, B. and Garcia, S. (2014). Politics of Memory and Division in Post-Conflict Sarajevo. In *Reconstructing Sarajevo Report*, ed. B. Kotzen and S. Garcia, London, P. 23.

¹⁵ Sorabji, C. (2006). Managing Memories in Post-War Sarajevo: Individuals, Bad Memories, and New Wars, *Journal of the Royal Anthropological Institute* 12:1, Pp. 1–18.

Figure 4. Kovači cemetery. Soldiers of the BiH Army and the first president of the BiH, Alija Izetbegović, are buried here (photo: Natalia Otrishchenko, 2017)

Dynamics of Urban Change'.⁹ I will focus on a number of locations, which embodied or recalled the memories of war, both those that remained from 1992–95 and those newly created. This short analysis is limited to the Stari Grad and Centar municipalities of Sarajevo, located in the Federation of Bosnia and Hercegovina. I do not discuss the case of Eastern Sarajevo, as I do not have enough evidence from this area. At this point I also have to make a personal confession: this was my first time in Sarajevo. The city was present in my mental map mainly because of information from television programs during the 1990s and history lessons on the Great War. Somehow my imaginary Sarajevo was deprived of the surrounding landscape and its social and architectural diversity, and was fixed in exact time. My knowledge about the city was very limited and, after the week that I spent there, I realized how many things are still left to discover.

The urban environment of Sarajevo and its transformation was intensively studied. Gruia Bădescu researches the process of 'coming to terms with this past' (a term borrowed from Theodor Adorno) in the field of urban reconstruction through overcoming the physical destruction, problematizing the nature of conflict with the help of design, and approaching the city in its new sociodemographic diversity.¹⁰ Jordi Martín-Díaz looks at the post-war restructuring policies and their impact on the urban spatial structure and peace-building through the period of transition from socialism to capitalism.¹¹ Anthropologists Stef Jansen¹² and Ivana Maček¹³ are investigating various aspects of everyday life and the embodiments of routines into the spatial structure of the city either during or after the war. Bronwyn Kotzen and Sofia Garcia are interested in different ways to memorialize the past and how they are used in the contemporary governance practices of BiH.¹⁴ They agree with the arguments of Cornelia Sorabji¹⁵ that this process is often driven by political interests rather than by memory itself. The traumatic experiences of war and conflict could be easily instrumentalized, as they are deeply emotional and connected to strong existential feelings. Memory is moved from the personal to a public level and becomes a tool for political statements.

¹⁶ Hirsch, M. (2012). *The Generation of Postmemory: Writing and Visual Culture After the Holocaust*, New York.

¹⁷ Поллак, М. (2015). *Отруєні нейзажі*, Чернівці.

¹⁸ Till, K. E. (2012). Wounded Cities: Memory Work and a Place-Based Ethics of Care, *Political Geography* 31:1, Pp. 3–14.

¹⁹ Prstojević, M. (1994). *Sarajevo, ranjeni grad*, Ljubljana.

Nonetheless, memory requires a place to manifest itself. It emerges only when there is a certain type of connection between the location and either personal experiences of people or adopted knowledge. We might call it, after Marianne Hirsch, ‘memory’ and ‘postmemory.’¹⁶ Therefore, different mnemonic groups (such as witnesses, second and third generations, foreigners with a vast range of familiarity with the place etc.) will differ in their experiences of urban landscape and the levels of affiliation with conflicts embodied into it. During my stay in Sarajevo, I was constantly comparing it with Lviv, where urban violence took place in my space, but not in my time, while Sarajevo’s siege was in my time, but not in my space. There are various distances in relation to temporalities or spatialities that we construct to comprehend post-conflict traumas, but sometimes these distances became blurred, and the past becomes extremely visible in the present. To describe the dissonance between neutral (and often beautiful) landscapes and the hidden terrible crimes behind them, Martin Pollack uses the term ‘poisoned landscapes.’¹⁷ This concept highlights the agency behind the act of poisoning – those are actually people, who destroyed the landscape. The potential of this concept can be extended from the natural to the urban environment. I was extremely surprised to see a cosy, leisurely, and welcoming city in the valley between green mountains and to know that it survived the siege. Crimes that occurred there were visible and mediatized, and consequently they have poisoned the urban landscape or even made Sarajevo a ‘wounded city,’¹⁸ or ‘ranjeni grad.’¹⁹ Referring to the ideas of Martina Löw, space in general, and urban space particularly is constantly produced by various actors, and individual memories or public representations help to construct and fix its symbolic meaning. The presence of the recent past in the landscape of Sarajevo is strengthened by various interventions into the space, either in the form of physical monuments or commemorative activities.

Field Notes from the Site: The Memoryscape of Central Sarajevo

When you walk along Marsala Tita street from Ferhadija towards the Parliament, on the right you will approach the beautiful Veliki Park, a calm green area close to the city centre. Across the street, in front of the newly constructed ‘BBI Centar’, you will see a fountain with two glass sculptures and seven cylinders with 521 inscribed names and years of life – a memorial to the children who were killed during the siege of the city. Also, if you carefully look at the surface of the fountain, you will notice the imprints of children’s feet. This monument was constructed by Mensud Kečo, and its form indicates purity and the fragility of life, as the cylinders at rotation resemble the sound of children’s toys. There is some mismatch in the name of this monument in Bosnian and English. In the first case it is written ‘to killed children of besieged Sarajevo 1992-1995 (ubijenoj djeci opkoljenog Sarajeva 1992-1995),’ while it is translated into English as ‘to children killed during the siege of Sarajevo 1992-1995.’ The English version is more inclusive, as it recalls the entire event and does not exclude parts of Sarajevo which were not surrounded, like Grbavica. It is the only memorial to the siege

Figure 5. Memorial for Children Killed during the Siege located in Veliki Park (photo: Natalia Otrishchenko, 2017)

and to a certain social group. In a certain manner, it indicates that memory is still fresh and it is difficult to materialize it into the form of a monument. Jordi Martín-Díaz, based on fieldwork in 2010 and 2013, identified 109 new urban projects developed in the post-war period (single family dwellings were not considered). According to the map created as a result of his survey, there were nine memorials (a bit more than eight per cent) among them, and the majority of new developments are either office buildings or commercial projects.²⁰ The visual language of commemoration has not been established yet, rather it is deeply embodied into urban landscape, as we will see a bit later.

There is another sculpture by the same artist, Mensud Kečo, in Veliki Park. It is the well-recognized figure of Ramo who calls his son Nermin to surrender. Both were killed in 1995, and were found in a mass grave near Srebrenica in 2008. The moment of the call was recorded on video, and it is included in the exposition of the museum in Srebrenica. The monument 'Nermine, dodi' provides links to the events beyond Sarajevo, but which occurred during the same war. The monument is not related to the place itself. However, it belongs to the same memoryscape and therefore resonates with the memorial nearby, as it is also a tragedy of father and son. Through the dialogue of these sculptures, a space for remembering and an emotional feeling of the horror of war is created. Somehow, they are in contrast to the green zone of the park, and at the same time, build opportunities for deep personal experiences of mourning and grief. Old tombstones nearby add to the feeling of calm of the entire area and make it more like a place for silent reflection.

²⁰ Martín-Díaz, J. (2014). Urban restructuring in post-war contexts..., Pp. 311–312.

*Figure 6. 'Nermine, dodi',
Statue for Ramo who calls his son
Nermin to surrender
located in Veliki Park
(photo: Natalia Otrishchenko,
2017)*

The presence of the siege in the urban landscape of Sarajevo is also manifested via memorial tablets on the houses with the names and numbers of the victims. Such plaques frequently highlight the ethnicity of those who committed the crime, while the victims are reported as 'citizens of Sarajevo' with no regard to their origin. This is one of the examples of disparate memory policies in a multi-ethnic country, which still has a lot to do for reconciliation.

One of the most remarkable commemorations of the siege could be seen throughout the city. It is a bottom-up initiative, which was subsequently appropriated by the local administration: the craters from explosions of shells that resulted in several deaths, which are filled with a red coloured substance. Some of them are bright and visible, while others have almost faded away. Spencer Burke recalls them in his essay:²¹

If you direct your gaze downward while walking Sarajevo's streets, you will sooner or later spot a bright red rupture blooming in the pavement. These are gashes caused by exploding shells during the siege. Rather than smooth them out and repair the damage of war, the city filled them with red resin. They are meant to commemorate the dead and transform the scars from the city's darkest chapter into things of beauty. There are hundreds of these scattered around Sarajevo, and each is unique. Looked at with a sanguine eye, it resembles a flower. And so it is called a Sarajevo Rose.

Unlike the memorials in Veliki Park, the rose marks an exact location. I was constantly avoiding stepping on them as if I would disturb or disrepute the memory of those who died at this place. Cornelia Sorabji states that 'studies in the domain of "politics of memory" often say a lot about politics but not so much about memory; a monument is

²¹ Burke, S. (2011). Sarajevo Rose. Retrieved from: <http://theharvardadvocate.com/article/68/sarajevo-rose/>

*Figure 7. Sarajevo Rose near
Parliament of BiH
(photo: Natalia Otrishchenko,
2017)*

²² Sorabji, C. (2006). Managing memories in post-war Sarajevo..., P. 2.

not a memory.²² However, these extremely condensed interventions embodied a specific and tragic moment. Sarajevo roses are very organic in a city with many scars, and therefore they do not violate the urban fabric. Instead, they are almost invisible but powerful statements about the role of location. Even if the road surface is updated (for example, at Ferhadija Street near City Market), a place of explosion often remains unchanged. These roses contribute to the development of a unique spatial commemoration culture, when all urban landscape is perceived as an arena where history took place. They are constant reminders for those who want to remember, even when they do not give you any information about the tragedy that happened here – no names, no dates, just a location. They are the best example of a visual language, which is universal for everyone.

²³ Bădescu, G. (2014). City Makers, Urban Reconstruction..., P. 16.

Finally, the history of the recent war could be read through the facades bearing the traces of shots and explosions. The city was heavily damaged, but, as Gruia Bădescu quotes architect Igor Grozdanić, a cofounder of Studio non stop, 'physical destruction is actually minor. Mental destruction is a bigger problem and a more important one.'²³ The issues of restoration and reconstruction are still important here: what to restore and reconstruct? The answer might be both material and social structures, urban environment and community. On the surface there are mosques, churches, and synagogues built in close proximity in Sarajevo's city centre, but how close are people? The development of trust and a multi-ethnic and religious tolerance for 'common life' could be the primary goals for the policies of reconciliation. A difficult task for a society with so many conflicting memories, but this does not mean that it is impossible.

Instead of a Conclusion

Cities are either silent or saturated with the memory of the war. Sarajevo is somewhere in-between: the recent past is extremely visible there, but it is also unobtrusive. Various memorials of the war are tidily incorporated into the urban fabric. However, most questions emerge from those discourses that accompany such interventions: how are they described, what words are used, whom are they accusing, who is called a victim? All these monuments and memorable tablets are a small part of a large structure, which according to Cornelia Sorabji has a lot to do with policy and less to do with memory.

Therefore, a Sarajevo rose, a powerful nonverbal symbol, could be the most prominent example of local memory culture. It appeals to your perceptions, and to your emotions, without the mediation of language. It gives you a very distinct experience of 'exactly-here', while being located in spatial and temporal coordinates. As humans, we do not decide what to forget and what to remember, but with our engagement with the space we shape the urban environment and create a certain frame for remembrance. With our practices (participating in rituals, laying flowers, taking pictures, interacting with monuments or purposively ignoring them, etc.) we either strengthen, level down, or invent certain ways of remembering. Simple observation is not enough to make general conclusions about the memory culture in Sarajevo, but they point to the existence of several trends. First of all, there is an organic inclusion of monuments and memorials into the city's landscape, and secondly, there is a search for a visual language and reference systems that would be both universal and appeal to the unique (but also very tragic) experience of the city.

References:

Bassiouni, Cherif M. (1994). Final report of the United Nations Commission of Experts established pursuant to security council resolution 780 (1992). Annex VI – part 1. Study of the battle and siege of Sarajevo. Retrieved from: <https://web.archive.org/web/20010222115037/http://www.ess.uwe.ac.uk/comexpert/ANX/VI-01.htm>

Bădescu, Gruia (2014). City Makers, Urban Reconstruction and Coming to Terms with the Past in Sarajevo, In *Reconstructing Sarajevo Report*, ed. Bronwyn Kotzen and Sofia Garcia, London, Pp. 14–21.

Burke, Spencer (2011). Sarajevo Rose. Retrieved from: <http://theharvardadvocate.com/article/68/sarajevo-rose/>

Jansen, Stef (2013). People and Things in the Ethnography of Borders: Materialising the Division of Sarajevo, *Social Anthropology* 21:1, pp. 23–37.

Hirsch, Marianne (2012). *The Generation of Postmemory: Writing and Visual Culture After the Holocaust*, New York.

Kotzen, Bronwyn and Sofia Garcia (2014). Politics of Memory and Division in Post-Conflict Sarajevo, In *Reconstructing Sarajevo Report*, ed. Bronwyn Kotzen and Sofia Garcia, London, Pp. 22–31.

Löw, Martina (2016). *The Sociology of Space. Materiality, Social Structures, and Action*, New York.

Maček, Ivana (2009). *Sarajevo under Siege. Anthropology in Wartime*, Philadelphia.

Martín-Díaz, Jordi (2014). Urban Restructuring in Post-War Contexts: the Sarajevo Case, *Hungarian Geographical Bulletin* 63:3, Pp. 303–317.

Prstojević, Miroslav (1994). *Sarajevo, ranjeni grad*, Ljubljana.

Sorabji, Cornelia (2006). Managing Memories in Post-War Sarajevo: Individuals, Bad Memories, and New Wars, *Journal of the Royal Anthropological Institute* 12:1, Pp. 1–18.

Till, Karen E. (2012). Wounded Cities: Memory Work and a Place-Based Ethics of Care, *Political Geography* 31:1, Pp. 3–14.

Tonkiss, Fran (2014). Sarajevo Stories, In *Reconstructing Sarajevo Report*, ed. Bronwyn Kotzen and Sofia Garcia, London, Pp. 12–13.

Troncotă, Miruna (2015). Sarajevo – A Border City Caught between Its Multicultural Past, the Bosnian War and a European Future, *Eurotimes* 19, Pp. 119–138.

Кебо, Озрен (2017). *Сараєво для початківців*, Брустурів.

Поллак, Мартін (2015). *Отруєні пейзажі*, Чернівці.

Світлана Кирій

завідувач відділу ДНАББ ім. В. Г. Заболотного

Тетяна Румілець

старший викладач АХІ ОДАБА

**ВОРКШОП ARCHINTEGRATION 2018 – СУЧАСНІ
РІШЕННЯ ПУБЛІЧНОГО ПРОСТОРУ БІБЛІОТЕКИ
(м. Київ, 13–17.03.2018)**

13–17 березня 2018 року в Державній науковій архітектурно-будівельній бібліотеці імені В. Г. Заболотного (далі – ДНАББ ім. В. Г. Заболотного) в партнерстві з компанією КНАУФ, провідним виробником будівельних і оздоблювальних матеріалів у світі, відбувся воркшоп ARCHINTEGRATION 2018 в рамках V Міжнародного молодіжного архітектурного фестивалю ARCHIVISION 2018.

«Створювати суспільний громадський простір – це моя мрія творити кращі міста, краще суспільство, щоб архітектура – для людини, а не навпаки, де є простір для дії. Створюючи якісні, гарні арх-об'єкти, є відчуття, що ти створюєш піднесений образ мислення. Бібліотека – це дім науки, ідей, це історія відомих людей. Все, що віджило в архітектурі, негативно впливає на сьогодні» – це думка учасниці воркшопу Валерії Максименко, яка характеризує прагнення молодого покоління архітекторів змінити наші міста на краще. Бібліотеки як публічні заклади також потребують якісних трансформацій. Міжнародний досвід демонструє, що майбутнє бібліотек – це їхні перетворення в соціокультурні інформаційні центри, сучасні хаби з привабливим інтер'єром, багатофункціональним відкритим простором.

ДНАББ ім. В. Г. Заболотного є єдиною спеціалізованою бібліотекою в Україні, фонд якої нараховує понад 418 тисяч примірників видань XVI–XXI століть з питань архітектури, будівництва, містобудування, житлово-комунального господарства, образотворчого й декоративно-ужиткового мистецтва, краєзнавства та суміжних наук. Бібліотека носить ім'я видатного українського вченого, архітектора та громадського діяча, президента Академії архітектури УРСР Володимира Гнатовича Заболотного.

Книгозбірня за 74 роки існування тричі змінювала своє розташування. Перше приміщення – Митрополичий будинок на тери-

Фінал воркшопу
ARCHINTEGRATION 2018

торії Софії Київської, де бібліотека функціонувала впродовж 41 року, потім 28 років знаходилась в Гостиному дворі на Подолі, і майже 5 років як розташувалась у сучасній чотириповерховій будівлі на Шулявці. Приміщення Митрополичого будинку і Гостиного двору були пристосовані до потреб бібліотеки, але зростання фонду та розширення функцій щоразу призводило до необхідності вирішення питання нової будівлі.

У 2002 році бібліотека започатковує соціально-бібліотечний проект «Бібліотечні будівлі», починає вивчати питання проектування і будівництва книгозбірень в Україні та залучати до їх вирішення суспільні інституції. Результати цих досліджень фахівці ДНАББ ім. В. Г. Заболотного виклали в двох виданнях – «Будівлі бібліотек: проектування, будівництво, реконструкція» (2008) і «Будівлі українських бібліотек» (2017).

У процесі роботи над проектом відбулося знайомство із старшою викладачкою кафедри містобудування Архітектурно-художнього інституту Одеської державної академії будівництва і архітектури Тетяною Румілець, яка вивчає інновації в будівлях українських бібліотек. Завдяки її сприянню та соціальній ініціативі компанії КНАУФ у ДНАББ ім. В. Г. Заболотного відбувся воркшоп ARCHINTEGRATION 2018.

Керівник відділу системних рішень ТОВ «КНАУФ Гіпс Київ» Геннадій Нестеренко розповів, що «у 2013 році компанія КНАУФ разом із Національною спілкою архітекторів України започаткували Всеукраїнський молодіжний архітектурний фестиваль ARCHIVISION, котрий з 2015 року став міжнародним. За цей час у рамках фестивалю відбулося багато заходів, зокрема семінарів, майстер-класів, лекцій. З 2017 року ми стали проводити науково-практичні семінари (воркшопи). Цього року такий семінар організовано в Державній науковій архітектурно-будівельній бібліотеці імені В. Г. Заболотного, метою якого є розробити фірмовий стиль, дизайн-проект публічного простору бібліотеки, передбачаючи можливість трансформації, вирішити питання акустичного комфорту, використовуючи технології КНАУФ, розробити дизайн

Фрагмент проекту команди
«Arc.Hive»

розвитку відкритого простору території навколо бібліотеки для залучення більшої кількості користувачів».

За умовами воркшопу учасники семінару, молоді архітектори і дизайнери з Дніпра, Києва, Луцька, Львова, Мінська, Одеси, Рівного та Харкова, розділилися на 5 команд. Серед них студенти та аспіранти архітектурних факультетів вишів України та Республіки Білорусь, зокрема, Одеської державної академії будівництва і архітектури, Київського національного університету будівництва і архітектури, Івано-Франківського національного технічного університету нафти і газу, Харківського національного університету будівництва та архітектури, Львівського національного університету «Львівська політехніка», Придніпровської державної академії будівництва та архітектури, Сумського національного аграрного університету і Білоруського національного технічного університету.

В перший день учасники знайомилися із колективом, унікальним фондом і структурою бібліотеки. Особлива увага була приділена публічному простору, зокрема холу, приміщенню абонементу, загальної читальної і галерейної зал, ігрової кімнати для дітей, бібліотечної кав'ярні та читальної зали рідкісної книги. Для розминки і налаштування учасників на творчий лад Геннадій Нестеренко і архітектор Константин Колесников організували тренінг, на якому команди отримали різні завдання щодо проектування із невеликого арсеналу підручних матеріалів.

Другий день семінару розпочався інформаційним взаємообміном. Геннадій Нестеренко прочитав лекцію «Сучасні будівельні матеріали для вирішення проблем акустики» і навів приклади їх впровадження в бібліотеках Німеччини. Тетяна Румілець представила виступ «Організація предметно-просторового середовища медіатек», графічний дизайнер Юлія Стрипа презентувала матеріал «Колективний вступ в айдентику», архітектор «NOVIarchitects» із Одеси Євген Чернат розповів про «Світовий досвід і основні принципи проектування бібліотек», а студентка КНУБА, переможниця конкурсу ARCHIVISION 2017, Ольга Коваль розкрила тему «Переосмислення бібліотек у контексті публічних відкритих просторів».

Галина Войцехівська, директорка ДНАББ ім. В. Г. Заболотного, представила візію щодо публічного простору бібліотеки, та по-

1. Екстер'єр

Фрагмент проекту команди
«D&B»

ставила перед командами завдання – розробити дизайн-проекти та запропонувати планувальні рішення публічного простору ДНАББ ім. В. Г. Заболотного з метою задоволення потреб користувачів у комфортному просторі, як майданчика для реалізації ініціатив і місця проведення дозвілля.

У рамках конкурсних пропозицій організаторами були поставлені наступні вимоги: опрацювати поетапне наповнення приміщення бібліотеки з урахуванням планування простору, потенційної цільової аудиторії та особливостей розташування в структурі міста.

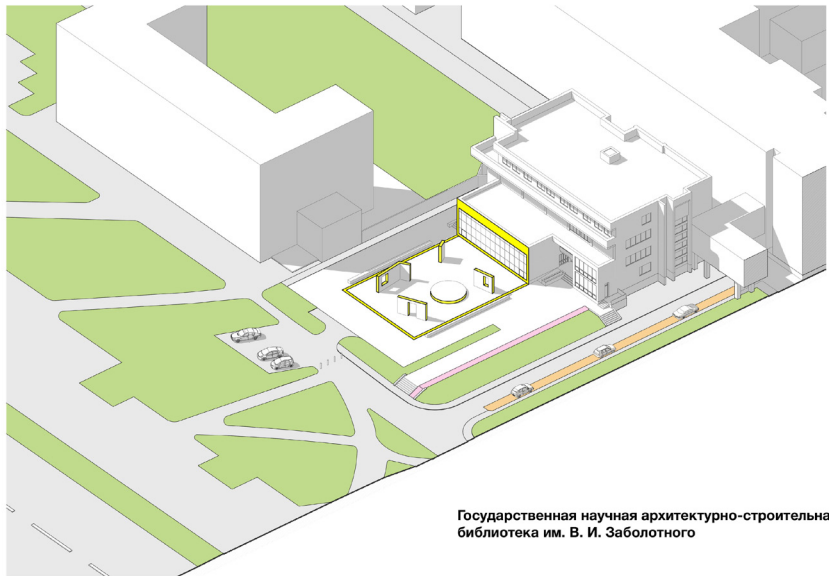
Для вирішення завдання запропоновані такі принципи планування, як простір-конструктор, багатофункціональність, відкритість, акцент на людину, доступне середовище, реалізація та програмування подій. Також конкурсні пропозиції простору бібліотеки повинні бути такими, які б підкреслювали загальнодоступний, відкритий характер, без зонування з «глухими» стінами, за винятком окремих приміщень, що вимагають обмеженого доступу, і відповідати потребам різних вікових категорій відвідувачів, а планувальні елементи (функціональні зони, меблі) повинні мати багатофункціональне призначення та передбачати формат «конструктора» для швидкої трансформації простору від формату читання до публічних заходів, а також варіанти застосування модульних меблів.

Ще одна обов'язкова вимога до конкурсних пропозицій – це планування «безбар'єрного» середовища для маломобільних груп громадян і осіб з обмеженими фізичними можливостями при врахуванні використання як приміщення, так і сервісів бібліотеки, наявності всієї необхідної для цього інфраструктури.

Всі конкурсні пропозиції повинні були носити реалістичний характер, враховувати дбайливе ставлення до витрачання бюджетних коштів на реалізацію проектів.

Впродовж 3 днів була натхненна колективна робота, бібліотека перетворилася на творчий арт-хаб, учасники ARCHINTEGRATION 2018 робили SWOT-аналіз, організовували предметно-просторове середовище, переосмислювали місце бібліотеки у контексті публічних відкритих просторів через власний досвід та існуючі кращі приклади бібліотек світу.

Екстер'єр

Государственная научная архитектурно-строительная библиотека им. В. И. Заболотного

Фрагмент проекту команди
«Фігури»

17 березня на фінальній частині воркшопу ARCHINTEGRATION 2018 відбулася презентація дизайн-проектів публічного простору Державної наукової архітектурно-будівельної бібліотеки імені В. Г. Заболотного. Кожна із команд представила свою концепцію і охоче ділилася своїми враженнями та ідеями щодо заходу та завдання.

Свєген Чернат, тьютор команди «Фігури», розповів, що «взагалі нам було легко працювати над бібліотекою для архітекторів, бо в цієї спільноти є свої звички і ми відносимося до неї. Саме тому в своєму проекті використали мотив розрізу і умовних позначень на кресленнях. Під час роботи звернули увагу на те, що будівля бібліотеки будувалася не в один етап, а реконструювалася, тому важливо, щоб ця реконструкція була помітною. Виявили проблему відсутності взаємопроникаючого простору, бо саме таким повинен бути сучасний дизайн, і вирішили демонтувати деякі стіни, зробити з них живу експозицію, живу історію».

Анна Чернат, тьютор команди «5:1», зокрема зазначила: «Концепцію команди ми будували на відносинах між людьми. Так, бібліотека потребує реновації та вона має свої особливості – це в першу чергу книги про архітектуру. У бібліотеці класний контент – фонди надзвичайно цінні. Тобто, це великий дім архітектурної книги, ця бібліотека – як сім'я. У проекті намагались враховувати ті проблеми, які потрібно вирішити, серед них проблему візуальної реклами приміщення бібліотеки. Зосередились над питанням і зрозуміли, що має бути щось цікаве, інтерактивне, велике, на що обов'язково перехожі звернуть увагу».

Владислав Дячок, учасник команди «Very Well», тьюторами якої були Наталя Гавеля та Юлія Стрипа, поділився інформацією про те, що «приділили велику увагу брендингу. Згадали слова Оскара Уальда «Будь самим собою, всі інші ролі вже зайняті» і зрозуміли, що це може бути сам академік В. Г. Заболотний, який носив вуса і окуляри – символи мудрості. Ми вирішили, що саме це потрібно передати в концепції, тому народилися такі ідеї: всі, хто заходить до бібліотеки, має відразу подивитися через віртуаль-

Фрагмент проекту команди
«Very Well»

ні окуляри Заболотного, потім знайти знак вусів, від яких ведуть стежини до основних локацій. Ці символи ми заклали в логотипі, бренді, історії та дизайні».

Кирило Цуман, тьютор команди «D&B», зокрема зазначив, що «почали із методів інтеграції сучасних технологій до бібліотеки. Спонтанно з'явилась ідея щодо використання окулярів і зрозуміли, що це те, що треба розвинути. Ідея трансформувалась в думку зробити навчальний процес більш різноманітнішим і не тільки на папері, а й через атмосферу, звук, запах, більш цілісне сприйняття архітектурної історії».

У захопленні від творчої роботи Валерія Максименко, учасниця команди «Arc.Nive», тьютором якої була Любов Тітаренко. Вона, зокрема, сказала, що «нам сподобалось працювати в бібліотеці, тому що це новий досвід, гостинний колектив і тому дуже хотілось би реалізувати цей проект. Маємо надію, що проект допоможе бібліотеці розвиватись як творчому арх-хабу. Насправді завдяки участі у ARCHINTEGRATION 2018 ми познайомились із неймовірним місцем, де стільки унікальних видань. Я впевнена, що проект підійме бібліотеку на інший рівень й дасть змогу бібліотеці стати арт-кластером, сучасною атракцією».

На завершення презентації результатів Галина Войцехівська разом із представниками компанії КНАУФ, Геннадієм Нестеренком і Наталією Шиманович, вручили учасникам сертифікати ARCHIVISION та бібліографічні покажчики «Будівлі бібліотек: проектування, будівництво, реконструкція», що є результатом першого в Україні дослідження світового досвіду з проектування та будівництва бібліотечних будівель.

Фрагмент проекту команди
«5:1»

5 дизайн-проектів публічного простору Державної наукової архітектурно-будівельної бібліотеки імені В. Г. Заболотного, розроблених учасниками воркшопу ARCHINTEGRATION 2018, візьмуть участь у фіналі V Міжнародного молодіжного архітектурного фестивалю ARCHIVISION 2018, що відбудеться у жовтні 2018 року в м. Івано-Франківську.